

મારી પ્રિય વાતાઓ

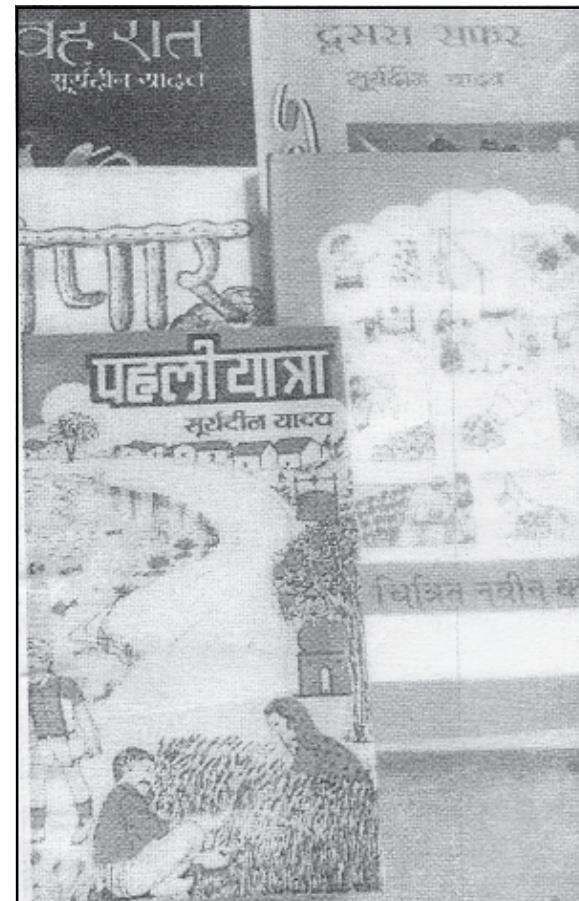
હિન્દીમાં મૂળ લેખક :
ડૉ. સૂર્યદીન ચાદવ

અનુવાદક :
ડૉ. કવિ “નવરંગ”
(ઢાહાભાઈ છો. પટેલ)

પ્રકાશક :
એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન
મહાવીર માર્ગ આણંદ-૩૮૮ ૦૦૧.

મારી પ્રિય વાતાઓ

ડૉ. સૂર્યદીન ચાદવ

MAARI PRIYA VARTAAO (STORY)

by : Dr. Suryadeen Yadav

Translated by
Dahyabhai Patel Kavi Navrang

હિન્દી અને ગુજરાતી સાહિત્યના
જાળીતા મૂર્ધન્ય
સાહિત્યકાર
ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મેહુતા
અને
ડૉ. રઘુવીર ચૌધરીને
સાદર

@ ડૉ. સૂર્યદીન યાદવ

: પ્રકાશક :
એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન
મહાવીર માર્ગ આણંદ-૩૮૮ ૦૦૧.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૦ હિન્દી
૨૦૧૨ ગુજરાતી

પ્રતિ : ૧૦૦૦
મૂલ્ય : રૂ. ૧૧૦-૦૦

: ટાઇપ શેટીંગ :
ઇશાન સર્વિસીઝ
ઠભાણ ભાગોળ, નડીઓદ.

: મુદ્રક :
અર્પણ પ્રિન્ટરી
ભાલેજ રોડ, આણંદ.

આ વાર્તા ચાત્રા

પહુલી યાત્રામાં શું હતું? પોતાનાથી સંવર્ષ હતું જમીનમાણથી ઉગ્યાં અભાઓની યાત્રા હતી. માનસિક, શારીરિક, આર્થિકરૂપે ઘણાં અભાવોની વચ્ચે એક જિન્દગી જ્યારે બીજો પ્રવાસ બની જાય છે— ગામથી મહાનગર સુધીનો ત્યારે મન ઉત્સુક બની જાય છે કે ઘણું કંઈક પાછળ છૂટી રહ્યું છે. જિન્દગી ખૂટૂતી નથી, સમય ખૂટી જાય છે. અને તેમને કયારે તમારાથી વાર્તાલાપ કરો રહ્યી નવી ચેતનાની તણાખી સ્વરૂપ તેજું જેવા પાત્રોના મુખ વિવરથી નિઃબંધીય ભાષા ‘પોતાના માણસો’ ની શક્તિ બનીને ખેતરાંની પડ તોડે છે— રધુપણ કાકાના રૂપમાં, ગામના અધિક્ષિત પાત્રો માનકબાધા અને આદર્શવાદ શું જાણે? તે તો બસ સાચું જ કહે છે. ખેતરના નાટિ, વર, ગામ, સમાજ અને દેશમાં લાવાણી કર્યા વગર ઉગ્યાં લાવારિશ (બાપ વગરની સંતાનો) નો સાથે એક બાળકની માં જ્યારે કહે છે કે— “નથી જોઈતું માંને બાળકને બાપ, ચાલ દીકરા કયાંક બીજે ચાલીયે, ઘણું દૂર કયાંક નવો સમાજન નિર્માણ કરીશું. જ્યાં બાળકની માંને બાળકના બાપ રોવણું નહિ પે.”

માનિત, સમ્માનિત, પ્રતિક્ષિત વર અને પોતાના દેશના મોટાં-મોટાં લોકોની વચ્ચે ચૌધરીઓ (વડીલો) ની સભામાં, દરેક કાળ, પરિવેશ, સમાજમાં એક નવી વાર્તા જન્મ લે છે. પણ તેની ભૂણ હત્યા કરી નાખવામાં આવે છે. તેને ઊગી ઉંઘરીને મોટા થવા ન દેવું. પુરુષ પ્રધાન સમાજની તે અહિમિયત છે. વાર્તા આમ કેમ સૂજિત થઈ જાય છે કે સમાજ દિલગીર હોવાં છાતાં તેને સ્વીકાર નથી કરી શકતો અને લોકોની નજરોથી છુપીને લાલાયિત, પ્રેમાણુથી રહે છે. જેને દીર્ઘકાંશી લખીને આલિયકત નહિ કરી શકતો. તેનો જીવતો જગ્યાન સચેતન યથાર્થ સમાજનો ખૂલ્લા દસ્તાવેજ સ્વરૂપ ‘મારી પ્રિય વાર્તાઓ’ છે. આના ઘણી વાર્તાઓ સારી ને શ્રેષ્ઠ પત્રિકાઓ અને સમીક્ષા ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત થઈ ચર્ચાપદ રહ્યાં છે અને લોકપ્રિય રહ્યાં છે. ઘણા સુઝાઓ મળ્યાં છે. પણ હજુ હું ઘણાં બધા સુઝાઓની અપેક્ષા રાખ્યું છું. મારી આ વાર્તાઓના પાત્રોમાં કયાંક આપ સૌ હમજોલી (સંઘાતી) ની જેમ મારી શક્તિ બનો છો. આપ સૌની શક્તિ મારી વાર્તાની શક્તિ છે. આપના પરિવેશની ઉપજ મારો ખોરાક છે. આપના અભાવોની સંવેદના મારી સંવેદના છે. તેજ સંવેદના કંઈક કરવાની શક્તિ પ્રદાન કરે છે. આપના અભાવો મરા છે. આપની જીવનયાત્રા મારી વાર્તા-યાત્રા છે. આ પ્રયાસ આપનો પોતાનો થશે તો ફૂટિ સાર્થક બનશે.

સૂર્યદીન યાદવ

૩, પુનિત કોલોની, પવન ચક્કી રોડ, નડીયાદ-૨ જી. બેડા. (ગુજરાત)

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૫

ગ્રામ્યાંચલની બદલાતી તાસીર : ‘મારી પ્રિય વાર્તાઓ’

જ્યોતિન સાથે જોડાયેલા કથાકાર ડૉ. સૂર્યદીન યાદવ ઉત્સાહી, ઉર્જવાન ગુજરાતના લખધ પ્રતિક્ષિત રચનાકાર છે. તેઓ વિનીત, મૃદુભાષી, નિર્મજ સ્વભાવના પ્રયોગશીલ વિનયન અધ્યાપક છે. છોલા ત્રીસ-પાંત્રીસ વર્ષોથી હું તેમને ઓળખું છું, ગુજરાત તેમની કર્મભૂમિ છે અને માતૃભૂમિ ઉત્તરપ્રદેશ. ડૉ. યાદવની ચેતનાવાદી પરિવર્તનશીલ વાર્તાઓ પોતાની સર્વોત્તમ વાર્તાઓ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે અને હૈનેસ સ્પર્શો છે.

કુશળ વાર્તાકાર હોવાની સાથે ડૉ. યાદવ ઉદ્વર્ગામી દચ્છિ ધરાવતાં પ્રસંગચિતા નેક કર્મચ સંબંધશીલ લેખક છે. તેમણે આક નવલકથા, પાંચ વાર્તાસંગ્રહ, નવ કાચ્ય સંગ્રહ ચાર સમીક્ષા ગ્રંથ અને ત્રણ નિબંધ સંગ્રહ સાહિત્ય જગતને પ્રદાન કરેલ છે. યથા ‘ચિત્રિત’ નવીન કહાનિયાં, ‘પહુલી યાત્રા’, ‘વહુરાત’, ‘દૂસરા સફર’ તથા ‘ચૌપાર’ જેવી લોકપ્રિય કૃતિઓ છે. ‘વહ રાત’ અને ‘ચિત્રિત નવીન કહાનિયા’ કૃતિઓ સાહિત્ય અકાદમી ગુજરાત (ગંધીનગર) દ્વારા પુરસ્કૃત થયેલ છે. તેમની ‘જમીન’ અને ‘મમતા’ શ્રેષ્ઠ ચર્ચાસ્પદ નવલકથાનો પણ પુરસ્કૃત થયાં છે. તેમની વાર્તા સંગ્રહોમાંથી શ્રેષ્ઠ સોણ વાર્તાઓ ‘મારી પ્રિય વાર્તાઓ’ ના રૂપમાં પ્રકાશિત થયેલ છે. શોધાર્થીઓ માટે સુલભ આ વાર્તા સંકલન સમયની માંગને પૂરી પડે છે.

ડૉ. સૂર્યદીન યાદવના સાહિત્ય પર ઘણાં બધાં શોધાર્થીઓને શોધકાર્ય સમ્પત્ત કર્યા છે અને બીજા છાત્ર-છાત્રાઓને તેમની સાહિત્યિક કૃતિઓ પર શોધ કાર્ય કરી રહ્યાં છે. તેમની આ સોણ વાર્તાઓમાં ગ્રામીણ ટબને ખૂબ જ નિષ્ઠા અને શાનદાર રૂપે પ્રસ્તુત કર્યું છે. ગામદામાં જેતારોથી જોડાયેલી શબ્દાવલી, જમીનથી જોડાયેલા વૃક્ષો, લોડાં, ગામથી જોડાયેલ ચીમાઓ પણ-પણિયો, પર્વ, ત્યોહાર, ઉત્સવો સંસ્કૃતિની માર્મિક અને તાજગી ભરેલી દિવ્ય પ્રકૃતિ અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો યથાર્થ રૂપ આ વાર્તાના માધ્યમથી અભિવ્યક્ત થયું છે. વાર્તા લેખન અને કથનમાં ડૉ. યાદવ નિપુણ છે. તેનું જીવંત પ્રમાણ ‘મારી પ્રિય વાર્તાઓ’ છે. મને ખાત્રી છે કે ડૉ. જાયાભાઈ પટેલ દ્વારા અનુવાદિત ‘મારી પ્રિય વાર્તાઓ’ સંકલન વાચકોને ખૂબ જ ગમશે અને ઉપયોગી બનશે એવી શુભેચ્છા સાથે...

૧૪, સિતામ્બર સન્ન. ૨૦૧૦

૫, કલેપત્રે ફ્લેટ્સ,

મીરામ્બિકા રોડ, નારાયણપુરા,

અમદાવાદ (ગુજરાત)

આચાર્ય રઘુનાથ લંક

ઉપાદ્યક્ષ

ગુજરાત રાષ્ટ્ર ભાષાપ્રચાર સમિતિ

અમદાવાદ (ગુજરાત)

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૬

અનુકમણિકા

ક્રમ	કૃતિ	પાન નં.
૧.	દોસ્તી	૦૯
૨.	વાધરડો	૧૬
૩.	પોતાના માણસો !	૨૭
૪.	ખારી જમીન	૩૭
૫.	પૂજા	૪૭
૬.	પ્રથમ મિલન	૫૫
૭.	બીજો પ્રવાસ	૬૬
૮.	પામ્યા કશુંક ઘણું	૭૭
૯.	એ રાત	૮૮
૧૦.	બાળક : બાપ વગરનો !	૧૦૦
૧૧.	દહેશતનો હથોડો	૧૧૩
૧૨.	ભૂતની સામે	૧૨૮
૧૩.	કાન્નિ ને શાન્તિ	૧૩૬
૧૪.	એ સવાર	૧૪૧
૧૫.	કોમ્પ્યુટરની છોકરી	૧૪૨
૧૬.	જમીન શિકાર થતી	૧૪૮
❖	સૂર્યદીન યાદવ : સંક્ષિપ્ત પરિચય	૧૭૦

ઉપકમ

ડૉ. સૂર્યદીન યાદવ સાહિત્યના જાહોરા લેખક છે. તેમની ચર્ચાસ્પદ મેરી પ્રિય કહાનિયાંની વાર્તાઓમાં ગ્રામ્ય ધરાની ખુશભૂ દિલ-દિમાગને સ્પર્શી જાય છે. એ અમનેય સ્પર્શી ગઈ. કારણ કે હું ગમડામાં જન્મ્યો છું; અને ભૂતકાળના ધંધે બેદૂત છું. આ હાથ જે આજે કલમ પકડે છે ને ફિલ્મના ડિગ્રાશન સુધી વિસ્તરે છે, તેણે હળના હાથા પકડેલા છે ને બળદનાં પૂછડાંય આમળેલાં છે; તેથી ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ, વૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિનાં ખરાં-ખોટાં આનંદોલન અમારા રોમ-રોમમાં રણકે છે. કદાચ એ જ કારણ હશે ‘મેરી પ્રિય કહાનિયાં’ ને ગુજરાત-ગિરામાં અવતારવાનું.

આ પહેલાં આ જ કથાના લેખક શ્રી સૂર્યદીન યાદવની નવલકથા ‘પ્રેમ-ઝોત’ હિન્દી નવલકથાનો ગુજરાતી પરિવેશમાં ને શ્રી દોલત ભહ્ની ગુજરાતી નવલકથા ‘કૈકેયી’ ને હિન્દી લિબાસમાં અમે રજૂ કરી ચૂક્યા છીએ. એ પછી અનુવાદ કેતે આ અમારો ત્રીજો પરિશ્રમ છે, ‘મેરી પ્રિય કહાનિયાં’ હિન્દી કથાઓનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ.

આચાર્ય ભરત મુનિએ કહ્યું કે, ‘ભાષા પાત્રાનુકૂલ’ એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે અમે ભાષા-બોલીને પાત્રની પાત્રતા પ્રમાણે વણવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

‘પરકાયા-પ્રવેશ’ ના આ ભગીરથ કાર્યમાં અમને કેટલી સફળતા કે નિષ્ફળતા મળી છે, એનો નિર્ણય કરવાનું કામ તો અમે સુજ્ઞ વિવેચકો ને પ્રિય પાઠકો પર છોડીએ છીએ.

પ્રિય પાઠક !

આ અનુવાદ વિષેના પ્રતિભાવ પાઠવશો તો આનંદ થશો.

ભવદીય

કવિ નવરંગ

(ડાલ્યાભાઈ છો. પટેલ)

૪-૫, શિલ્પાંકુંજ સોસાયટી, ‘સંવાદ’ તાલીમ કેન્દ્ર પાસે,

સંગમથી વારસિયાના રસ્તે, હરણી રોડ, વડોદરા-૨૨

ફોન : (રહે.) ૨૪૮૦૪૮૮ મો. ૯૪૨૬૭ ૬૦૩૬૩

૧. દોસ્તી

(સત્ય ઘટના પર આધારિત)

સન ૧૮૬૮ ના માર્ચ મહીનાની તેવીસમી તારીખ ને વાર હતો રવિવાર નિશાળમાં રજા હતી. સવારની ઠંડી હવા ધીરે-ધીરે સરકી રહી હતી. આવી ઠંડકમાં જ હું પિતાજીની સાથે ખેતરે પહોંચ્યો ગયો હતો. ઉકળાટ ચટકા ભરે એ પહેલાં જ પાકેલી રાઈને વાઢી લેવાની હતી. દિવસ કંઈક લાંબો હોય અને લાગવા માંડયું હતું. ઘઉં વઢાવાની તૈયારીમાં હતા. ઘઉંની રેશેદાર ઝૂંડાઓ હજુ કંઈક લીલી હતી; તેથી વાફ પડવાની વાર હતી. રાઈના એકલ-દોકલ છોડ ઘઉંને ચોટી જતા ત્યારે નાનકડા દાણા હાથમાં આવતા નો'તા એટલે જ પાકી રાઈને પહેલી વાઢી લઈ કાઢી લેવાની હતી. જોત-જોતામાં તો બપોર માથે નાચવા લાગ્યા. ઉકળાટ ચટકા ભરવા લાગ્યો. વાફ બંધ રાખવામાં આવ્યો.

સાંજ પદતાં માથે રાઈનો ભારો ઉઠાવી ચાલતા પિતાજી સાથે હુંય રાઈની નાનકડી ભારી માથે મૂકી ઘેર ગયો. શનિવારે મેં વિચાર્યું હતું કે રવિવારે પરીક્ષાની તૈયારી કરીશ; રવિવારેય મારો ના થઈ શક્યો.

દૂધી બાફીને મઠામાં મેળવી બાબો જાંદું રાયતું બનાવ્યું હતું. બાજરીના રોટલા સાથે ચટકેદાર રાયતાનો સ્વાચ નોંધો હોય છે. રાયતું પીવાથી ઘરાઈ જવાય ને પેટમાં ઠંડક થઈ જાય છે. ગોળવાળી દૂધીનું રાયતું તંકુરસ્તી માટે લાભકારક હોય છે. કામ-કાજના દા'ડા હતા. પિતાજીને કામમાં મદદ કરવાની જરૂર હતી. સાંજ પડી જતી; પણ કામ પુરું થતું નો'તું.

પાલવ ફેલાવીને સંધ્યા ઊતરી આવી. અંધારું અમને ઘેરતું આવી રહ્યું હતું. રાત જમવા લાગી. બળદોને પરાળ-પાણી ને કચરિયું નીરતાં-નીરતાં સાત વાંચે છૂટો થયો; ત્યારે હું પોતાના રૂમમાં દીવાના પ્રકાશમાં વાંચવા લાગ્યો.

“રાતે શું કામ આંખ્યો ફેહું છું? દા'ડે વાંચ્યા. કરને ? ”
રસોડામાંથી બાનો અવાજ આવ્યો. બાને કો' કહે કે આખો દા'ડો કામમાં

મારી પિય વાર્તાઓ • ૯

ગુંચાવયેલા રે'વું પેડે છે. રસોડામાં ચૂલે ચેલી તપેલીમાં દાળ બદ-બદ-બદ-બદ થઈ રહી હતી. તપેલીનું ઢાંકણું ખખડી રહ્યું હતું. બા લોટ બાંધી રહી હતી. બા લાકડાને હાથથી ચૂલામાં ધકેલીતી રે'તી હતી. ઢાંકણાના ખખડાટે મારું ધ્યાન બેચ્યું. ઓરડીનાં ભારણાં ઊધાડાં હતાં. આકાશમાં તારા ટમટમતા હતા. ગાસતેલ ભરેલો ખડિયો સળગતો-સળગતો કેટલીય વાર ગબડી ગયો હતો. એક વાર તો બધુંય ગાસતેલ મારા પુસ્તકને ગળાખૂં નવડાવી ગયું હતું; તેથી પિતાજી ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. એમને થયુંકે કરણ વાંચતો-વાંચતો ઊંઘી જાય છે; પણ ખરી વાત તો એ હતી કે મારો હાથ બેસણી વગરના ગોળ ખડિયાને આડતાં જ તે ગબડી પડ્યો હતો. પિતાજી મને મારવા દોડયા ત્યારે વચ્ચે પડીને બાંધે મને છોડાયો હતો. આમ હું માર ખાવાથી બચી ગયો હતો. તે દા'ડાથી હું એક હાથે ખડિયો ને બીજા હાથે ચોપડી પકડીને વાંચ્યું છું.

‘ધડામ !’ દઈને ફૂફવાનો અવાજ આવ્યો. વાંચતાં-વાંચતાં મેં જોયું તો નળિયાંવાળા છાપરેથી કાબર ચિતરી બિલાડી ‘ધડામ’ દઈને આંગણામાં ફૂફીને દોડતી ઊધાડી ઓરડીમાં પેસી ગઈ. મારી ઓરડીના ઊધાડા બારણામાંથી ખડિયાનું ઝાંખું અજવાણું પડી રહ્યું હતું. બિલાડીનો પડછાયો જોઈ મેં અનુમાન કર્યું કે તે કશું ખાવાનું શોધી રહી છે. બા ઓરડી બંધ કરવાનું ભૂલી ગઈ હતી. આ કાબરી બિલાડી રોજ મારે ઘેર આવતી હતી. આવે કેમ ને ? જ્યાં એને દૂધ-દર્હી મળે છે ત્યાં એ ઘણું ખરું પહોંચ્યો જાય છે. કીડીઓની જેમ બિલાડીઓની પણ ગંધ પામવાની શક્કિત પ્રબળ હોય છે. બિલાડીઓ ઘણી ચાલક હોય છે. બા કે'તી'તી કે બિલાડી વાધનો માસી કે'વાય છે; પણ અંદરોઅંદર લડવાથી તેમની અક્કલ મારી જાય છે. મેં જોયું તો ઓરડીમાં મૂકેલી કોઈઓ ને ગાગરો વચ્ચે સુંધીને કાબરી ઉંદરોને શોધી રહી છે. ઓરડીનું દશ્ય મારી આંખોમાં ચમકી ગયું. એક તો કાંચું ઘર ને એમાં વળી ઘરનો સામાન ઉંદરોએ દરાં કરીને માટીની ભીતોને ચાળણી કરી નાખી છે ! ભીતોને અડીને ઘઉં ભરેલી વાંચમણિયા કોઈ ચોખા ભરીને કોઈ ઉપર મૂકેલી એક મણિયા ગોરી ! ગોરી ઉપર દાળ ભરેલી મારી પિય વાર્તાઓ • ૧૦

માટી; અને એની ઉપર તલ, અળસી કે રાઈ ભરેલી ઢોચકી ! ઢાંકણું દીલું-પોયું હોવાથી ઉંદર અનાજ ખાઈ ન જાય એટલા માટે ઢોચકીના મોદામાં એક પરાઈ મૂકીને બાએ એને માટીથી સીડી દીધી છે. આવી જ રીતે ઘર-વખરી ખંડમાં ઘરની અનેક વસ્તુઓ પડી છે. ઓરરીને તાણું મારીને બા કુંચીને ગળામાં લટકાવી રાખે છે; પણ આજે તે તાણું મારવાનું ભૂલી ગઈ છે.

કાબરીને કોઈ શિકાર ના મહ્યો; એટલે તે લોટા પાસે ગઈ. લોટામાં મઠો હતો. મઠો જોઈ પ્રસન્ન થઈ કાબરી જીભ ચાટીને પુંછકી હલાવવા લાગી. આજુબાજુમાં તોડિયું કરીને જોઈ લીધુંકે કોઈ આવી રહ્યું તો નથીને? કાબરી કદાચ એવું વિચારી રહી હતી કે આટલા સાંકડા લોટામાં મોંકું કેવી રીતે વાલવું ? પણ પાપી પેટનો સવાલ હતો ! પેટમાં આગ લાગી હોય ત્યારે ખબર નેં, માણસ કેવી કેવી એંઠી હંડલીમાં મોંકું ઘાલે છે ! કાબરીને મઠો પીવો હતો; એટલે એણો મહા મુશ્કેલીએ લોટામાં મોંકું ઘાલી દીધું. લોટાનો બધોય મઠો એ ચાટી ગઈ. અંદરને અંદર ઓડકાર ખાઈ, પુંછકી પટપટાવી તે ધરાઈ જવાનો આનંદ પ્રગટાવવા લાગી. મઠો પીધા પછી કાબરીએ મોંકું બહાર કાઢવા ઈચ્છયું ત્યારે એને પોતાની ભૂલની ખાતરી થઈ. તે લોટામાંથી મોંકું કાઢી ના શકી. પીતળના લોટાનો મુગટ પહેરીને કાબરી આંધરી થઈ ગઈ; અને તફડવા લાગી. લોટાનો ખન-ખન અવાજ સાંભળી મારું મન વાંચવામાંથી ઊઠી ગયું. મને લાગ્યું કે જાણો મારું જ ગણું લોટામાં ફસાઈ ગયું છે. મને અસંઘ ગુંગળામણ થવા લાગી. ટોપીધારી કાબરી સામે ઊભો રહી હું દુઃખી થવા લાગ્યો. માથે ટોપી પહેરેલી જોઈ એક વાર તો મને ભવાઈનો વિદૂષક યાદ આવી ગયો. હું એ તમાશો જોઈને ખુશ થયો કે કેટલા રોકથી કાબરી માથે મુગટ ધરીને ઓરરીમાં ધૂમી રહી છે ! એ કદીક કોઈને અથડાઈ પડતી તો કદીક ભીતને એ કદીક લોટાને જમીન પર પછાડતી ત્યારે એવું લાગતું કે જાણો કાબરીનું માથું પછાડાઈ ગયું. લોટાનું સાંકું મોંકું એના ગળામાં એવી રીતે ચુસ્તીથી બેસી ગયું હતું કે નીકળવાનું નામ જ લેતું નો'તું. માથાના મુગટ જેવા લોટાથી મુક્ત થવા મારી પિય વાર્તાઓ • ૧૧

જ્યારે કાબરી તફડવા લાગી ત્યારે હુંય વ્યકુલ થઈ ગયો. કાબરીના તફડવાથી ને લોટાને અથડવાથી જોરદાર અવાજ થવા લાગ્યો. એ અવાજ આખા ઘરમાં ગૂજી ઉઠ્યો.

લોટાનો અવાજ સાંભળી બા રસોડામાંથી બહાર આવી; અને ખડિયો લઈને ઘર-વખરીવાળી ઓરરીમાં ગઈ. એણો જોયું તો પીતળના લોટામાં એનું મોંકું ફસાવીને કાબરી બેઠી છે. બાને નવાઈ લાગી કે લોટામાં બિલાડી કેવી રીતે ફસાઈ ગઈ ! બાએ એને લોટામાંથી કાઢવા ઈચ્છયું; પણ જેવી તે લોટાને પકડવા મંડી, કાબરી જોર-જોરથી ઉછળ-કૂદ કરવા લાગી. બાએ મને કહ્યું : ‘કરણ ! જ પિતાજીને બોલાવી લાવ !’ પણ હું તો કાબરીના શિશ-મુગટને ધ્યાનથી જોતો રહ્યો ! મેય એને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ એના પંઝાની એક જાપટ પડી જવાથી ફરી હિંમત ના કરી. બાની બાજુમાં ઊભેલી રાજે દૂરથી બિલાડીની ફસામણી જોઈ રહી હતી. તે પિતાજીને બોલાવી લાવી પિતાજી આવ્યા. બિલાડીને લોટામાં ફસાયેલી જોઈ પરેશાન થઈ ગયા; પણ તેમનો હાથ અહતાં જ કાબરી લોટા સાથે તફડવા લાગી. પંઝાથી લોટાને લવુંરિયાં ભરવા લાગી. બિલાડીનો પંઝો પિતાજીના હાથે વાગી ગયો. ‘મરવા દો એ દુષ્ટાને...!’ એમ કે’તા કોધથી પગ પછાડતા પિતાજી ઓરરીમાંથી બહાર નીકળી ગયા.

ભારે મૂંગવણમાં પડી હું ઉભો-ઉભો વિચારતો રહ્યો છે. એને કેવી રીતે છોડાવવી ? પિતાજી જતા’તા ત્યારે બાએ એમને કહી દીધું હતું કે ‘જઈને કોઈને બોલાવી લાવો ને’તો બિચારી મરી જશો.’ ઘરમાં બિલાડીનું મો’ત મોંકું પાપ ગણાય છે; જોકે પિતાજી પણ જતાં જતાં કહી ગયા હતા કે જઉ છુ....કોઈને બોલાવી લાવીશ; પણ બાની વાત સાંભળી મારા હદ્યની ઘડકન વધી ગઈ હતી. ચૂલ્હા પર રોટલો બળી રહ્યો હતો. એની સેકાતા ચાણા જેવી સુગંધ આવી એટલે બા ફરીથી રસોડામાં જઈ રોટલા ઘડવા લાગી.તમાશો જોનારની જેમ હું ને રાજે જોઈ રહ્યાં હતાં. મારા હાથમાં લાકડાની એક પડી હતી. કાબરી થાકીને વિશામ કરવા લાગતી ત્યારે હું લોટાને પદ્ધીથી અડકી લેતો; એ ફરીથી નાચી ઉક્તી. રાજે મારી પિય વાર્તાઓ • ૧૨

બિલાડીથી બીતી હતી; પણ બિલાડીની ફસામણી જોઈ એની બીક ભાગી ગઈ હતી. મારી પછી લઈ લોટાને અડકાડી એય બિલાડીને નચાવી લેતી ! રાજે ખુશીથી નાચી ઉઠતી. એને આમાં મજા પડી રહી હતી. સાચું જ કહ્યું કે ઉંદરડીનો જવ જાય ને બિલલીબૈને હસવું આવે ! મને એ ચિંતા સત્તાવી રહી હતી કે કાબરીનો શાસ ગુંગળાવા લાગશે તો બિચારી કર્પો'ને મરી જશે. એકદમ મને યાદ આવ્યું કે લોટાના ગળામાં દોરીનો ગાળિયો નાખીને પિતાજી કૂવેથી પાણી ભરે છે. બસ, મારું મન ખુશીથી નાચી ઉઠ્યું. મેં ઝટપટ કહ્યું : 'રાજે, જા પાણી ભરવાની દોરી લઈ આવ.'

રાજે મારાથી ત્રણ વરસ નાની બોલી : 'દોરીનું શું કરશો' બિલાડીનો પગ બાંધશો તો એ જલ્દી મરી જશે.'

'પગ નહિ.... તારું માથું. જા દોરી લાવ. નકામી વાત ના કર.'

'ના ઐ ! ઉ તો પાપમાં ને' પણું.'

'ઓ પાપની બોન...!' હું ગુસ્સે થઈ ગયો : પછી ધીમેથી બોલ્યો : 'દોરીનો ગાળિયો લોટાના ગળામાં નાખીશ. જા, દોરી લઈ આવ.'

'કેવી રીતે ?' તે આશ્રયથી બોલી. 'પિતાજી લોટાના ગળામાં દોરી બાંધીને જેવી રીતે પાણી કાઢે છે, એવી રીતે.'

રાજે દોડી ગઈ. બીજી ઓરડીમાંથી દોરી લઈ આવી. લોટાના ગળામાં દોરીનો ગાળિયો નાખતા પિતાજીને મેં ઘણી વાર તદ્દન નજીકથી જોયા હતા. કાબરી થાકીને હાહ મારી રહી હતી. એને ઓરડીમાં દોડાવી-દોડાવીને થકવી નાખી હતી; કારણ કે સીધી રીતે તો દોરીનો ગાળિયો લોટાને બાંધવો અધરો હતો. જ્યારે કાબરી શાંત થઈને થાક ખાવા લાગી ત્યારે હું દબાતે પગલે ધીરે-ધીરે કાબરી પાસે ગયો; અને દોરીનો ગાળિયો લોટાના ગળામાં પરોવી ઝટપટ કસીને બાંધી દીધો. દોરીનો ગાળિયો કસતાં જ કાબરી જોરથી તરફડવા લાગી; પણ દુવે તે તરફડીને કયાં જવાની હતી ? ગાળિયો લોટાના ગળામાં પડી ચૂક્યો હતો. કાબરી ગાળિયાની ભીસમાં આવી ગઈ. દોરી હાથમાં પકીને હું એક નીસરણી વે માળિયે ચડી ગયો. ઓરડીની એક પોઢામાંથી દોરી પરોવી બીજી બાજુથી ખેંચી મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૧૩

લીધી. આવી રીતે દોરીને પીછામાં પરોવી હું ફરીથી નીચે આવી ગયો; પછી નીચે ઊભો-ઊભો હું દોરીને ધીરે-ધીરે ખેંચવા લાગ્યો. લોટામાં ફસાયેલી કાબરી તરફડીને જાટકા મારવા લાગી; પણ આમાં તો તે ફાંસીએ લટકી હોય એમ ટીંગાતી રહી; તેથી મેં દોરી ખેંચવાનું બંધ કર્યું. લટકી રહી હોવા છતાં કાબરી જાટકા મારતી હતી. મેં દોરીને સજજ પકડી રાખી હતી, જેથી કાબરી ફરીથી જમીન પર સરકી પછડાઈ ન જાય. ફાંસીએ લટકતી કાબરી થોડી વાર સુધી તરફડતી હાથ-પગ પછડાતી. બીતી હોવાથી રાજે બહાર ઊભી રહીને છેટેથી બિલાડીની ગભરામણ જોઈ રહી હતી.

એકવાર કાબરીએ એટલા જોરથી આચકો માર્યો કે એનું માથું લોટાના મૌઢામાંથી બહાર નીકળી ગયું. તે જમીન પર પછડાઈ દોરીએ બાંધેલો પીતળનો લોટો જેમનો તેમ લટકતો રહ્યો. નીચે પડતાં જ કાબરી છતી પાટ પડી હતી. હું એની પાસે ગયો. જોયું તો કાબરીની ધમણ ચાતી રહી હતી. થોડીક વધારે વાર તે લોટામાં ફસાઈ રહી હુત તો ગુંગળાઈને કદાચ મરી જત. કાબરી બેભાન દશામાં મરવાનો ઢોંગ કરતી થોડીવાર પડી રહી. રાજે હજ્ય બીધેલી હતી; તેથી કાબરીની પાસે ના આવી. દૂરથી તે બોલી : 'પાપિયા ! મારી નાખી એને !'

'ના, રાજે ! કાબરી મરી નથી. જા એક ખાલામાં પાણી લઈ આવ.' મેં કહ્યું.

'ના, એને દાટી દો; પછી પાણી.'

મેં એને ધમકાવતાં કહ્યું : 'રાજે, તું શંકા કરે છે. જા, પાણી લાવ.'

રાજે પાણી લઈ આવી. મેં થોડાંક ટીપાં કાબરીના મૌઢા પર છાંટી દીધાં. કાબરી જરાક જળવળી; પણ ઓણે આંખોના ખોલી. હું અને રાજે ઓરડીની બહાર આંગણામાં જઈ ઊભાં. પિતાજી ગામમાંથી માણસોને બોલાવવા ગયા હતા. એ પાછા આવે તે પહેલા કાબરી લોટાની ફસામણીમાંથી છૂટી ગઈ. મેં જોયું તો બાનમાં આવતાં જ કાબરી કૂદીને ઓરડી પર ચડી ગઈ. મને ને રાજેને જોઈને જ કદાચ તે ઓરડીની બહાર ના આવી. એ ઘણી બીધેલી હતી. રાજે બા પાસે ગઈ. બોલી : 'બા મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૧૪

કાબરી બચી ગઈ. ઓરડી પર ચડીને બેકી છે.’

બાએ કહું : સારું થયું નિયારી બચી ગઈ. હું ઓરડીમાં જઈ વાંચવા લાગ્યો. સૂની ઓરડી જોઈ કાબરી ધબાક દઈને નીચે કૂદી ને ઝટપટ બહાર ઢોડી ગઈ. મારી ખુશીનો પાર નોંંતો ! મને લાગ્યું કે માત્ર કાબરી જ નહિ, દુનિયા આખી ગુંગળામણ ને ફસામણીથી મુક્ત થઈ ગઈ.

પિતાજી ગામમાંથી બે જણને બોલાવી લાવ્યા; પણ તે બંને પાછા વળી ગયા. એ દા'ડા કાબરી મારા ધરમાં ઓછું આવતી'તી; પરન્તુ થોડા દિવસ પછી પાઈ તે આવવા લાગ્યો. હું એને કંઈ ને કંઈ ખવડાવી-પિવડાવી દેતો, જેથી તે ફરીથી કોઈ લોટાયા મોંકું ના ઘાલે. એના રોજ આવવાથી અંગેજોની જેમ ઉંદરડા નાસી ગયા ! પછી તો એ એટલી બધી હળીમળી ગઈ કે હું એની પાસે જતો એની પીઠ પંપાળતો તોય એ પૂછડી પટપટાવતી દૂધ પીતી રહેતી.

એ ઘટનાને વરસ થઈ ગયું; ત્યાં જ મારી વહુને તેડવાની થઈ. વહુને તેડી લાવવામાં આવી. શરમાળ હોવાથી હું મારી વહુ સાથે બહું ઓછું બોલતો'તો. હા, હું એને ચાહતો તો થશું હતો. એક દિવસ મારી નવોડા પણી બોલી : ‘તમે મારી શોક્ય પાળી છે. એને દૂધ ને મને...?’

મેં કહું : ‘કાબરી મારી દોસ્ત છે. દોસ્તીનો હુથ લંબાવો, માત્ર હું એકલો જ નહિ. આખી દુનિયા દોસ્ત થઈ જશે.’

‘હું દુશ્મન છું ?’ તે થોડીક ગુસ્સે થઈ.

‘પણી છું. દોસ્તી કરવી હોય તો લોટામાં ફસા.’

મારી સાથે પણી હસવા લાગ્યો. હસવું રોકીને બોલી : ‘પણ કાબરીય મારી જેમ કાળી છે. ગોરી પાળવીતી’ને ?

“જોજે, દૂધ પીતી-પીતી ગોરી થઈ જશે.”

અમે બંને જોરથી હસી પડ્યાં. કાબરી પૂછડી પટપટાવતી દૂધ પીતી રહી. અમે એ દોસ્તીને આજેય નભાવી રહ્યાં છીએ.

૨. વાછરડો

મારે બેર મારી લલકી ગાયને એક વાછરડુ જન્મયું હતું. વાછરડું થશું સુંદર હતું. એકદમ સાફ-સફેદ એણો જાણો સફેદ બરફની ચાદર ઓઢી ના હોય ! સૂરજનો પ્રકાશ એના શૈત મૌંઢા પર પડતો ત્યારે એના રેશામ જેવા વાળ ચમકી ઉંડતા. હું વાછરડાને ખૂબ ચાહતો હતો. ગ્રેમથી એને ગળે વળગાડી દેતો. જ્યારથી એ જન્મયો ત્યારથી હું એની સાથે રમતો રે'તો. એ દોડતો છલાંગો મારતો તો હું હુંય એની જેમ છલાંગો મારતો રે'તો. હું થાકતો ને એને થકવતો.

દીનો મહીનો સૂર્યોદય થઈ જતો; ત્યારે હું વાછરડા સાથે સવારના કુણા તડકામાં બેસતો.

નિશાળ દશ વાગે ખુલતી હતી; તેથી સવારના હુંફાળા તડકામાં બેસવાનું સફ્ફાય મળતું. વાછરડું મારી સાથે રહેતું. પિતાજી કે'તા : ‘વાછરડા સાથે રમવાથી શું મળશે ? લખવા-વાંચવાનું શીખો.’

ખરેખર ત્યારે હું નો'તો જાણતો કે વાછરડા સાથે રમવાથી મને શું મળતું હતું ? પિતાજીની બીકથી હું સ્લેટને સાફ કરી એને ફેરવી-ફેરવીને સાફ કરતો. વાછરડું મારી આજુબાજુમાં રહેતું. સ્લેટ ફેરવતો હું ગાતો :

‘તલાવનું પાણી પાતા રે જાય.’

“અમારી સલેટ હુકૈ જાય !”

લાકડાની સ્લેટ હવા ને તહોળો લાગવાથી સૂકાઈ જાય છે. એક શીશીને સ્લેટ પર ઘસી-ઘસીને હું એને ચમકાવી દેતો. સફેદ દૂધિયા પેનથી હું સ્લેટ પર લીટી દોરતો; અને સાંકાની કલમથી સુંદર- સુંદર અક્ષર લખવા માંડતો; ત્યારે હું પહેલા ધોરણમાં બણતો હતો. હું લખી રે'તો ત્યારે વાછરડું મારી પાસે આવી ઉભું થઈ જતું ને મારું માથું ચાટવા લાગતું હું એનેકે'તો : ‘મારું માયું કેમ ખાય છે ? મને લખવા રે.’

પણ એ મારી ભાષા સમજતું નો'તું માયું ચાટતો રે'તો. એ માનતો નહિ ત્યારે હું એ જાણવાનો પ્રયત્ન કરતો કે ખરેખર એ દુંઘે છે શું? એના

મારી પિય વાર્તાઓ • ૧૬

ચાટવાનો જરૂર કશો અર્થ હશે. હું એને પૂછતો : ‘શું તુંય ભણીશ?’

તે માથું ધૂણાવતો. હું એવું સમજતો કે એ ભણવાની હા પડે છે. બા વાસણ માંજ રહી હોય. હું એને બૂમ પાડતો : ‘બા ! વાછરડો ભણશે.’

‘તું એનેય ભણાવી હે.’ બાનું કહ્યું માનીને હું વાછરડાને ભણાવવા માંગતો : ‘બોલ, ક એટલે કબૂતર. જોજો પેલી ભીત પર બેંકું કબૂતર.’

વાછરડાનું મોંકું પકડી કબૂતર તરફ ફેરવી એને કબૂતર બતાવતો; પછી એને આગળ ભણાવતો : ‘ખ એટલે ખડબૂચ, બોલ !’

વાછરડો બોલતો નેં, ત્યારે હું બાને ફરી બૂમ પાડતો.

‘બા ! વાછરડો બોલતો નથી !’

‘પહેલાં એમે લખતાં શિખવાડ, જ્યારે એ બોલતાં શિખશે ત્યારે બોલશે.’

બાનું કહ્યું માનીને હું માટીના ખડિયામાં લાકડાની કલમ બોળીને વાછરડાના મોંઢામાં ઘાલી દેતો; ત્યારે હું એના મોંઢાને જ એના હાથ સમજતો હો; કારણ કે એના ચોરેય નાનકડા પગને હાથના રૂપમાં હું સ્વીકારી શકતો નોંટો. જ્યારે વાછરડો એના મોંઢામાં કલમ ઘાલી દેતો ત્યારે હું એની સામે સ્લેટ ઘરી દેતો; પણ એ ગૂકવા નોંટો ઈચ્છતો. હું સ્લેટને એના મોંઢા નજીક લઈ જતો. એણે ઓંધેઠીને કલમ નીચે પાડી નાખી. કદાચ કશી ખાવાની વસ્તુ હશે એમ સમજને એણે કલમને મોંઢામાં ઘાલી દીધી હતી; ત્યારે હું એવું સમજયો હો કે એણે લખવા માટે કલમ મોંઢામાં પકડી રાખી છે ! કલમ નીચે પડી જતાં મેં ફરીથી એના મોંઢામાં કલમ પકડાવવા ઈચ્છયું; પણ એ તો આનાકાની કરતો મોંકું આમ-તેમ ફેરવવા લાગ્યો. મેં બાને ફરી બૂમ પાડી : ‘બા ! વાછરડો કલમ પકતો નથી.’

બા બોલી : ‘હજુ એને કલમ પકડતાં આવડતું નથી. તું સ્લેટ પર સુંદર અક્ષર લખીને એને બતાવી છે.’

બાના કદાચ પ્રમાણે હું એને કે'તો : ‘સારું, તો તને કલમ પકડતાં નથી આવડતું. કશો વાંધો નેં. હું તારા માટે સ્લેટ પર ક, ખ, ગ, ધ, ડ ચિતરી દઉં છું. તું ધ્યાનની જોતો રહે કે હું કેવી રીતે લખું છું ?’

એ સાથે જ વાછરડાનું મોંકું પકડીને મેં મારી તરફ ફેરવી દીખું. ખડિયામાં કલમ બોરીને હું સુંદર-સુંદર અક્ષરે લખવા લાગ્યો. સાથે-સાથે હું કે'વા લાગ્યો :

‘જો આવી રીતે એક ઊભો કાનો લખજે. ઊભા કાનાની ડાબી બાજુએ એક ગોલાકાર ફૂવા જેવું બનાવી હો. પાણી ભરવા માટે ફૂવાની જમણી બાજુએ એક દોરી લટકાવી હો. ફૂવાની ઉપર એક આડી લીટી દોરીને છત જેવું બનાવી હો; કે જેથી ફૂવામાં ધૂળ કે કચરો ના પડે. બસ, આવી રીતે (ક) અક્ષર બની ગયો. સમજયા ?’

વાછરડો માથું હલાવતો. હું સમજતો કે એને ક લખતાં આવડી જવાથી હકારમાં માથું હલાવી રહ્યો છે. મારી સફળતા પર હું ખુશ થતો કે ચાલો, મારો દોસ્ત વાછરડાય લખતાં સીખી રહ્યો છે. હું વિચારતો કે એની મા ભણી નથી; નહિ તો જરૂર એને લખતાં-વાંચતા શિખવાડત. ભણેલી નથી તેથી જ મા ચૂપ-ચાપ ભૂખ-તરસ સહન કરી લે છે; પણ એના વાછરડાને તો હું કંઈ ને કંઈ ભવાવી જ દઈશ.’

લખતાં-લખતાં જ્યારે તાપ ચટકા ભરવા લાગતો ત્યારે મને થતું કે હવે નિશાળે જવાનો વખત થઈ ગછો છે. હું લખવાનું બંધ કરી દેતો. ખડિયો, કલમ, ચોપડી બધું થેલામાં મૂકી દેતો.

બા નાસ્તો કાઢી આપતી. નાસ્તામાં શું હતું ? બસ, દૂધ ને ભાત! દશ દિવસ પહેલાં વાછરડો જન્મ્યો હતો. જ્યારથી ઘરમાં વાછરડો આવ્યો ત્યારથી રોજ દૂધ-ભાત ખાવા મળતો હતો. નાસ્તો કરીને થેલો ભરવી હાથમાં લટકતી સ્લેટ લઈ ભણવા જવા તૈયાર થઈ ગયો. વાછરડો કૂદતો-કૂદતો મારી પાસે આવ્યો. તે મારો હાથ ચાટવા લાગ્યો. કદાચ તે એવું જાણવા માગતો હતો કે એને છોડીને હું કયાં જઈ રહ્યો છું ?

મેં એને ગણે વળગાડતાં પૂછ્યું : ‘તુંય મારી સાથે ભણાવા આવીશ?’

એણે માથું હલાવ્યું એટલે હું સમજી ગયો કે તે મારી સાથે શાળાએ આવવા ઈચ્છે છે. મેં બાને કહ્યું : ‘બા ! વાછરડોય મારી સાથે ભણવા આવશે.’

બા ઘરમાંથી બહાર આવી બોલી : ‘સૂરજ ! તું ને તારો વાછરડો....? આયો મોટો ભણવાવારો ! અરે, આજે રવિવાર છે. નિશાળ બંધ હશે.’

હું જોણો ને સ્કેટ ઘરમાં મૂકી દેતો. બા કે’તી : ‘આજે લલકીને લઈ જા. બગીચામાં ચરવાવી લાવ.’

બાનું કહું માનીને હું લલકીના ગળામાંથી કોટિયું કાઢી નાખતો. લલકી સૌ-પ્રથમ વાછરડા પાસે દોડી જતી; અને ઘણા પ્રેમથી ધીરે-ધીરે પૂછું નચાવતી, માંચું હલાવી એને ચાટવા-ચૂમવા લાગતી. લલકીના ગળામાં પહેલું કોટિયું ફાંસીના ગાળિયા જેવું લાગતું. એ હુમેશાં છૂટી રહેવા ઈચ્છતી; પણ માણસ એના પગે દામણું બાંધી દે છે ! લલકી વાછરડાને મૂકી જવા ઈચ્છતી નો’તી. હું એને ‘હટ...હટ’ કરી હંકવા માંડતો : કે’વા માંડતો : ‘ચાલ, ચાલ..! મારું કહું માનીને લલકી ચાલવા માંડતી ત્યારે વાછરડોય એની સાથે ચાલવા માંડતો. બા દોડીને વાછરડાને પકડી લેતી. બા એને કોટિયામાં ધકેલી દેતી.’ લલકી બાથી નારાજ થતી; પણ હું એની પીક પંપાળતોકે’તો : ‘ચાલ, વાછરડો તારી સાથે ચાલતાં-ચાલતાં થાકી જશો.’

તે આગળ વધતી. હું એને હંકંતો-હંકંતો બગીચામાં ચારવા લઈ જતો. તે ચરવા લાગતી. હું એક કવિતા ગાતો :

‘ગાય પાળતાં દૂધ મળે ને ધન મળે

થાય શરીર લક જેવું ગાયના પ્રતાપથી’

હુય હરિયણવી ગાય તો વાછરડાય સશકત મળે,

ઝેતર ખેડે, પડતર તોડે એ, મબલખ અને મળે,

ઘૈરીગઢ ને ગંગાતીરની, મેવાસી ને જરસી ગાયો,

પ્રસિદ્ધ પુરાણકાળથી દેવી જેવી ગાયો,

દૂધ, ઘાતર ને વાત્સલ્ય મળે,

અરે કરું વખાણ કેટલાં ?

જુઓ, વાછરડાની દેણ મળે ?

હાથમાં એક સોટો લઈ હું બગીચામાં ઠેલતો. લલકી ઘાસ ચરતી.

ઘર ને ગામ સાથે જોડાયેલો બગીચો. બગીચામાં આંબા, મહુડા, લીમડા, મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૮

જાંબુડા ને ઉમરડા; વળ વધારે હોચાં ને છાંચાવાળાં પીપળાના જાડ એમની શીતલ છાયામાં ચારણો કોઈ રમતા હુંય એમની સાથે રમતો. ફોર છૂટથી ચરતાં રે’તાં. બગીચાની ઉત્તર દિશામાં એક ટેકરો હતો. લીલું ઘાસ ચરતી-ચરતી લલકી ટેકરાની પેલી પાર જતી રે’તી. ચારણો જાડ નીચે રમતા રે’તા. શોધ-ખોળ કરતાં લલકી દેખ્યાતી નહિ ત્યારે હું એની શોધમાં ટેકરાની પેલી પાર જતો રે’તો.

જોત-જોતામાં સૂરજદાદા ખોપરી પર ચમકવા લાગતા ત્યારે હું સમજી જતો કે બપોરના બાર વાગી ગયા. સાંજ પડતાં-પડતાં મને ખૂબ ભૂખ લાગતી. લલકીને હંકંતાં મેં જોયું કે એના લટકેલા આંચળ ભરાઈ આવ્યા છે. એનો વાછરડો તો ઘેર હતો. બાંને એને લલકી સાથે આવવા જ નો’તો દીધો. કદાચ એ દૂધ પી જાય એવી બીકે બા બીધી હોય કે પછી નિર્બળ વાછરડો હજી ઓફું હરી-ફરી શકે છે, તેથી થાકીને કંઈ ગબડી પડે તો ? એ કારણે એને આવવા દીધો ના હોય ! વળી બીજી વાત એ કે વાછરડો હજી ઘાસ ખાતાં કે ચરતાં શિખ્યો નો’તો ! બાની સાથે વાછરડો નકામો થાકી જત. લલકીનું હંદય વાછરડા માટે વ્યાકુલ તો હતું જ. કેટલીય વાર ચરવાનું છોડી લલકીએ પોતાના વાછરડાને મળવા જવા ઈચ્છયું; પણ દોડી જઈ હું એને પાછી વાળી દેતો. એનો કાંધે હાથ મૂકી એને પંપાળવા માંડતો. મારા હાથનો મીઠો સ્પર્શ પામીને તે ઉભી રે’તી.

લલકીને બાંધવા-છોડવાનું મારે સાથે રે’તું. ઘેર હું એને કણકી, લોટ, ચાળણ, કુસકી, ગોળ, ખોળ, રોટલા ને કચરિયું ખવડાવતો ને પાણી પાતો; તેથી એ મારી સાથે ઘણી હળીમળી ગઈ હતી. હાથમાં ગોળ લઈને એને ખવડાવી દેતો ત્યારે એ મારો હાથ ચાટતી રહેતી. ગમાણામાં દાણા, લોટ ને ખોળ મૂકી દેતો ત્યારે લલકી પૂછું નચાવી-નચાવી, ડેકું હલાવી-હલાવીને જટપટ ખાવા લાગતી. લલકી મારી સાથે એટલી બધી હળી-મળી ગઈ’તી કે એ મને જોઈને એના વાછરડાને ભૂલી જતી. ફ ઈશ્યરે એવું કર્યું હોત કે દરેક મા લલકી પણ હતી, જેવી હોત ને દરેક વાછરડાને પોતાનું બાળક સમજત, તો કેવું સારું થાત ? લલકી મારો હાથ ચાટીને, પંપાળીને મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૨૦

એટલી ખુશ થતી કે જાણો ઓના વાછરડાની ગેરહાજરીમાં હું જ એનો બાળક છું; બાળક નહિ, વાછરડો છું! હું એને પ્રેમથી બોલાવતો ત્યારે મારી પાસે આવીને ઊભી રે'તી. કદીક મને લાગતું કે હું લલકીનો વાછરડો છું!

હું એનો વાછરડો.....! એ જ્યારે વાછરડાને મૂકીને ચરવા આવવા લાગી ત્યારે વાછરડો ‘અંધ્યા. અંધ્ય’ કરી અંધૈડવા લાગ્યો હતો. એને જોર-જોરથી અંધૈડતો જોઈ હું મારી ભાષામાં ‘મા-મા’ કહી એને ચીડવવા લાગ્યો હતો; ત્યારે લલકી ઊભી રહી ગઈ ને કાન ઊંચા કરી બાડી આંખે મને જોતી રહી ! લાલ આંખોના ઇશારે જાણો તે મને ચેતવી રહી હતી કે પછી ફરિયાદ કરી રહી હતી કે ‘એય ! મારા વાછરડાને કેમ ચીડવે છે ?’ હું માની લેતો કે માનો ના માનો, લલકી મારી ચીડવણીને સમજી જતી હતી. એનો ગુસ્સો જોઈ હું એની પાસે જતો ને હાથથી પંપાળવા માંડતો ત્યારે એ ઊભી રહીને પૂછ્યું હલાવી ખુશીનો સેકેત કરતી; પણ લલકી બીજા કોઈને પોતાની પીઠ પર હાથ મૂકવા દેતી નો'તી.

હા, તો બાર વાગે મને ભૂખ લાગી ત્યારે હું ટેકરાની પેલી પાર લલકીની શોઘમાં ચાલ્યો ગયો. લલકી લીલું ધાસ ચરીને ધરાઈ ગઈ હતી. એની બંને કૂખો ભરાઈ ગઈ હતી. એ મૌંઢામાં જડબાં હલાવી વાગોલી રહી હતી, કે જેથી એનો ખોરાક પચી જાય. એની પાસે જઈને હું એને પંપાળવા લાગ્યો. તે ઊભી-ઊભી વાગોલી રહી હતી. એના આંખણમાં દૂધ ભરાઈ આવ્યું હતું. મેં ચારે બાજુ જોયું. ચારણો દૂર રમવામાં મળ હતા. મેં લલકીના આંખણને હાથથી સ્પર્શ કર્યો. તે શાન્ત અવસ્થામાં વાગોલતી રહી. પહેલાં સાંભળ્યું હતું કે ટેકલીક ગાયો લાત મારે છે; પણ લલકીએ એવું કશુંય ના કર્યું. વાછરડો જન્મવાથી લલકીનું કરાંકું દૂધ કાઢવા એના પગ કસીને બાંધવા પડ્યા હતા; કારણ કે વાછરડો કરાંકું પી લે તો એના નશાથી માંડો પડી જાય; તેથી કરાંકું ગાળીને બાંધે બરીની વાનગી બનાવી હતી. બરીની વાનગીને ભગવતીમાઈના દેવસ્થાને ચઢાવીને મહુડાના પાનમાં મૂકીને બાંધે આખા ગામગમાં પ્રસાદરૂપે વહેંચી દીધી હતી. અમે ધરાઈને બરીની વાનગી ખાંધી હતી.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૨૧

આકાશમાં ઝણુંબતાં વાદળ વરસી પડવા તલપાપડ થઈ રહ્યાં હોય એમ દૂધથી તસતસતા લલકીના આંખણ દૂધ વર્ષા માટે ઝણુંબી રહ્યા હતા. દેવોની કામ-ધેનૂ ગાયનાં દર્શન હું લલકીમાં કરી રહ્યો હતો. જ્યારે માગ્યો ત્યારે કામધેનૂ દૂધ આપતી હતી. લલકી કામધેનૂ હતી એવું મને લાગતું. એના આંખણને મેં હાથ અડકડયો ત્યારે એ શાન્ત રહી ત્યારે મારા આનંદનો પાર ના રહ્યો ! ભૂખ ખૂખ લાગી હતી. મેં ધીરેથી પંપાળતાં એના આંખણને દોહાંા તો દૂધની પાતળી ધારા તરત ધરતી પર પડી. રોજ દો'તી વખતે મારી બા એક ધાર દૂધ ધરતીને પિવડાવી દેતી હતી. હાથ અડકતાં જ આંખણમાંથી દૂધ ટપકવા લાગ્યું. મને ભૂખ તો લાગેલી જ હતી. જીબ ચાટીને અટકી ગયો. એક વાર તો વિચાર્યુ. આંખણમાં મોહું મારી દૂધ પી લઉં; પણ બીજી જ ક્ષાણો એમ થયું કે ના, મારું એંકું દૂધ વાછરડો નહિ પીવે. લલ'કી પણ બીજાનું બોટેલું પાણી પીતી નો'તી ! એક દા'ડો મેં ડેલમાં પાણી ભરીને કારિયા બનાદને પાયું. ડેલમાં કારિયાનું બોટેલું પાણી વધ્યું હતું. મેં એને લલકીની સામે મૂકી દીધું. તરસી હોવા છતાં એણો કારિયાનું બોટેલું પાણી ના પીધું ! ડેલનું એંકું પાણી ઢોળી દઈ, કુવેશી તાજું પવિત્ર પાણી લાવી મેં લલકીની સામે મૂક્યું ત્યારે એ પી ગઈ ! એ દિવસથી મેં એક વાત ગાઈ બાંધી લીધી કે મૂગાં પશુ બીજાનું એંકું પાણી પીતાં નથી ! પશુ હોવા છતાં તે શુદ્ધ આહાર-પાણી ખાવા-પીવા દૂધછે છે !

જેની મા આટલી ભકતાણી જેવી પવિત્ર હોય એનો વાછરડોય ચોકખું દૂધ પીતો હશે એવું માનીને હું દોઈને મહુડાનું લીલું પાન તોડી લાલ્યો. લીમડાની ડાંખણીની ચીપથી મેં મહુડાના પાનનો પડિયો બનાની લીધી; અને લલકીની પાસે બેસી પડિયામાં દૂધ દોઈને પીવા લાગ્યો. લલકી દુશ્ય વાગોલ્યા કરતી રહી'તી. એને લાગ્યું કે એનો વાછરડો દૂધ પી રહ્યો છે. જ્યારે દૂધ પીને હું ધરાઈ ગયો ત્યારે સોટો લઈને ગીત ગાતો હું ટેકરાની પેલી પાર જવા લાગ્યો :

“દિંકું સંસ્કૃતિ ને વાત્સલ્ય-પ્રતીક

ગાયમાતા સવને ખારી છે;

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૨૨

દેતી અમૃત શેત સાત્ત્વિક,
ગૌરી એ તો ન્યારી છે;
ઔષધ જેવાં ધાણ-મૂત્ર,
દૂધ માનવનું કલ્યાણ કરે,
ગોપાલકની કમાઉ,
ગાય પાપમાંથી મુક્ત કરે,
કન્યા જેવી ગાય,
ગાયનું કન્યા-દાન કરો,
ગાય કામધેનૂ એનું,
પ્રેમથી રોજ પૂજન કરો.”

આંદું ગાતો-ગાતો હું ચારણોની ટોળીમાં ભળી ગયો. કોઈને ભણકારોય ના વાગ્યો કે મેં લલકીનું દૂધ પી લીધું છે.

ગોરજ વેળાએ હું લલકી સાથે વેર ગયો. વાછરડો એની માનું દૂધ પીવા લાગ્યો. બા લોટામાં દૂધ દોવા લાગી. લલકીના આંચળમાંથી દૂધ ઓછું નીકળ્યું. બા એ વાતે ઘણી ડેરાન હતી કે આજે લલકીએ દૂધ ઓછું કેમ આપ્યું? ક્યાંક કો'કની નજર તો નથી લાગી ગઈને? એકદમ દૂધ મરી જાય એ તો જરૂર કોઈએ લલકી પર ટૂચકો-બૂચકો કર્યો હોય તો એવું બને!

બા સાંજે મતલુબાબાને વેર ગઈ; અને મીહું ઝરાવી-મંતરાવીને લાવી. દાણની સાથે લલકીને એ મીહું ખવડાવી દીધું. બા મને પૂછવા લાગી: “લલકીએ દૂધ દેવાનું કેમ ઓછું કરી નાખ્યું, એ કંઈ ખબર ના પડી. એના ખાન-પાનમાં તો કશી કસર થઈ નથી.”

ગામની ભૂવેણ સાંજે મીહું માગવા આવી. એને મીહું આપતાં-આપતાં બાએ લલકીનું દૂધ ઓછું થઈ જવાની વાત કરી. ભૂવેણ બોલી: “ધનપતી ભાબી! મને તો લાગે છે કે લલકીને કોઈએ મૂક મારી દીધી છે.”

ભૂવેણ ગામ આખાનાં ભૂત-પ્રેત કાઢી હતી. એની વાત સાંભળીને બાને તો જાણે વાઢી હોય તોય લોહી ના નીકળે એવી એની દશા થઈ. મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૨૩

લલકીને કોઈએ ભૂત વળગાડયું છે? આ વાત જાણવા માટે બા ફૂલ ને લવીંગ લઈ રાતે આક વાગે ભૂવેણને વેર ગઈ. ઉધારે માથે, છૂટા વેરાયેલા વાળે જૂલી-જૂમીને ભૂવેણનું ધૂણવાનું મને ઘણું સારું લાગતું; તેથી એ તમારો જોવા હુંય બા સાથે ગયો.

ભૂવેણના આંગણામાં એક વાંસડો રોખ્યો હતો. વાંસની આણિ પર એક ઝંડો લગાવ્યો હતો. દૂરથી જોતાં જ ખબર પડી જતી હતી કે આ ઘર ઝંડાવાળા ભૂવા-ભૂવાનું છે! પિતાજીએ એક દા'ડો કહ્યું: ‘ભૂવેણનો ઝંડો ગામનાં ઘરોમાં કજિયાનું મૂળ છે.’

ભૂવેણ વાળ વિખેરીને ધૂણી રહી હતી. કારિયા-ધોરિયા દેવોને ધામ પર બોલાવી રહી. બાએ પૂછ્યું: “હે મહારાજ! કહો, લલકીને શું થયું છે?”

ધૂણતી ભૂવેણ બોલી: “એને પડોસીએ ભૂત વળગાડયું છે, રે! ....હું...હું...કું...!”

‘ના, આ જુંકું છે.’ હું જોરથી બોલ્યો: બાએ મારા મોટે હાથ દઈ દઈ મને ચૂપ રહેવા કહ્યું. હું આગળ બોલી ના શક્યો.

“કોઈ ઉપાય બતાવો મહારાજ.....” બાએ ફરી આજીજી કરી.

‘લો આ ફૂલ ને લવીંગ લલકીના માથે ઉતારી પૂર્વમાં નાખી દેજો. ભૂત પલાયન થઈ જશો.’

બા ફૂલ ને લવીંગ લઈ પાછી આવી. લલકીને ચારે તરફ ફેરવીને બાએ ફૂલ-લવીંગ ને પાણી ઉતારી પૂર્વમાં ઢોળી દીધું. ભૂત વળગાડવાની વાત પર બાએ સાંજે જ પડોસણ સાથે ઝગડો કર્યો.

કહે છે કે બહાર પેટ ભરાઈ ગયું હોય તો ઘરમાં ખાવાની જરૂર રહેતી નથી. મેં ઓછું ખાદ્ય ત્યારે બાએ પૂછ્યું:

“શું વાત છે? તે ઓછું કેમ ખાદ્યું?”

તે મને શંકાસ્પદ નજરે જોવા લાગી; પછી બોલી: “બેટા! તારી તબિયેત તો હારી છેને?”

મેં કહ્યું: “સારી છે; પણ....”
મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૨૪

“પણ શું ?” એ પૂછી બેઠી.

“મને એક વાતની સમજણ ના પડી; કે ભૂત-પ્રેત વળગાડવાની વાતની ભૂવેણને કેવી રીતે ખબર પડે છે ?”

“તે દેવોને ને પિતુસુઓને પૂજે છે.”

‘તો પછી એ કે’શે કે મને ભૂખ કેમ ઓછી લાગે છે?’

‘એ કોઈ ડાગટર-વૈદ થોડી છે ? એ તો ભૂવેણ છે; તેથી મંતર-તંતરનું કામ કરે છે.’

“તો પછી તું એની વાતો પર વિશ્વાસ કેમ રાખે છે ? મારા પંહિતજી કે’તા’તા કે ભૂત-પ્રેતની વાતો તો જૂઠાણું છે.”

‘ભણેલા-ગણેલા લોકો ભૂત-પ્રેત વિષે શું જાણે ?’

હા, ભૂત-પ્રેતને તો ગામડિયા ને અભણ લોકો પૂજી જાણે છે. આવું વિચારતો હું ઊંઘી ગયો.

એ દા’ગધી મને દૂધ પીવાની ટેવ પડી ગઈ. જ્યારે બે-ગણ રવિવારે લલકીએ દૂધ ઓછું દીઘું ત્યારે માનો વહેમ જોર પકડવા લાગ્યો.

એક દિવસ બા બોલી : “સૂરજ તું માત્ર ભણવા જ જવા માંડ. ગાય ચરાવવાનું બંધ કરી દે. ગાયને હું ધેર જ ખવડાવી-પિવડાવી દઈશ.”

મેં કહ્યું : “બા, લલકી હરવા-ફરવાથી સાજુ રે’શે. ધરમાં બાંધવાથી તે નબળી પડી જશે. આખરે એને હરવા-ફરવાની ઈચ્છા તો થતી હુશેને ?”

બા હસવા લાગતી; પછી હસવું રોકીને કે’તી : “તો હાઙું. તૂ લલકીને ચરાયા-ફરાયા કરજે; પણ ભણીશ નહિ તો આ લલકી તારા કામમાં નેં આવે.”

હું બોલ્યો : “બા ! મારે કયાં કલેક્ટરી કે માસ્ટરગીરી કરવી છે?”

બા બોલી : ‘માસ્ટરગીરી કે કલેક્ટરી કરનારાને કંઈ ચાર હુથ-પગ નથી હોતા ! તારી જેમ એય પે’લાં તો બાળક જ હોય છે.’

“તો-તો પછી આ વાછરડોય કલેક્ટર કે માસ્ટર થઈ શકે છે, બા!” પાસે ઉલેલા વાછરડાને પંપાળતાં મેં કહ્યું.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૨૫

“હાં, તૂ ભણીશ ત્યારે જ વાછરડાને ભણાવીશને ? વાછરડાને ભણાવવા તારે ભણવાની જરૂર છે.”

બાની વાત માની એક હાથમાં સોટો ને બીજા હાથમાં ચોપડી લઈ હોકારો ભરતો હું લલકીને ચરાવવા લઈ જતો.

એ દિવસે જ્યારે ટેકરાની આડમાં લલકીનું દૂધ પડિયામાં દોઈ હું પી રહ્યો હતો ત્યારે જ એક ચારણે મને જોઈ લીધો. સાંજે એણે મારી બાને કહી દીઘું કે સૂરજ પડિયામાં દૂધ દોઈને પીતો હતો.

પહેલાં તો બાના જીવને વિશ્વાસ ના બેઠો. સાંજે તે મને પૂછ્યા લાગી. પહેલાં તો હું ફરી ગયો; પણ જ્યારે બા પેલા ચારણને સાક્ષી માટે બોલાવવા મંડી ત્યારે મેં સાચી વાત કહી દીધી ! કહ્યું :

‘બા મને ખૂબ ભૂખ લાગે છે ત્યારે હું લલકીનું દૂધ પડિયામાં દોઈને પી લઈ છું.’

પડિયામાં દોઈને દૂધ પી લેવાની વાતથી બા તો વાઢી હોય તોય લોહી ના નીકળો એવી થઈ ગઈ. કદાચ એ એવું વિચારતી હશે કે આ તે મારો પુત્ર છે કે લલકીનો વાછરડો ! લલકી એને દૂધ પિવડાવી દે છે! કયાંક લાત મારી દેત તો એનું મૌંફું ભાગી જત ! અન્ય તો એના મૌંટામાં મારું દૂધ ગંધાય છે છતાં એની આટલી બધી હિંમત ! તે આશ્રયથી એકી ટસે મને જોતી રહી; પછી એકદમ જાણે ગુસ્સે થઈ ગઈ. બોલી :

“માતા ભરબે તને, મોટો ભમ થચો હોય તને અજૂ દૂધ પીવાની ચેર ઉપે છે ! આવ તને બૌ હારી રીતે દૂધ પિવડાવી દઉં.”

આવું કહીને બા મને પકડવા દોડી. બાનો મારથી બચવા હું નાકો. બા મારી પાછળ દોડી. દોડતો-દોડતો હું લલકીની પાછળ સંતાઈ ગયો. બાએ મને મારવા ઈચ્છયું; પણ લલકીએ સોંગાં હુલાવી જાણે બાને રોકી દીધી. બા જાણે લલકીનો ઈશારો સમજુ ગઈ. તે લલકીના ખંધોલે હાથ મૂકી એના મોંટાને પ્રેમથી પંપાળવા લાગી.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૨૬

૩. પોતાના માણસો !

સાંજે જમીનદારનો ખેડૂત ઘેરે-ઘેર કહી ગયો કે, ‘કાલે આજાં ગામને નોંતરું છે.’

‘અરે શાંનું નોંતરું છે.... એ ચૌધરી ? ખાંડ ને પૂરી છે કે શ્યું?’

ઢાહે કાકાએ હસતાં-હસતાં પૂરી લીધું. “હા, હા ! કાલે ખાંડ ને પૂરી ઓ તરાશો ઉત્તર દિશાનાં ખેતરોમાં.”

“સરસ...! હાં હમજ્યો હવે, તો કાલે જમીનદારની વેઠયમાં જવાનું છે. એનાં જ નોંતરાં દઈ રહ્યા છો; પણ ચૈધરીભાઈ ! કાલે તો ઘઉં ઓરવા માટે એમે ખેતરાં તૈયાર કર્યા છે; તેથી એનો મેર કેવી રીતે ખાય ?”

“અરે, જમીનદારનું ખેતર પહેલું. તમારું પછી ઓરજો.”

ઢાહે કાકા વિચારમાં પડી ગયા. જે વિચાર્યુ હતું. એ કશુંય ના થયું! મફતિયા મજૂરી કરી-કરીને જનમારો નીકરી ગયો ! હે રામ ! આ વેઠયમાંથી છૂટકારો કચારે મલશો ? મરી-મરીને, ઠોકી-ઠાકીને ગમે તેમ કરીને ઘઉંનું ખેતર તૈયાર કર્યું; પણ એય હવે તો પડી રે’શે. આ જમીનદારોના માર્યા નથી હારી રીતે ખેતી થઈ શકતી કે નથી. સુખ-શાન્તિથી રે’વા મલતું. જ્યારે પણ કંઈ કામ પડ્યુંકે તરત ખેડૂત સાથે સદેશા મોકલી દે છે. ખાતર-બાતર નાખવાનું હોય, ખેડવાનું હોય, ઓરવાનું હોય, પાણી ઊલેચવાનું હોય, છાપડું-બાપડું છાવવાનું હોય, નેંદવા-ગોડવાનું હોય તો ફટ દઈને કહી દીધું. ગામવાળાંને ! એક વીધું અડધા ભાગે આપીને ખરીદી લીધાં છે ગામને ! ગામવાળાય શું કરે ? કામ કરે તો કરે, નહિ તો ગાળો ને માર ખાય ! બધાને બેન-દીકરી સમી ગાળો જોખી-જોખીને દે. યાદ છે ? પેલા દા’ડાનો માર ? જ્યારે કુબરાને બાંધીને જમીનદારે માર્યો હતો ? બિચારાનો વાં શું હતો ? કશોય નહિ ! હા, જમીનદારનું કામ કરવા ના ગયો. બસ, પત્યું ! એના હાથ-પગ બાંધીને એક આંબા નીચે અદૂગાં ફેંકી દીધો; અને કડિયાળી ડંગનો પેલો માર ? ભુલાતો નથી. ગંઢી ગાળોની સાથે-સાથે પેટમાં મારતા’તા જમીનદાર. મજબૂત દોરડાંનાં બંધનમાં જકડાયેલો

બિચારો કૂબરો લાકડીની અણિયાળી કડીઓનો માર ખાતો રહ્યો. એ જોઈને બધાની હિંમત તૂટી જતી હતી. એ દા’ડાના એ મારને જોઈ બધાને ઘણી નવાઈ લાગી હતી ! કુબરાની આગળ-પાછળ કોઈ નોંટું. મા-બાપ વગરનો એને છોડાવનારેય કોઈ નોંટું. કોણ પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખે ? ઢાહે કાકાનો આંખો ભીની થઈ ગઈ. આવાત પામીને તે આ જ વિચારમાં પડ્યા રહ્યા. ખાવા-પીવાનુંય એમને ભાન ન રહ્યું.

“કાકા ! મા ખાવા માટે બોલાવે છે. લોંધી ગયા કે શ્યું ?”

પાંચ વરસની રાજોના બોલ સાંભળી તે એકદમ ચમક્યા; પછી ઉંડતાં-ઉંડતાં બોલ્યા : “હા, દીકરી ! ચાલ આવું છું. બળદોને એકવાર ફરીથી ફુસકા નાખતો આવું.”

બળદોને ખવડાલ્યા વગર તે જમતા નોંટા. ગમાણમાં ફુસકા નાખી તે ધીરે-ધીરે ચાલવા લાગ્યા. જાણે એમના પગ જ ઉપડતા નોંટા ! કેઢે એક હાથ મૂકી અંદર ચાલ્યા ગયા જમતા માટે. આંગણમાં જઈને ખમીશ ઉતારી ખૂંટી પર લટકાવી દીધું. હાથ-પગ ધોવા લાગ્યા ત્યાં જ રસોડામાંથી અવાજ આવ્યો : ‘આવતા કેમ નથી ઝટ ? કેટલી રાત વીતી ગઈ છે ? ખાવા-પીવાનું કંઈ ભાંન નથી રે’તું ! કઈ કુંધી તમારી આશાએ બેસી રહ્યું ?’

રાજોની માનાં ખરાં વે’ણ સાંભળી ઢાહે કાકાને જરાક અસર થઈ. હા, હાંચું જ તો કે’છે એ. હું ખૌ નહિ ત્યાં સુધી એ બિચારી ભૂખી બેસી રે’ છે. ઘર-બારનું કેટલું ધ્યાન રાખે છે ! દા’ડો આખો ભારે પરિશ્રમ કરે છે. એ મારું કેટલું બધું ધ્યાન રાખે છે ! અને હું જ એક એવો નકામો માણસ છું કે ખાવા-પીવાનું ભાન ભૂલી જઉ છું; પણ એને શી ખબર કે હું કયારે, કઈ વેઠયમાં પકડાઈ ગયો છું ? પછી તે જરા કડક થઈને રસોડામાં બેસતાં બોલ્યા : ‘અરે તો તમે બધાં ખાઈ લોને ? અમારી વાટય શ્યુ કરવા જુવો છો ? જાણતી નથી કે અમને હજારો મુશ્કેલીઓ ઘેરી રાખે છે ?’

“અમને શી ખબર કે તમને કેવી મુશ્કેલીઓએ ઘેરી રાખ્યા’તા ?”

રાજોની મા નાક ફુંગરાવી શાન્ત થઈ ગઈ. એ જોઈ રહી કે રાજોના મારી પિય વાર્તાઓ • ૨૮

કાકા ઘણા ભારે મનથી કોળિયો ભરી રહ્યા છે. જાણે ખાવાની ઈચ્છા જ ના હોય! ઘણી નમ્રતાથી ધીમા અવાજે તે બોલી : ‘હું બૈ ! પેલો ચોધરીડો શ્યું કે’તો’તો ? કેમ આટલી બધી ચિંતામાં પડી ગયા છો ?’

“અરે જમીનદારે ચારેય ગામોને ખરીદી લીધાં છેને ? કાલે એની જ વેઠય કરવા જવાનું છે. મારો દાહરો કે’તો’તો ખાંડ-પૂરીનું નોંતસું છે!”

ખાંડ-પૂરીનું નામ સાંભળતાં જ તે હસવા લાગી બોલી : “અરે તો જા ઢાંસી-ઢાંસીને કૈડ્ય ખાંડ-પૂરી તારે તો મજા છે.”

પછી ગુસ્સે થઈ બોલી : “જમીનદાર હોય કે ચમરદાર, રોજેય છાતી પર મગ દરે છે. આપડા ઘઉં ઓરવાના પડ્યા છે.”

અને ઢાહે કાકા ખાઈને ઉભા થઈ ગયા. કશું બોલ્યા નહિ.

સવાર થતાં જ ચારેય ગામમાં જમીનદાર ગરજવા લાગ્યો : “અરે ઢાહે કાકા ! ચાલો, ચાલો મોટા ! ચૌધરી ! બધાને કદી દે આજે અમારાં ખેતર ખેડી-ખેડીને ઓરદી જાય. બીજું મારે શું જોઈએ ?”

જમીનદારનો અવાજ સાંભળતાં જ ચારેય ગામના બધા લોકો પોતપોતાના બળદો ને અલ્લાકડાં લઈ નીકળી પડ્યા. જોત-જોતમાં જમીનદારના ખેતરોમાં એકી સાથે બાવીસ-બાવીસ અલ્લાકડાં ફરવા લાગ્યાં. એક ઝડને છાંયે ખાટલો નાખી જમીનદાર બેસી ગયા. ત્યાં જ એમના બે સાથી બહાદુર ને બલકરણ પણ આવી ગયા. જમીનદાર પોતાની મોટાઈ બાળગાં ફૂકવા લાગ્યા : ‘આ બધા માણસો આપણા છે. આ પુરવા, ચારેય ગામ આપણા છે. આપણી ખેતી-વાડીનો આધાર તો આ માણસો ઉપર જ છે !’

“અરે ભાઈ ! તમે તો જમીનદાર છો. ભણા માણસ તમારાં ખેતર તે પડતર પડી રે’તાં હસે ?” બહાદુરે અહૃહસ્ય કર્યું.

એ સાથે જ બલકરણે કટાકસમાં ફટકાર્યું : “અને આ જ માણસોને મારી-મારીને એમનું કચુંબર બનાવી દો છોને, જમીનદારજી ! બિચારા લોહી-પસીનો એક કરી દે છે, એમના કામ માટે; છતાં કદી એમની દયા આવે છે આમને ? કદી જોવા જાય છે ખરા કે આ લોકોને વેર ચૂલો સળગે

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૨૮

છે કે નહિ ?”

જમીનદારને જાણે જરાક ચોટ વાગી. પોતાની અવગણના થતી જોઈ નાની મૂંછો પર હાથ ફેરવતાં બોલ્યા : “અરે કેમ ને ? જઈને પૂછો આ બધાને જ્યારે-જ્યારે એમને ઢાંશા-પાણીની જરૂર પડે છે, બધુંય આપું છું. ઓરવાનું બીચારણ નથી દોંતું એમની પાસે, ત્યારે મારે ત્યાંથી જ લઈ જાય છે. હું મારા માણસો માટે શું નથી કરતો ?”

“હા-હા ભાઈ ! બૌ મોટો ઉપકાર કરો છો; પણ પાક તૈયાર થતાં પાછા વ્યાજ સાથે વસૂલયે કરી લ્યો છોને ? તમારી તો શું વાત કરવી?? બેઉ બાજુથી લાભ જ લાભ !” બલકરણે ફરીથી વ્યંગ ફટકાર્યો !

આબરુના કાંકરા થતાં જોઈ જમીનદાર ગુસ્સે થઈ ગયા. બોલ્યા : “અરે તારાથી દેખ્યું ખમાતું ના હોય તો તુંય કરી લેને જમીનદારી ? બીજાને જોઈ અદેખાઈથી બળે છે શું કામ ? મોટા નીકળી પડ્યા વાતો કરવા !”

બહાદુર ને બલકરણ બંને જોર-જોરથી હા..હા...હા...હા કરી હસવા લાગ્યા.

‘અરે બૈ, એમાં ગુસ્સે થવાનું શું કારણ છે ? આ તો ઉલટતો ચોર કોટવારને ધમકાવે એવી તમારી દશા લાગે છે. હાંકું બૈ, તો પછી આ બધા તમારા માણસ છે, બળદોય તમારા જ છે. ચાહે ઉંચું ખેડાવો કે શેવું...., ઉપરછલું અમારે શું ?’ પછી બલકરણ થોડી મીકાશથી બોલ્યો.

પછી તો જમીનદાર ઘણા ગુસ્સે થઈ ગયા. બોલ્યા : “અલ્યા હાહરા બલકરણા ! જરા સારું બોલ. એકલા બળદો જ નહિ. આ બધા ચારેય ગામના માણસો અમારા છે. વિશ્વાસ ના હોય તો જા, જઈને એ બધાને પૂછી લે.”

જમીનદાર કોથથી હંદિંકવા લાગ્યા. “અરે ! તો પછી મેં ઓંબું કંઈ કયું છે કે, આ તમારા માણસો નથી ? ભલા માણસ ! એ તમારા માણસો ના હોત તો આમ એકી સાથે બાવીશ અલ્લાકડાંની લાઈન આજે તમારા ખેતરમાં ચાલત ખરી ? નસીબદાર છો હું, જમીનદાર !”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૩૦

એટલામાં બાર વાગી ગયા. બધાએ પોતાના અલ્લાકડાં ઉભાં રાખી દીઘાં. બે વીંઘાં ખેડવાનું બાકી રહી ગયું હતું.

જમીનદાર ઉઠ્યા. કડક થઈને બોલ્યા : ‘કેમ ઊભા રહી ગયા ? મોંટું થાય છે એમ ?’

એક કહ્યું : ‘જમીનદાર ! બપોરનો ઉકરાટ સહેન નથી થતો, બળદોય હંઙ્કવા લાગ્યા છે. પરસેવે નહાઈ રહ્યા છીએ. શ્યું કરીએ ? હેંડો, કશું પૈ-પી લઈએ.’

‘કરવાનો શું છું હાદરા ! ખાવું-પીવું તો અમારેય છે; પણ બે વીંઘાં બાકી છે એ તારો બાપ ખેડશો ? ચાલ, હંકય અલ્લાકડું ! જ્યાં સુધી બધાં ખેતરોમાં હુળ ફરી નહિ જાય, ત્યાં સુધી રજા નહિ મળે.’

જમીનદારને ગુર્સે થતા જોઈ બધાએ પોત-પોતાનાં હુળની મૂઢ પકડી લીધી. પછી બાવીસ અલ્લાકડાંની લાઈન ફરવા લાગી. બિચારા બધાય થકીને ભાગી પડ્યા હતા. કાર્ટિકનો ઉકળાટ આગની ચિનગારી જેવો લાગતો હતો. આટલું ઓછું હોય એમ પાછા સૂરજથીય વધારે તો જમીનદાર તપી રહ્યા હતા ! ધોમ-ધખતા તાપમાં બળદો કચકચાવીને હુળ જેંચી રહ્યા હતા. શરીરેથી પરસેવો સર-સર ટપકી રહ્યો હતો; છતાં જમીનદારને દયા આવતી નોંટી. બળદોને મારતાં-જૂડતાં, ઘેકલતાં જેમ-તેમ કરીને આખરે આખું ખેતર ખેડાઈ ગયું. એક વાગે બધા પોત-પોતાને ઘેર પહુંચ્યા. આવી જ રીતે દર વર્ષે, દર મહિને ટાઢ, તડકો ને વર્ષા ઝતુઓ વીતી જતી; પણ સૂરજ તો દર વર્ષ ઘણો જ તપતો. એને શું ? કોઈ મરે કે જીવ. એને તો આંખો ખોલીને ચ્યામકતાં આવે છે; પછી ભલેને એની જવાણથી કોઈ બળીને ખાખ થઈ જતું હોય ! પણ એ તો વધારે બળતો રહે છે.

સૂરજ તપતો-તપતો જાણો થાકી ગયો. વર્ષાનું આગમન પામીને આકશમાં એકલ-દોકલ વાદળ છવાવા લાગ્યાં. એ વાદળો કદીક અંગારા વરસાવતા સૂરજને ફાંકી દેતાં; તેથી દાઢતા ખેડૂતોને થોડીક રાહત મળી જતી. જમીનદારનો મોટો પુત્ર સંજ્ય લાડ-ઘારને લીધે વધારે ભણી ના મારી મિય વાર્તાઓ ● ૩૧

શક્યો. બાપ લાકડી લઈને ફરતો, તો બેટો બંધૂક લઈને ફરવા લાગ્યો. કોઈ ગામમાં ધાડ પડી. ધાડના ગુનામાં ગિરફ્તાર થઈને તે જેલમાં ચાલ્યો ગયો. કશી આપ-લે કરીને ગમે તેમ કરીને જમીનદાર એને જામીન પર છોડાવી લાગ્યા. સંજ્યનું લગ્ન થયું. બે વરસ પછી તે બાળકનો બાપ બની ગયો. એને બધા નાના જમીનદાર કહેતા. સાસુ-વહુમાં આણબનાવ થયો. ઘરમાં કંજિયા શરૂ થઈ ગયા. બેટા સંજ્યે બાપને મારવાની ઘમકી આપી. બદમાશીમાં બેટો બાપથી સવા શેરિયો નીકળ્યો; એટલે બાપ-દીકરો ભેણા ના રહી શક્યા. ભાગીદારોએ વધારે ચાલ્યા. પહેલાં ઘરમાં ભાઈઓ વચ્ચે ભાગલા પડી ગયા; પછી ખેતરોનીય વહેંચાણી થઈ ગઈ.

અખાટ વરસીને વીતી ગયો. નાનાં-મોટાં તલાવ-તલવડાં ભરાઈ ગયાં. તરસી ધરતીએ રાહતનો શાસ લીધો. ખેતી થઈ ગઈ. તાપ હજુય તણાખા જેવો લાગતો. જમીનદાર ટાણો-કટાણો ગમે ત્યારે ગામમાં ટપકી પડતા. નાના જમીનદાર ફરી એક વાર લાકડી લઈને આવી પહોંચ્યા. હરિજનવાસના ચામડિયાંને જાણો હનેપાત ઉપડ્યો. કેટલાકે બારણાં બંધ કરી દીઘાં. કેટલાક ખેતરો તરફ સરકી ગયા. કેટલાક આડસો લઈ ડેકિયાં કરવા લાગ્યા. અંદરોઅંદર વાત થતી કોઈ કાનકૂસિયાં કરતું.

“કોણ છે ?”

“વરી પાછું કોઈ કંમે નથી ગયું.”

“મોટા નહિ, એ તો નાના જમીનદાર છે.”

“આજે કોનું મોંત આયું છે, હે ભગવાન !”

આખી ચામડિયાવાડમાં સોપો પડી ગયો. પછી જોરદાર બરાડોઃ “અલ્યા ચૌધરીઓ ! હુળ જોડવા કેમ ના આયા રે.”

ચૌધરી બહાર નીકળ્યો. કરગરીને બોલ્યો : ‘કેમ ? અમે જમીનદાર નથી ? ચાલ ઝટ, હાદરા ! નહીં તો જુએ છેને આ લાકડી...’

“જમીનદાર ! આજે તો તાવ આયો છે, કાલે...”

“હુટ્ટ...તારી બોનને વૌ કરું...! અવે જ તારો તાવ-બાવ બધું ઉતરી જશો. સીધો-સીધો જઈને હુળ જોડ.”

મારી મિય વાર્તાઓ ● ૩૨

“હિંમત નથી ચાલતી, જમીનદાર !”

“અમારા કામે જ હિંમત ચાલતી નથી ! તારા બાપના ખેતરમાં જઈને એને.... ચાલ સા...લા !”

જમીનદારે ચૌધરીનો હાથ પકડી આચકો માર્યો.

“બળજબરી હું કંભ કરો છો, માલિક ? માંદો કેવી રીતે કામ કરશો?”

“એ હાહરો કોણા છે ?”

જમીનદારે જોરથી ધમકાવ્યો. ‘હું ઉ છું જગ્ગા.’

બધાની નજર જગ્ગા પર પડી. કેટલાક જણા ખસી ગયા. જગ્ગાની આંખો કોધથી લાલ થઈ ગઈ, જાણો એ ક્યારનેય આ જ ઘડીની રાણ જોઈ રહ્યો હતો. લાવાની જેમ ઉકળી ઉઠ્યો. નવ જવાનીનો જોશ ને કસાયેલું શરીર. નાણ-ચાર દિવસ પહેલાં પરદેશથી આવ્યો હતો. નવું લોહી હાથ એના ફરદી ઊંઠા.

“હવે શ્યું કરવા ગુર્સે થાવ છો, માલિક ? માર-જૂડ કરીને હજુય બળજબરીથી કામ કરાવવા ઈચ્છો છો, કેમ ? પણ હવે એ બળજબરી નેં ચાલે. અ મે લોકોય માણસ છીએ. આજે ચૌધરી ભઈ નેં આવે. બીજો હાણી હોંધી લ્યો.”

“ભક્.... તારી માના ચાંમદિયાની તે..... સાલા..., જેમ-તેમ બકવાસ કરી રહ્યો છે ! હમણાં જ ડાંગ મારીને તારું માથું ભાગી નાખીશ.”

જમીનદાર કોધથી ધૂજવા લાગ્યો.

“જમીનદાર ! અમે લોકોએ બહું જ માર ખાધો છે. હવે નેં ઘૈએ, તમારી વેઠય કરતાં-કરતાં ચૌધરી ભઈ જેવા કેટલાયની જિંદગી વીતી ગઈ છે; પણ આપ બધાને દયા આવતી નથી. હકની પૂરી મજૂરીય આપતા નથી. શું મોહુ લૈને બોલાવા આવ્યા છો ?” જગ્ગા પણ કોધથી જગળી રહ્યો હતો.

‘તો સા..લા, તારી આ હિંમત...?’ એટલું બોલવા સાથે જ જમીનદારે બે હાથે લાકડી ફટકારી દીધી; પણ જગ્ગા બાજુ પર હઠી ગયો. મારી ગ્રિય વાર્તાઓ ● ૩૪

જગ્ગાએ ફડાક દઈને લાકડીનો બીજો છેડો પકડી લીધો. જમીનદારને પાછળ ધકેલી દીધો. જમીનદાર પડતાં-પડતાં બચ્યા. ઘણા જ ખસિયાણા પડી ગયા. ગાણો વરસાવતા, ધોતિયું સંભાળતા ગામમાંથી બહાર નાઠા !

ગામમાં બયનું લખલખું પ્રસરી ગયું. કોઈ કે’તું : ‘જગ્ગાએ સારું નથી કર્યું. જમીનદાર સાથે દુશ્મની ઊભી કરીને ગામને આફતમાં મૂકી દીધું છે.’

સાંજે જગ્ગાએ ગામ લોકોને બેગા કર્યા. વચ્ચે ઊભો રહીને બોલવા લાગ્યો :

“હુંબરો ભઈઓ ! હવે આપણે કોઈના ગુલામ નથી. જ્યાં પૂરી મજૂરી મલે, ત્યાં કામ કરો, પછી ચાહે એ જમીનદાર હોય કે ભાગીદાર હોય ! આપણો બધાય ધર-પરિવારવાળા છીએ. આપણે પણ આપણા જીવનના જમીનદાર છીએ. આપણા બોળપણનો એ લોકો અયોગ્ય લાભ લે છે. હવે આપણો આપણી મરજીથી કામ કરીશું. અને બદલામાં પૂરી મજૂરી લઈશું.”

જગ્ગાએ ગામમાં નવી ચેતના ભરી દીધી. બધાય એ બંધનમાંથી આગાંદ થવા ઈરછતા હતા; પણ એ જુલામનો વિરોધ કરનારા આગેવાન આજે જ તેમના સામે આવ્યો ! જગ્ગાની ઘોષણામાં બધાએ પોતાનો અવાજ લેળવી દીધો. નવો તરણ સુભરન પણ જગ્ગાનાં વખાણ કરતો બોલવા લાગ્યો :

“હા, આપ સૌ આ ગામના માણસો છો, ગુલામ નહીં. ગામ આપનું છે. આજે દેશ આગાંદ છે; ત્યારે આપણે ગુલામી શા માટે વેઠવી? ખેતરોની મોજણી થઈ ને નવા ખૂંટ ઉભા થઈ ગયા. ખેતરો ન્યારાં થઈ ગયાં. લાલિયાને લેવું શું ને ખુશાલિયાને દેવું શું ? કંઈ જ નહિએ; પછી કોઈનો માર કે ગાણો શા માટે સહેવી ? આજેય જમીનદારોનો રોક ને અંકુશ આપણી પર શા માટે રહે ? જ્યારે જુઓ ત્યારે છાતી પર મગ દળવા ટપકી પડશે. ઊંઘતાં, જાગતાં ગામ લોકો પર દાઢ કાકરતા જ રહેશે. આપણે મનુષ્યો છીએ. જાનવર નહીં કે જેથી હુંમેશાં દબાયેલા રહીએ. મારી ગ્રિય વાર્તાઓ ● ૩૪

હુંય...મન ફાવે ત્યાં કાન પકડીને કામે લગાડી દીધા ! જમીનદારની હેરાનગતિથી ત્રાસીને લોકો ગામ છોડીને શહેર તરફ નાસી રહ્યા છે. જુંગુએ આજે જે કામ કર્યું તે આપ સૌને માટે આશીર્વાદ જેવું છે.”

સમયને બદલાઈ જતાં વાર નથી લાગતી. જમીનદારની જમીનદારી ધીરે-ધીરે ઓછી થતી ગઈ. એટલું જ નહિ એમના જ ભાઈ-ભાગીદાર એમના દુશ્મન થઈ ગયા. મોજાહુદી શું થઈ, કોઈમાં કેસો ઉપર કેસો થવા લાગ્યા. જમીનદાર જાણે ગગનમાંથી ધરતી પર પડ્યા. બે અલ્લાકડાંને બદલે એક ફરવા લાગ્યું. મોજાહુદી થવાથી ને વહેંચાઈ જવાથી હવે એમની પાસે ઘણાં ઓછાં ખેતર રહી ગયાં હતાં. જે પદતર જમીન ખેડી લીધી હતી તે મોજાહુદીમાં જતી રહી.

ધખતા સૂરજના મૌંડા પર વાદળ છવાઈ ગયાં. કાળી ઘટાઓ વેરાઈ આવી. પહેલાં ધીમે-ધીમે છાંટા પડ્યા પછી જોરથી વરસાદ પડ્યો. કેટલાય વખતથી તપી રહેલી ધરતી તૃપ્ત થઈ ગઈ. તલાવ-તલાવડામાં દેડકાં ડ્રાઉં....ડ્રાઉં.. કરવા લાગ્યાં. જેડૂતો પોતાનાં અલ્લાકડાં લઈ ખેતરોમાં પહુંચ્યો ગયા. વાવણી શરૂ થઈ ગઈ. વાવેલાં બીજોમાં બીજી-ત્રીજી દિવસે ફણગા ફૂટી નીકળ્યા. એક જ અઠવાડિયામાં ધરતી લીલીછિમ દેખાવા લાગી.

દાહેકાકા પોતાના ખેતરમાં હળ હંકી રહ્યા હતા. ધાસ-દરોને ઝટ ઉઠાવીને શેષ ફેંકી દેતા હતા. ઉપસી આવતાં મોટાં-મોટાં ફેંકાને પગથી ભાગી નાખતા ને બળદોને આગળ હંકતાં રે'તા હતા. પાછળથી આવી હળની મૂક પકડી લેતાં સુબરન બોલ્યો :

“લાવો કાકા ! હું ખેડું.”

દાહે કકાએ એના હુથમાં મૂક પકડાવી દેતાં કહ્યું : “નિશાળેથી આવી ગયો તું ?”

“હા !” કહીને સુબરન બળદોને લલકારી હંકવા લાગ્યો. જોડે દૂર જમીનદાર પોતાના ખેતરોમાં હતા. તેમણે સુબરનની લલકાર સાંભળી. સુબરન પર તેમને થોડીક લાગણી થઈ. તે વિચારવા લાગ્યા કે ‘એક મારો મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૩૪

પુત્ર છે સંજ્ય, જે મને મારવાની ધમકી આપે છે ને બીજો છે, દાહે કકાનો આ સુબરન, કે જે બાપને કામમાં હુંમેશા મદદ કરતો રે'છે. રોજ સવારે નિશાળે જતાં પહેલાં એના બાપ સાથે કામમાં પરોવાયેલા રે'છે. બણીને ચાર વાગ્યે પાછો આવે એટલે વળી પછો ખેતરમાં ચાલ્યો આવ્યો બાપને હુંફ આપવા ભાગે છે ને બધું કામેય કરે છે; અને મારો સંજ્ય કપૂત નીકળ્યો. જમીનદારની આંખો ભરાઈ આવી; પછી તે ખેતરમાં ઊગેલા ધાસને વીણવા લાગ્યા. ધાસ વીણીને તે શેષે નાખતા જતા હતા. તે વિચારવા લાગતા : ‘એક જમાનો હતો...જ્યારે આ બધાંય મારા માણસ હતાં. હું જમીનદાર બનીને ફરતો હતો. મારી-મારીને, ગાળાટીને આ લોકો પાસે હું કામ લેતો હતો. મેં આ લોકોને ઘણા હેરાન કર્યા છે. કેટલા ગરીબ હતા, બિચારા ! ખાવાનું ને લુગાંય એમને મળતાં નો'તાં; છતાં મારા કામ માટે કદી ના પાડતા નો'તા ! અને આજે ? આજે તો મારો પુત્ર જ મારો દુશ્મન બની ગયો ત્યારે આ લોકોનો શું દોષ ? બધાય ઘણા ઓળખીતા-પારખીતા છે. એ મારી ઘણા નિકટ રહ્યા છે; પણ હવે એ ઘણા દૂર ને અજાણ્યા હોય એવું લાગે છે ! કદીક એ મારા માણસ હતા. મારા કલ્યા પ્રમાણે ચાલતા હતા. હવે એ મારા કોઈ નથી. હવે એ પોતે પોતપોતાના ધરાંના, પોતાના પરિવારના, પોતાનાં પશુઓના, પોતાનાં ખેતરોના, પોતાના ગામના ને પોતાના દેશના માણસ સ્વયં થઈ ગયા છે.

૪. ખારી જમીન

હરિપુર ગામમાં મોજણી થઈને નવાં બાગા-ઘૂંટ રોપાઈ ગયાં. છૂટાં-છવાયાં નાનાં-નાનાં ખેતરો ભેગાં થઈને મોટા ચક થઈ ગયા. હવે જે જૂની સરહદો હતી એનો કશો સંબંધ રહ્યો ન હતો. મારાં સારાં ફળદૂપ ખેતરો સુધુઆના મોટા ચકમાં જતાં રહ્યાં. મારા ભાગ્યમાં પેલી ખારી જમીન જ લાખી હતી. આ બધું કારસ્તાન પેલા લેખ-પાલનું છે. એનો મદદનીશ અધિકારી તો ન્યાયી હતો. જરૂર સુધુઆએ લેખ-પાલને લાંચ-ફાંચ આપી હતો. ભર્યા-ભાદરા પાકથી એ ખેતરો કેવાં લહેરાતાં હતાં! ચોમાસામાં લહેરાતું અનાજ ને રવિપાકમાં તોલતા ઘઉં ! વધારામાં કાકડી જેવાં ફળ ? અને ઘોડાના પૂછડા જેવી, લહેરાતી ઊભેલી મકાઈ તોડાની મૂંછો ! લીલાંછમ, ફળ-કૂલથી પાકી ઉઠેલા ખેતરો જોઈ મન આનંદથી નાચી ઉકટું-તું. ગાંગાં થઈ ખીલી ઉકટું-તું ! અને પેલી લીલીકચ, દાણા ભરેલી વટાણાની સીઁગો... જેને તોડવા જતાં ચર-મર અયાજ થતો, એ ભુલાતી નથી. એવું લાગતું કે જાણે એ સતતવતતી ને ચરમરાની કહી રહી હોય કે ના-ના, મને તોડશો નેં ! પણ આ નિર્દ્દયી દ્વારા એમને તોડી લઈ મોઢમાં ઓરી દેતા. ખાવામાં કેટલી સ્વાદિષ્ટ લાગતી હતી એ ! વાદ રે, પીળાં-પીળાં ફૂલોથી છવાયેલાં પેલાં તુવરનો ખેતર ! જે ઉપરથી વસન્ત જેવાં ખીલેલાં લાગતાં ને અંદર તોડિયું કરતાં..બાપ રે ! દિલ ઘડ્યાં ઘડ્યાં કરવા લાગતું. બાજુમાં જાણે ધરતીનો પાલવ પીળી મખમલી રંગ-બેરંગી ડિઝાઇનથી સજાયો છે; અને નથી ભુલાતાં શેરડીનાં રસભર્યા ખેતર ! જેમાં ઘૂસી જવાથી શરીર છોલાઈ જતું; છતાં અંદર બેસીને મીઠા રસથી પેટ ભરી લેતા. આજે એ રસ કયાં છે ? જાણે બધું જ સૂકાઈ ગયું છે. શું પેઢા થશે આ નિરસ ને ખારી જમીનમાં ? એમાં ઘાસેય ઊગતું નથી ! હા, કયાં-કયાં ભોંય-રીંગણો, આકડા, ઝેપટાં, હુકરીધાસ, જરૂર ઊગયાં છે, જેના કાંટા પગમાં ભોકાઈ શકે છે, જેને ખાવાથી મોંત આવી શકે છે. જે ટોરાંનેય ખાવા લાયક નથી. હે રામ ! આ કાંટા ! આ આકડા ! આ ખારી જમીનમાં

બીજું શું થશે ? માથે દ્વારા મૂકી ચિંતામાં પહેલા, કયારનાય કશા વિચારમાં રધુપત દાદા રૂબેલા હતા. એકાએક એમના વિચાર તૂટી ગયા. સામે જોયું તો જગત ધમ-ધમ, ધમ-ધમ કરતો ઘણી જરૂર દોડી આવી રહ્યો છે; પાસે આવીને બોલ્યો : ‘દાદા ! .... પેલા શું નામ ? બદરીના માંમા...આયા છે.’

“દાદું ! સુધુઆનો સાણો લેખ-પાલ આયો છે ?”

“ચાલુ તું ; ઉ ઘાસ લઈને આવું છુંઉ કહી દે, બેસે.”

“દાદું.”

કહીને સાત વરસનો જગત ઘેર પાછો ગયો.

અટપટ ઘાસ ખંખેરી-ખંખેરીને રધુપત દાદાએ ડાલામાં ભર્યું; પછી માથે ડાલું મૂકીને ઘર તરફ લાંબાં-લાંબાં ડગાલાં ભરવા લાગ્યા. ખબર ને હાવે શું કરવા આયો છે, લેખ-પાલ ? હાવે એણે કરવા જેવું બાકી શું રહ્યું છે ? આ ચાલાકે અમને વેર-વિભેર કરી મૂક્યા છે. પછી આયો પાછો ટાણો મારવા. શું કૌ ? આ અભાગિયાને, પાછો ગામનો સંબંધી નીકાર્યો છે. સુધુઆનો સાણો થાય છે; નેં તો મારા હાહરાને મારી-મારીને મારે બારણેથી નહાડી મૂકત.

બારણા આગળ જઈને દાદાએ ઘાસ ભરેલું ડાલું ઘબ્ય દઈને નીચે પાડ્યું. લેખ-પાલ બોલ્યો : ‘રામ, રામ ! દાદા.’

“રામ-રામ”

કહીને દાદા લાં-બો શાસ ભરી ખાટલા પર બેસી ગયા.

“દાદા, તમારું ખેતર થોડુંક વધી જશે.”

“એ કેવી રીતે ? વધારવા-વટાડવાની વાત હવે પડતી મૂક. જે, એ બારાબર છે. જોયું જશે.” દાદા કંઈક ગુઝ્સામાં બોલ્યા.

‘અરે, દાદા ! મારી વાત તો સાંભળો.’

“તારી વાત હું હાંબરું ? હાંબરી-હાંબરીને કાંન ફુઃખી ગયા છે. હાવે ના કશું હાંબરવાની ઈચ્છા છે કે ના કશું કે'વાની. તારે જે કરવું હોય તે કર્યે. એ જ પરંપરા કરી-કરીને મને ખારી જમનીમાં ઘકેલી દીધો.”

“પણ દાદા એ જમીનની આકારણી ફકત બે આના હોવાથી.”

“આ શું બુકબક કરે છે, તૂ ? કિમત ને આકારણી-ફકારણી એ બધું નકારું છે.”

“હવે તમને થોડી વધારે જમીન મળશો. હા, દાદા ! જમીન તો જે નસીબમાં છે એ જ મળશો. ચાલો, અમે મારી આપોએ છીએ.”

દાદા લેખ-પાલની સાથે ખેતરમાં ગયા. લેખ-પાલે આપું ખેતર ફરીથી માપ્યું. એક વીધું જમીન રઘુપત દાદાને વધારે મળી; પણ તેમને એનાથી કશોય સંતોષ ના થયો. ખારી તે ખારી ! એક નહીં દશ વીધાં મળે તોય શું ? લેખપાલ ચાલ્યો ગયો. દાદા કેં હાથ દઈ ધીરે-ધીરે પહુંચ્યા.

ત્યાં જ પડોસમાંથી જોર-જોરથી અવાજ આવવા લાગ્યો. દાદા ત્યાં ઢોડી ગયા. અંદર જઈને જોયું તો સુધુઆ હાથમાં હાથ-બે-હાથનો ઉંડો લઈ ગુસ્સે ભરાઈ રહ્યો હતો. જોર-જોરથી કહી રહ્યો છે :

“જા સાલી...કુલટા ! ભટકેલી...નીકળી જા ઘરમાંથી. જા, જ્યાં જવું હોય ત્યાં. આ ઘરમાં ઉં તને નૈં રે'વા દઉ. હીજડી...સાલી વાંઝાણી! મારા બાળકને મારી નાખવા બેઠી છું, પોતે તો એકાદ છોકરુંય જણ્યું નથી. બીજાના છોકરાની ભૂખી છું; ડાકણી, ચૂંલ...”

સુધુઆ કોથથી હંફ્ફ્વા લાગ્યો. વાત સમજી જવામાં દાદાને વાર ના લાગી. એમના માટે આ કોઈ નવી વાત પણ નોંટી. એમણે જોયું તો માર ખાઈને ગાંસડી જેવી સંકોચાઈને શામલી છે. એક ખૂણામાં ઝૂસકાં ખાઈ રહી છે. ઘર આખાનો માર ને ગાળો ખાઈને જાણે જડ જેવી થઈ ગઈ છે. બિચારી જાય ક્યાં ? મા-બાપ નાનપણમાં જ મરી ગયાં. બાપનું એકમાત્ર સંતાન હતી. ખેતી-વાડી, ઘર-ભાર બધું ભાગીદારોએ ઓઈયાં કરી નાખ્યું. પીપણરમાં એનું કોઈ નથી. એને નસાડીને અહીં લાવવામાં આવી. એ વાતને દશ વરસ થઈ ગયાં. આવી ત્યારે તો વીસ-બાવીશની હશે. સુધુઆનો ભાઈ બુધુઆ જે એનો પતિ તે એક વરસ પહેલાં પરદેશ નાસી ગયો. શામલીનો આધાર હવે કોઈ નથી. સુધુઆ એને ઉંડા મારતો રહે છે... વિચારતા-વિચારતા દાદા એની પાસે પહુંચ્યા. એનો હાથ મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૩૮

પકડીને બોલ્યા :

‘ચાલ ! તારાથી બધાં ઘરાઈ ગયાં છે. અહીં તારું કોણ છે ? કોના માટે તું બેઠી છું ?’

દાદાની હુંક મળતાં શામલીનાં હીબકાં વધી ગયાં; પછી ઘૂસકે-ઘૂસકે રી પડી; પરંતુ પછી જાતને સંભાળતી ઉઠી. જાણે બૂગાતી જ્યોતા વધારે જોશથી પ્રકાશિત થઈ ઉઠી. વીજળીની જેમ જબૂકી ઉઠી :

“વાઢ રે જેઠ ! હાંબર્યુંતુંકે જેઠ તો નાના બૈની વહુના પડછાયાથી ય છેટો રે'છે; પણ તમે તો મર્યાદા તોડી નાખી છે. આજ હુંધી બધું સહન કરતી'રે. હાવે નૈં સહન કરું.”

“ચૂપ ....! વૈણશંકરી !”

સુધુઆએ ઘમકાવી.

વૈણશંકરો તૂ...લાજ વગરનો, બૈરીનો ગુલામ. તમે લોકોએ મારા પતિને નહાડી મૂક્યો. હાવે મને નહાડીને બૈની બધી મીલકત પચાવી પાડવા માગો છે. એ કદીક ઘરમાં આવી જતા તો બેઉ જાણ જંગલી બાજની જેમ તૂટી પડતાં. કે'તા : હાહરાને શરમ નથી. ઘૂસી આચો ઘરમાં બૈરીનું મૌંદું ચાટવા !” એ સદા બહાર સૂતા. મારી યાહે જેઠાણી હુતી’તી. જરાક ઉં બહાર જતી તો પૂંછણાની જેમ મારી પાછળ લાગી રે'તી. તમે બેઉએ મને વાંઝાણી બનાવી દીધી છે; પણ જોજો ખારી જમીનમાં અંકૂર ફૂટશે. આ મીલકતનો ભાગીદાર પેદા કરીને જ ઉં જંપીશ. મને મારા પતિ સાથે ભેગી જ થવા દીધી નથી, તેં.”

“અરે...”

દાંત કચકચાવીને ફરીથી ઉંડો વીંગતો દોડયો સુધુઆ મારવા. પાસે ઉભેલા રઘુપત દાદાને ઉંડો પકડી લીધો. બોલ્યા : “બસ કર સુધુઆ. બૌ થયું હાવે.”

પછેલાં તો શામલીએ આનાકાની કરી. ઘણું કદ્યું ત્યારે એ દાદા સાથે ગઈ.

દાદા પોતાને ઘેર પહોંચી બોલ્યા : “આજથી આ જ તારું ઘર છે. અહીં જ રહે. બીજે કયાંય જઈશ નહિ. શામલી ધબ દઈને બેસી ગઈ. એ પોતાની જાતને રોકી ના શકી. દાદાની મધુર હુંફ પામીને તે રડી પડી. રડીને મન ઉળવું થયું ત્યારે તે પોતાની દબાઈ રહેલી કથા દાદાને કહેવા લાગી.”

“દાદા ! ઉં અભાગણી છું. મા-બાપનો પ્રેમ કેવો હોય છે એ ઉં નથી જાણતી નથી જાણતી લાગનું સુખ ને પતિનો પ્રેમ. મા બનવાની ભૂખ બૌ મોટી હતી; પણ એ સુખેય નસીબમાં ના નીકર્યું. આણું થાય એ પહેલાં જ મારો પહેલો પતિ મરી ગયો. ઉં અભાગણી એનું મોંકું જોવાય ના પામી. આ લોકો મને નસાડી લાયા ત્યારે લાગ્યું કે જાણે મારો ભગવાન જ રીતે ગયો છે. શરૂઆતમાં એ બધા મને ખૂબ માનતા હતા. પતિનું સુખેય મલ્યું; પણ મારા ખૂબ ના ઊંઘડી. ધીરે-ધીરે દશ વરસ વહી ગયાં. આ દશ વરસમાં મારા હું કરમની કઠણી વધી ગઈ. ખૂબ-તરસ વેઠવી, જેઠ-જેઠાણીની લાતો ને ગારો ખાવી. મારે લીધે મારા પતિનેય વધું હાંભરવું પડતું. આંસૂના હૃંટડા પીતી આ બધુંય ઉં સહન કરતી રહી. બધાં મને વાંઝણી કે'છે. કેટલીય માનતાઓ ને આશરવાદનાં માદરિયાં પહેર્યાં. સાધુ-ફીરોને હાથ બતાયા. કેટલાય બાંમણોને જમાડયા; છતાં વાંઝિયણ તે વાંઝિયણ જ રહી. ખાનારા જૈ-જૈને જતા રયા. દાદા ! ઉં ખારી જમીન જેવી છું. મારા ભાડી કોઈ ખૂલ્યથીય જોતુંય નથી ! બધાં મને અપશુકની જ માને છે. માર-ગારો તો હમગ્યાં, અરે કેટલાય દા'ડા મારે ખૂખ્યે રે'વું પડ્યું છે. આજેય મેં જેઠના છોકરા બદરીને કશુંય કહ્યું નથી; છતાં મારી ઉપર ખોટો આરોપ મૂક્યો. હાચી વાત તો એ હતી કે મને તૈણ દા'ડાથી કશું ખાવાનું મલ્યું નથી. પાંણી પી-પીને ઉં પડી રહી. ઘરની આબરૂ ને શરમની મારી મેં કોઈનેય કશું ના કહ્યું. આજે સવારે બદરી દૂધ-ભાત જે રખો હતો. બધો દૂધ-ભાત એ ખૈ ના શક્યો. જેઠાણી બોલી :

“લે જા બેટા ! કુરુકુરિયાને નાખી હે.”

વાડકામાંનો દૂધ-ભાત લઈ બદરી કૂતરાને નાખવા જતો'તો. ઉં આ બધું જોઈ-હાંભરી રહી હતી. મારાથી રે'વાયું નહિ. ખૂબથી આંતરરી કકળી મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૪૧

રહી હતી. ઉઠાતું નો'તું. મન માન્યું નૈં. ગમે તેમ કરીને ઉઠ. ઉં બોલી:

“લાવ બેટા ! વાડકો અહીં લાવ. ઘરમાં કોઈને ખાવાનું ના ભલે, ત્યારે કૂતરાં શયું દૂધ-ભાત ખાશો ?”

મેં એના દ્યાથમાંથી વાડકો લઈ લીધો. તે હસતો-હસતો બાહર જતો રહ્યો. રમવા ! થોડોક વધેલો મેંઠો-મેંઠો ભાત ખાવો એચ જેઠાણીથી જોઈ ના શકાય ! તે ગુસ્સાથી બરીને ખાખ થઈ ગઈ. બોલી :

‘તારી આ હિંમત...અભાગણી ! બાળકનાં દૂધ-ભાત ખૂંચ્યાને ખૈ ગઈ. કૂતરી...! આવવા દે તારા ધીને; તને સાંબેલે-સાંબેલે ટીપાવીશ.’

જેઠજી ખેતરેથી આયા. થક્યા-પાક્યા તો હતા જ; એમાંય વળી આવતામાં જ જેઠાણીએ પલીતો ચાંખ્યો. છોકરાનો દૂધ-ભાત ખૂંચ્યાને શામલી ખૈ ગઈ. એવું ઉંધું છતું કહીને એના કાન ભંભેર્યા. એટલું સાંભળતાં જ જેઠજીની કમાન છટકી. કશુંય બોલ્યા-ચાલ્યા વગર મંડ્યા હુંદાથી ધબાધબ ઝૂરવા, ઉં ચીસો પાડવા લાગી. છોડવનાંડું કોઈ નો'તું. એ તો આપ આવી પડ્યા તેથી મારવાનું બંધ કરીને ગાળો વરસાવવા લાગ્યા; નૈં તો આજ જરૂર માંડું મોંત લાવી હેત.’

આ કહેતાં-કહેતાં શામલી હીબકાં ભરતી રડવા લાગી.

“રડીશ નૈં, દીકરી !” દાદાએ જટ પોતાનાં આંસુ લૂધી લીધાં. બોલ્યા : “તું અહીં જ પડી રહે. જઈશ ના એ કસઈને ઘેર.”

“દાદા, મારા પતિનેય આ જ લોકોએ નહાડી મૂક્યો; નૈં તો એ મને છોડીને પરદેશ કદી ના જત.” એમનેય પૂરું ખાવાનું આપતા નો'તા. વરસ થયું. કશો કાગર-પતરેય નથી લખતા. ભઈ બદરીનો ના થયો તો પછી મને અભાગણીને કોણ પૂછ્યો ?”

શામલી ચૂપ થઈ ગઈ. ભારે મને ઉકી દાદા ખ્ય..ખ્ય ચાર વાઢવા લાગ્યા. એ જ હિવસથી શામલી દાદાને ઘેર રહેવા લાગી; તેથી સુધુઆ વધારે બળીને ખાખ થઈ ગયો. એક હિવસ લેખપાલ આવ્યો ત્યારે સુધુઆએ એને બધી વાત કહી દીધી. લેખપાલ ખેતરમાં રવુપત દાદા પાસે ગયો. બોલ્યો :

“દાદા, શામલી તમારે ઘેર નહિ રહે. એમાં અમારી ને મારા બનવી મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૪૨

સુધ્યુ બનેની બદનામી થાય છે; તેથી એને એને વેર મોકલી દો. આ તમે કંઈ સારું નથી કરી રહ્યા.”

“શામલી તારી શ્યું હગી થાય છે ?” દાદા ગુસ્સે થઈ બોલ્યા.

“મારી બેન થાય છે. જેઠ-જેઠાણી સાથે એ નહીં રહે તો હું એને મારે વેર લઈ જઈશ.”

“અરે, જા-જા..., આયો મોટો બેનવારો. પહેલાં તારા ખાવાનું ડેકાણું પાડ્યા; પછી લઈ જા શામલીને. એના પતિ બુધુઆને તમે લોકો જ નહીંડી મેલ્યો. તારાં બેન-બનેવીએ એને મારી-મારીને એની દશા બગાડી નાખી છે...આયો મોટો બેનની હગે હાંધવા. અરે જે તારી છે, એની જ સેવા કર્ય. શામલી કોઈની બેન નથી. એ અમારે શરણે છે. એ કયાંય નેં જાય. મારે વેર પડી રહેશે.”

“પણ દાદા, આ સારું નહીં થાય.”

“હુંકું કે ભંડું... ઉ બધુય જોઈ લૈશા. તે હંમેશાં ખરાબ કર્યું છે, પછી આજે ભલું કેવી રીતે કરીશ ? જા, એંથી ! થાય તે કરી લેજે.”
દાદા ગુસ્સામાં બોલ્યા.

“તો શામલીને નહિં મોકલો ?”

“નહીં” દાદા ખૂબ તપી ગયા.

“તો જાઉ છું. હમજી લઈશ.”

“તેં હમજવામાં બાકી શ્યું રાખ્યું છે ? જા, હાહરા ! તારો બાપ હમજી નથી હક્ક્યો; તો શ્યું હમજવાનો છું ? શામલીનું રક્ષણ ઉ મારા જવ હાટે કરીશ. તમે લોકો એને ખૂબ પજવ્યા છો. હાવે એ મારી છે. વણ માર્યે, વગર હોઢ્યે મને દીકરી મળી ગઈ છે. હાવે એને કશેય ભટકવા નેં દઉં.”

જતાં-જતાં લેખપાલ અટકી ગયો. ‘પણ દાદા, એનાથી અમારી આબરૂ બગડશે. તમને એનાથી શું લાભ થશે ?’

“મને લાભ થાય કે નુકશાન. એની તારે શી લેવા-દેવા ?” દાદા ઉકળી ઉકયા.

“જા, હાણા..! નાહી જા એંથી. બધી ખારી જમીન અમારા ભાણી ઘેલી દીધી, ત્યારે નોંઠું પૃથ્યુંકે એનાથી મને શો લાભ થશે ? લુચ્યો ! આજે પૃથ્યવા આયો છે કે શો લાભ થશે ? નાસી જા એંથી, નૈં તો ખોપરી રંગી નાખીશ.”

એમ કહેતા તે કોદારો લઈને દોડ્યા. લેખપાલ દુષ્યાર વગરનો દસ્તો; તેથી બીને નાડો. એને એવી આશા ન હતી કે દાદા આ ઉમરેય ગુસ્સે થઈ જશે. દાદા કોદારો લઈ ફરીથી ખારી જમીનને ગોડવા લાગ્યા. એમાં ઊગેલાં બોંઘરોંગાણી, જેપણા આકડા વગરેને મૂળિયાં સમેત ઊખાડવા લાગ્યા.

સાંચે દાદા વેર ગયા. શામલી બારણો ઊભી-ઊભી એમની રાણ જોઈ રહી હતી. દાદા આવતાં જ બોલી :

“દાદા, આજે જેઠજી ને લેખપાલ મસલત કરી રહ્યા હતા.”

“શ્યું ? કેવી મસલત ?”

“દાદા ! ઉ કશેક જતી રૈશ. ઉ નથી દુચદતી કે.....” તે રડું-રડું થઈ ગઈ. આંખો છલકાઈ ઉકી.

“કેમ ? વાત શ્યું છે ? કોઈએ તને કશું કહ્યું ?”

“કંઈ નૈં.” તે કયવાવા લાગી.

“બોલ્યા તો ખરી...ગાંડી તૂ રે છે કેમ ?”

“ના...ઉ એં નૈં રહુ. મારું એં રહેવું યોગ્ય નથી. દાદા, મને જતી રૈવા દયો.”

“આખરે જવાની જ વાત ! પણ કેમ ? તું એકલી કંઈ જઈશ?”

“ગમે તાં જૈશ..., જ્યાં ભગવાંન લઈ જશે.”

“પણ એ લોકો શ્યું કેતાતા ? તેં હું હાંભર્યું ?”

“દાદા, તમને મારવાની વાત....” તે હીબકાં ભરવા લાગી.

“હુત્દુ...ગાંડી ! બસ એટલી જ વાતમાં તૂ ગમરૈ ગઈ ? અરે એમના બાપેય મારું કશ્યું બગાડી હક્ક્યા નથી; તો પછી એ મારા હાહરા શ્યું કરી નાખશે ? ચાલ, વેર. ચિન્તા ના કર્ય. ખાવાનું-ખાવાનું બની જ્યુંકે નૈં? મને કોઈ કશુંય નૈં કહે.”

શામલી ઉડીને અંદર જતી રહી. દાદા ચાર વાઢવાના મશીન પર ખપ....ખપ....ચાર કાપવા ધાસ-કૂસકા મેળવીને બળદોને ખાવા આપી દીઘા. પછી તે અંદર ગયા. રસોડામાં ખાવા બેઠા. ખાતાં-ખાતાં વિચારવા લાગ્યા : આજે શામલીએ ઘણા સરસ રોટલા કર્યા છે. આ મારી દીકરી દોત તો કેવું હાંદું થાત ? એની યાંદે શું નથી ? બધુંય તો છે ! સુંદર, તંકુરસ્ત, ગોરા-ગોરા ભરાવદાર હાથ,....બધુંય હાંદું-હાંદું એની જાત્યમાં હમાયેલું છે, એવી રૂપાળી સ્ત્રી ! તો...તો... એના ધરનાં માણસો એનાથી બરે છે હું કામ ? દાદાએ શામલીને એક નજરે જોઈ, પછી ખારી જમીનવાળાં ખેતરોમાં ડૂબી ગયા. હં...! બધુંય તો છે એ ખેતરોમાંય. સપાટ, સુંદર ! તો પછી એ ખેતરો પસંદ કેમ નથી ? શામલીય ખારી જમીન જેવી છે; પછી એ લોકોને એ શાંની ગમે ? ખારીમાં ફળદૂપતા નથી હોતી; તેથી એને કોઈ લેતું નથી. જેને કોઈ ના પૂછે એનો ઘંટ મારા ગરે બાંધી દેવાય ! મારા નસીબમાં આ જ ખારી જ જમીન છે; પણ ખારી જમીનને મારે ફળદૂપ બનાવવી જોઈશે. ખાઈને તે બહાર આવીને ખાટલા પર સૂઈ ગયા.

સવાર થયું. દાદા ઉડીને બળદોને કૂસકા નાખવા લાગ્યા. જગત પાસે આવીને બોલ્યો : “દાદા ! શામલી કાકી કઈ ગઈ ?”

“શ્યું ? ધરમાં નથી ?”

“ના, મા કે’છે કે કઈક નાહી ગઈ !”

“આ...હ !”

દાદા બરડયા. અંદર ગયા. ફરી બહાર આવ્યા. સુધુઆને ઘેર દોડયા. ગામમાં તપાસ કરી ખેતરો ને સીમાડામાં શોધી. એકેય જગ્યા બાકી ના રાખ્યે; છતાં શામલી કશેય ના જડી. હારી થાકીને નિરશા ને ઉદાસ મોઢે દાદા ખેતરોમાં જઈ પહુંચ્યા. માથે હાથ મૂકીને શેડે બેઠા બોલ્યા :

“હે રામ ! મારું બધુંય જતું રહે છતાં આ ખારી જમીન મને પજવવાનું છછોડવાની નથી. ભૌંયરોંગણી, આકડા, આ કંટા... આ ઝેર ! સુધુઆ ને લેખપાલ આવી જ રીતે કોઈનો જીવ લેશે. આ ભાંયરોંગણી ને ઝેરી આકડાઓને ઉ કઈ હુંધી ખોદતો રહિશ ? કારે ફૂટશે અનાજના ખારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૪૫

ફણગા આ ખારી જમીનમાં ? કારે ભર્યો-ભાદરો થશે આ ખારી જમીનનો ખોળો ? દાદા હવે ધનાધન કોંદાળો ફેરવવા લાગ્યા.”

શામલીને ગયે સાત મહીના થઈ ગયા. રઘુપત દાદા બારણે બેઠા-બેઠા ઉકો ગગડાવતા ચિંતામાં ડૂબ્યા હતા; ત્યાં જ ટપાલીએ દાદાના હાથમાં એક પત્ર પકડાવી દીધો. દાદા પત્ર હાથમાં લેતા બોલ્યા :

“અરે લાલાજી ! વાંચી હુંભરાવો કે આમાં શ્યુ લાંબું છે ? મારા ધરનું તો કોઈ પરદેશમાં છે નૈં, તો પછી આ કાગર કોનો આપો છે ?”

ટપાલી પત્ર વાંચવા લાગ્યો : “રઘુપત દાદા ! રામ રામ ! ખારીમાં ફણગા ફૂટી ગયા છે. શામલી મા બનવાની છે. તમોને બૌ જ હંભારે છે. તમારી પાસેથી કહ્યા વગર નાસી આવી હતી. એ જ વખતે હું તમને પત્ર લખવા ઈચ્છતો હતો; પણ શામલીએ મને લખવા ના દીઘો. તમારો જીવ જોખમમાં પડતો જોઈ એ ત્યાંથી મારી પાસે નાસી આવી. આશા છે, તમે સહદુંભ મજામાં હશો. દાદીજીને શામલીના આંદિંગનની ભેટ; અને વ્હાલા જગતને વહાલ !” - આપનો બુધરામ.

બુધરામનો પત્ર સાંભળીને દાદા ખુશીથી ફૂલીને ગાંગાદ થઈ ગયા. ઝટપટ કોંદાળો ખબે મૂકીને ખેતરો તરફ ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં જે કોઈ મળતું, કે’તા જતા : “ભઈ, મારી ખારી જમીન ફળદૂપ છે. હાવે ઘણો સરસ પાક થશે. ખારીમાં ઊગેલા કંટા, ભૌંયરોંગણી, ઝેપટાં બધાંય ઉખાડીને મેં ખેતરમાં બારી દીઘાં છે. એ જ પાછાં ખાતર થઈને પેદાશ વધારે છે.”

ખેતરમાં જઈને દાદા શેરીને ગોડ મારવા લાગ્યા. શેરીના લીલા સોનેરી છોડવા જોઈ એમનું મન ખુશ થઈ જતું. શેરીના સંઠાનાં પાંદાંની તીક્ષ્ણ ધારથી હાથ-પગ છોલાઈ-ચિરાઈ જતાં; છતાં તે અંદરને અંદર રહી પ્રસન્ન થતા ગોળની મીઠાશનો આનંદ અનુભવતા.

પ. પૂજા

પૂજય પાંડુરંગ શાસત્રી આઈવલે દ્વારા પ્રેરિત સ્વાધ્યાય-પરિવાર દ્વારા આયોજિત ‘ડિવાઈન બેન ટ્રસ્ટ’ શિબિરનો આજે ત્રીજો દિવસ હતો. યોગેશ્વરમાં રચ્યા-પરચ્યા શિબિરાર્થી બેઠા-બેઠા જ કમર સીધી કરી લેતા હતા. એમને નોંઠું ધરનું ધ્યાન કે નોંઠું પોતાના શરીરનું ધ્યાન. બધાનું ધ્યાન વક્તાના મુખારવિંદ પર સ્થિર હતું. વ્યાસપીઠ પર બિરાજમાન આત્મીય શ્રી રામદાસજી ગાંધી પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી રહ્યા હતા. ખંડ શિબિરાર્થી ભાઈ-બેનોથી ખીચો-ખીચ ભરાયેલો હતો. સ્વાધ્યાયીઓ દ્વારા સજ્જયેલા વાતાવરણ વચ્ચે યોગેશ્વર ભગવાનના વિશિષ્ટ હાસ્યથી પ્રચેક હૃદય આનંદથી ખીલી રહ્યું હતું. જીવન-પંથ ભૂલેલા ને દિશા- શૂન્ય યુવાન-વર્ગની નજર કોઈ નવા માનવીય માર્ગની શોધમાં વ્યાકુળ હતી.

પ્રક્રિયાવામાં આવ્યો : “શું યથાર્થવાદી, માનવતાવાદી, સમાજવાદી વ્યક્તિ નાસ્તિક હોઈ શકે છે ?”

ઉત્તર આપવામાં આવ્યો : “એવી વ્યક્તિઓ આસ્તિક ને નાસ્તિક બંને હોઈ શકે છે; પરન્તુ પોતાની જાતને નાસ્તિક કહેવાવાની વ્યક્તિઓના ધરમાંથી છાની-છપની કે પછી એમના પરિવારના અન્ય માણસો દ્વારા પૂજા-ઉપાસના થયા કરે છે.”

પોતાના પ્રશ્નો સચ્ચોટ ઉત્તર મળતાં તે સ્વાધ્યાયી મનોમન ગ્રન્થદિલ્તા થઈ ભૂતકાળમાં ખોવાઈ ગયો. ગાડી ધૂક-ધૂક, ઝૂક-ઝૂક, સી..સી..સી.. કરતી દોડી રહી હતી. ડબ્બામાં પગ મૂકવાનીય જગા ન હતી. હું બેઠો-બેઠો જ ઝોકાં ખાઈ રહ્યો હતો.

કોઈ જોરથી બોલ્યુ : “મથુરાં આવી ગયું. હવે ગીરદી ઓછી થઈ જશે.”

એક સ્ત્રી રહી હતી : “અરે, મારો લાલ ખોવાઈ ગયો.”

“એય....આ પોલીસવાળાને પૂछો.” કોઈએ કહ્યું.

“શું છે ?” પોલીસ લાલ આંખો કાઢી.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૪૭

“કાંઈ નહિ. પેલી સ્ત્રીનો લાલ ખોવાઈ ગયો છે.”

“લાલ કઈ બલાનું નામ છે ?”

“લાલ બટવો.” સ્ત્રી બોલી.

“રૂપિયા હતા ?” પોલીસે પૂછ્યું.

“રૂપિયા તો મારી ચોણીમાં મૂકું છું.” બધાં હસવા લાગ્યાં.

“દ્વારા ... રે, મારું બિસું કપાઈ ગયું.” કોઈ જીણા-પાતળા અવાજમાં બોલ્યું. છોરાં ખી-ખી-ખી કરી હસવા લાગ્યાં.

“શરમ નથી આવતી ? ખી-ખી કરતાં ?” પોલીસે ધમકાવ્યાં.

“શરમ ! નવાઈની વાત છે ! પોલીસ ફરજ ઉપર છે ! કોઈનું બિસું કપાય, કોઈનો લાલ ખોવાઈ જાય.” ફરી એક જોરદાર હાસ્ય.

“ચૂપ રહોજુ. પોલીસોથી બીવું જોઈએ.” એક છોકરો બોલ્યો: પોલીસ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયો ને ઝોકાં ખાવા લાગ્યો.

ગાડી એની ગતિઓ દોડી રહી હતી. આવતી કાલે કૃષ્ણ- જન્માષ્ટમી. આ વર્ષે દિલ્લીમાં ઉજવીશું. હેલાં હતી એવી તહેવારોના ઉત્સવની ભાવના હવે કયાં રહી છે ? બા ને બેનો કનૈયાજીની જન્માષ્ટમીને નિર્જલા ઉપવાસ કરીને ઉજવતી’તી, નાનપણના એ દિવસો હજી ચાદ છે. હું નાનો હતો. ઉપવાસ નોંઠો કરી શકતો; હતાં બધાંની દેખાદેખી ભૂખ્યો રહેતો હતો. ઉપવાસ કરવાથી શું ફળ મળશે ? જન્માષ્ટમી કેમ ઉજવાય છે ? એ બધી વાતો સાથે મારે કશી લેવા-દેવા નોંઠી; પરન્તુ એટલું જાણતો હતો કે ભૂખ્યા રહેવાથી સરસ-સરસ ફળો, કાકડી, ગોળ, કેરીના રસનો પાપડ, દૂધધાક વગેરે ખાવાનો ધાંધો જ આનંદ આવતો હતો. બા ને બેનો નાઈ-ધોઈને હોમ-હવન કરતી. દીવો કરતી, હું ધ્યાનથી જોતો.

અમે બાળકો તો ફલાહારની લાલચે જ ઉપવાસ કરતાં હતાં. પિતાજી પૂજા કરતા હતા. કદાચ કોઈ માતા કે દુર્ગામાતાની તે નહાયા પછી જ પાણી પીતા હતા.

એકાએક જોરદાર આંચકો વાગ્યો. એના વિચાર તૂટી ગયા. ગાડી ઊભી રહી ગઈ હતી. ઊભેલા છોકરા આંચકો વાગવાથી ગબડી પડ્યા. મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૪૮

કોઈ મોલવીજી ગાડીમાં જ એક છે સાંજની નમાજ પડી રહ્યા હતા. આંચ્યને વાગવાથી એય ફળી પડ્યા. તે ફરીથી ઝટપટ ખુદામાં મળ્યા થઈ ગયા. છોકરા ખડખડાટ હસી પડ્યા.

“ખુદાના નામમાંય વધન !” કોઈ હસવું રોકતાં બોલ્યું.
સ્વાધ્યાયીએય નિત્યની જેમ સંધ્યાકાળી પ્રાર્થના શરૂ કરી દીધીઃ
અવિનયનમપનય વિષણો દમય મન: શમય વિષયમૃગતૃણામ् ।
ભૂતદયાં વિસ્તારય તારય સંસારસાગરત: ॥૧॥
નારાયણ કરુણામયશરાણ કરવાળિ તાવકૌ ચરણૌ ।
ઇતિ ષટ્પદી મદીયે વદન સરોજો સદાં વસતુ ॥૨॥

પ્રાર્થના સાંભળીને પહેલાં તો બધાને નવાઈ લાગી. પણ પછી અહૃતાસ્ય કરવા લાગ્યા. કોઈએ કહ્યું : “વાહ, વાહ...! મોલવી તળે-ઉપર થઈ ગયા. ત્યારે શાસ્ત્રીજી શાસ્ત્રાર્થ કરવા લાગ્યા.”

છોકરાઓની મશકરીથી મોલવીજી ગુસ્સે થઈ ગયા; અને આગ જરતી આંખે છોકરાને જોવા લાગ્યા. પ્રાર્થના પૂરી કરીને સ્વાધ્યાયી પણ પેલા છોકરાઓ સાથે હસવા લાગ્યા. બોલ્યા :

“મને પરમ આનંદ થયો. તે એટલા માટે કે ચાલો, કોઈને કોઈ રૂપે આપ સૌ ભગવાનની સાંય પ્રાર્થનામાં સામેલ તો થયા. ભગવાને આપ સૌને હસવાની એવી દિવ્ય શક્તિ આપી છે કે જુઓ આપના હસ્યથી કેટલા ચીમળાયેલા ચહેરા ખીલી ઉઠ્યા છે. હું પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે આપ સૌ આ જ રીતે સદાય હસતા રહો. એ માતા-પિતાઓને ધન્ય છે, જેમણે આપ જેવા નવયુવક્ને જન્મ આપે છે; નહિ તો આપણને આપણા, દેશને સમાજને આપ જેવા મનોહર ને સામર્થ્યવાન પુત્રો કર્યાંથી મળત?”

“અરે, આપ તો ઘણી સરસ વાતો કરો છો; પણ આ પૂજા ને નમાજ કર્યાં થવી જોઈએ ?” એક છોકરાએ પૂછ્યું.

‘જ્યાં આપણે હોઈએ, ત્યાં જ્યાં આપણી શ્રદ્ધા-ભક્તિનો પ્રવાહ વહી નીકળે ત્યાં જ મંદિર-મસ્જિદ છે એમ સમજવું. મનુષ્ય દરેક પરિસ્થિતિમાં ભગવાનને યાદ કરી શકે છે. આપણા હદ્યને પ્રભુ ગાડીમાંય મારી પિય વાર્તાઓ ● ૪૮

ચલાવી રહ્યો છે.’

એક આચકા સાથે ગાડી ઊભી રહી. “અછા...અછા...”
“પાન-બીડી સિંગરેટ ....!”
“એય ! ગાડીમાં સિંગરેટ કેમ પીવે છે ? જો મનાઈ લખી છે.”
“સાંભળ્યું છે, એ પીવાથી કેસર થાય છે.”
“મને થશો. તને નહીને ?” પીનારો ગુર્સે થઈ ગયો.
“મથુરાં આવી ગયું.”
“એય....જરા એક ડાં લાવજે.”
“સિ....સી....સી....ઈ....ઈ....” ગાડી ઉપડી ગઈ.
“અરે મારા પૈસા આપજો...” અહાવાળો ગાડીની સાથે દોડતો રહ્યો: “પૈસા આપ...જો...”
અને અનો અવાજ ગાડીની છૂક...છૂકમાં ખોવાઈ ગયો.
બીજે દિવસે ગાડી ઘણી મૌંઠી દિલ્લી પહુંચ્યી. બપોરના લગભગ બે વાગે ડૉ. રામયંકનને ઘેર પહુંચ્યો. ગાડીમાં કપડાં લધર-વધર ને ધૂળિયાં થઈ ગયાં હતાં. સંકોચ થઈ રહ્યો હતો કે આટલા બધા પ્રાણ્યાત લેખકની સામે આવી ફુર્દશામાં કેવી રીતે જાઉ ? કપડાં જોઈને ડાંકટર સાહેબના માં મારા પ્રત્યે તિરસ્કાર પેઢા થશો. કદાચ બીજા પ્રોફેસરોની જેમ જાટકી નાખશો તો ? નહીં.... ચાલ સૂટેકેસમાંથી કપડાં કાઢી કચાંક બદલી લઉં; પણ કચાંક બદલું ? લોકો શું કહેશો ? ભૂખ કક્કિને લાગી છે. ગાડીનું ભોજન પણ જાણો વાસી હતું. એ તો સારું થયું કે ઊલટી ના થઈ.
આખી રાતના ઉંઘારાથી મારી દશા વધારે ખરાબ થઈ રહી હતી. ભૂખ ને ખામીઓનો ભાર વેંદારતો હું પ્રોફેસર સાહેબના બંગલા તરફ આગળ વધતો ગયો; ત્યાં પહુંચ્યીને ‘કમ્પાઉન્ડ’ નો દરવાજો ખોલ્યો; અને ધીરેથી બિલ્દી પગે અંદર જવા લાગ્યો. મને બીક એ હતી કે મારા ખટ-ખટ અવાજથી કચાંક સર્જકની સર્જતી રચનાઓના તાર તૂટી ના જાય. ભય એ પણ હતો કે કચાંક એમની સુખદ ઊંઘના નાજુક તંતૂ જણાએણું ના ઊંઠે. હિંમત કરીને પારદર્શક કાચના બારણા પાસે ઊભો રહ્યો. થોડીવાર
મારી પિય વાર્તાઓ ● ૫૦

સુધી ‘ડોર-બેલ’ શોધવા આંખોએ કસરત કરી, પણ નિષ્ફળતા મળી. એટલામાં બારણું જાણે આપોઆપ ખસ્યું હોય...અને એ સાથે જ : “આવો, શ્રીમાનજી !”

“નમસ્તે” કરીને મેં હાથ જોડી દીઘા.

“નમસ્તે ! કયારે આવ્યા ?”

“હમણાં જ આવી રહ્યો છું. ગાડી મૌંઠી આવી.”

“અને બધાં કુશળ છેને ?”

“જ હા.” હું સંકોચયમાં સલવાઈ રહ્યો હતો.

“પી.એચ.ડી. નું કામ કયાં સુધી આવ્યું ?”

“લગભગ પુરું થઈ ગયું છે.”

બહુરથી આવ્યા છે. સ્વસ્થ થઈ જાવ. બેસો આરામથી. લ્યો, થોડી છા પીવો; પછી વાતો કરીશું.

મને ઘણી તકલીફ થઈ હતી. હાથ-મૌંઠું ધોવાનુંય ભાન ના રહ્યું. એય ખબર ના પડી કે કોણ કયારે આવીને છા મૂકી ગયું. છાનો ખ્યાલો ઉકાવતાં મનને ધીક્કારતો રહ્યો કે હું કેવો કાયર ને મૂર્ખ છું ? પોતાના કામ માટે આટલા મોટા લોકોને હુરાન કરવા અને સંકોચવશા હું એવું ના કહી શક્યો કે’ જરા હાથ-મૌંઠું ધોઈને તાજો-માજો થઈ જાઉ. બસ, ગટ-ગટ કરીને છા પી ગયો.’ પછી ઘણીવાર સુધી વાતો થતી રહી.

સાંજે ડાક્ટર સાહેબે કહ્યું ? “હવે થોડીવાર પછી આપણે ફિલ્મ જોવા બેસીશું. જો નહાવું હોય તો જાવ નાહી આવો.”

ક્યારનોય હું આ જ વિચારી રહ્યો હતો; પણ કહી સકતો ન હતો; તેથી મેં નહાવાની તરત હા પાડી દીઘી. વચ્ચા રસ્તેથી પાછળનો બાગમાં ગયો. ‘હેન્ડપેં’થી તોલ ભરીને સ્નાનાગારમાં ગયો. નાહીને હું એ ખંડમાં ગયો, જ્યાં બધાં ટી.વી. સામે બેઠાં હતાં ખુરશી પર બેસીને હું ફિલ્મ જોવા લાગ્યો. ચંચલ મન ટી.વી. સ્થિર થઈ શકતું નોંટું. કેટલું સ્વતંત્ર ને મુક્ત વ્યક્તિત્વ છે ડાક્ટર સાહેબનું ! લોકો કે’છે કે ફિલ્મ જોવાથી બાળકો બગડી જાય છે. અહીં આખું કુટુમ્બ સાથે બેસીને ફિલ્મ જોઈ રહ્યું મારી પ્રિય વાતોઓ ● ૫૧

છે. મા-બાપ આટલાં મુક્ત છે તો પછી બાળકો જ બંધનમાંકેમ ? એટલે કે લોકોનું આ કથન ખોટું છે કે મા-બાપની સાથે બેસીને બાળકોએ ફિલ્મ ના જોવી જોઈએ. કદાચ જૂનવાણી લોકો એવું માનતા હશે. પિતાજી નહાયા પછી જ પાણી પીતા હતા; અને અહીં તો પહેલાં પેટ-પૂજા, ચહા-નાસ્તો, પછી સ્નાન ! એને કદાચ વૈચારિક પરિવર્તન કહે છે. આધુનિક નવા વિચારવાળા લોકો વિદેશી સંસ્કૃતિને અપનાવે છે; ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિનું શું થશે ? ફિલ્મ શું જોઈ ? જાણે દીવાસ્વાન જોઈ જાણી જાયો. બીજા ખંડમાં ભોજન માટે ગયો. રાતે દરશ વાગે જમવાની પ્રથા જોઈ નવાઈ લાગી. હોઈ શકે છે કે ફિલ્મના કાર્યક્રમને લીધે ભોજન મોંઢું બનાવ્યું હોય. ભોજન કરતા પહેલા સાથે પ્રાર્થના કરી; પછી ન્રિકાલ સંધ્યાનો શ્લોક બોલવા લાગ્યો :

યજ્ઞશિષ્ટાશિન: સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલ્બિષૈ: ।

શુંજતે તે ત્વથં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકરાણાત ॥

ડાક્ટર સાહેબના ખંડમાં ખાટલા પર જ્યારે જાગતો રહ્યો ત્યારે મૌંઠી રાત સુધી વાતો થતી રહી : ‘સર ! ધર્મ વિષે આપનો શો મત છે ?’

“ધર્મની બાબતમાં હું નાસ્તિક છું.”

“કેમ ?”

“કારણ કે જે કંઈ કરીએ છીએ તે આપણે કરીએ છીએ. ભગવાન કયાં છે ? જે એ અદ્દય હોય અને ભગવાન કેવી રીતે માની લઈએ ?”

“કિન્તુ સર ! જો હું આપણે નાસ્તિક ના માનું તો ?”

“એવું કેમ ? ખરું જોતાં હું આજના પાખંડી ધર્મને માનતો નથી. બાળપણમાં માતા-પિતા અને બીજા લોકોને જોઈ હનુમાનજી અને દેવી-દેવતાઓની પૂજા-આશાદના હું જરૂર કરતો હતો. હવે હું એને ટોંગ માનું છું.”

“સર ! જેનામાં માનવતા, આર્દ્રતા, બીજાની પ્રત્યે લાગણી, પીડા, સંવેદના અને સમાજવાદી, યથાર્થવાદી દષ્ટિ હોય અને નાસ્તિક તો ના જ કહેવાયને ?”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૫૨

“હોઈ શકે છે; પરંતુ ઢોંગી ધર્મની બાબતમાં હું નાસ્તિક છું.”
એ રાતે હું ઘણો મોંડો સૂતો હતો. સવારે છ વાગે ઊઠ્યો ત્યારે
ડાક્ટર સાહેબ દાતાણ-પાણી કરી ચૂક્યા હતા. મોંડા ઊઠવાનો પસ્તાવો
થયો. ઝટપટ સ્નાનાગારમાં જઈ ‘ખ્રશ’ કર્યું. તેઓ બોલ્યા : ‘કહો. છા
પહેલાં પીશો કે નહાયા પછી ?’

“જી, નહાયા પછી.”

“ગરમ પાણીથી નહાશો કે ?”

“જી નહીં. હંકુ પાણી ચાલરો.”

નળેથી ડેલમાં પાણી ભરી નહાવા લાગ્યો. આ વળી શી ઉપાધિ?
સવાર-સવારમાં એક મહાપુરુષ જેવા માણસને આવડી મોટી જૂઠી વાત
કરી? મારા ઘરમાં સદા ગરમ પાણીથી નહાતો હતો; છતાં હંડી લાગતી
હતી. અહીં તો ટાઢા પાણીથીય ટાઢ ના ચડી ! સ્નાન તો આવી રીતે
થઈ ગયું; પણ પૂજા ? પૂજા માટે ‘જીવ-ભાવના’ પુરસ્ક લઈને આવ્યો
છું; પણ ભગવાનની પ્રાતઃ પ્રાર્થના કયાં ને કેવી રીતે કરું ? સર નાસ્તિક
છે. મને પૂજા કરતો જોઈને કયાંક એમને ખોટું લાગી જાય તો..? તો મારું
શોધ-કાર્ય અધૂરું રહી જશે. મનોમન ભગવાનને ધિક્કારવા લાગ્યો કે આના
કરતાં તો હું નાસ્તિક હોત તો ઘણું સારું થાત. ભગવાનના કામમાંય વિધન
શું કરું ? કશું સમજાતું નથી. હું નાહીને બંડમાં ગયો તો ત્યાં કોઈ નોંટું.
ડાક્ટર સાહેબ સ્નાનાસારમાં હતા. ઘરનાં બીજા માણસો હજુ જાગ્યાં ન
હતાં; કે પછી ઘરકામમાં પરોવાયાં હતાં. હા, ભગવાને વખત આપી જ
દીધો. ખરું કહ્યું છે : મન હોય તો માળવે જવાય. ઝટપટ ‘જીવ-ભાવના’
લઈને બેસી ગયો; અને પ્રાતઃ પ્રાર્થના શરૂ કરી દીધી :

ॐ પૂર્ણમદः પૂર્ણમિદं પૂર્ણાત् પૂર્ણમુર્દ્યતे ।

પૂર્ણस્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતे ॥

અસતો માં સદ ગમયા તમસો માં જ્યોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્મર્જમૂર્તં ગમય । ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

પ્રાતઃ પ્રાર્થના પૂરી કરીને કપડાં બદલીને બેસી ગયો; અને વર્તમાન-
મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૫૩

પત્ર વાંચવા લાગ્યો. ડાક્ટર સાહેબ પણ આવી ગયા. થોડીવાર પછી એક
ઘવલ વસના તરફણી છા ભરેલો કપ ‘ટીપોય’ પર મૂકી ગઈ. ચહુાની
ચૂસ્કીઓ લેતાં-લેતાં ડાક્ટર સાહેબ સાથે લેખન વિષે વાતો કરવા લાગ્યો;
ત્યાં જ, ‘આપના માટે શું બનાવું ?’ સરસ્વતીજાએ પૂછ્યું.

‘જે તમારા માટે બનાવો, એ જ અમેય ખાઈ લઈશું.’ ડાક્ટર સાહેબ
બોલ્યા :

“અમે તો રાતના બાર પછી ફ્લાવાર કરીશું.”

ભૂતકાળમાં ખોવાયેલું સ્વાધ્યાયીનું વૈચારિક મન વર્તમાનમાં પાછું
આવીને પીલી ઉક્યું. પોતાના પ્રશ્નો ઉત્તર : “એ લોકો પોતાની જાતને
ભલેને નાસ્તિક કહેતા હોય; પણ તેમનાં ઘરોમાં અમેના કોઈને કોઈ
કુટુંબીજન દ્વારા છાનાં-છપનાં પૂજા-પ્રત થયા કરે છે.” આ ઉત્તરનો
સાક્ષાત્કાર થતાં તેની ખુશીનો પાર ન રહ્યો. ઈશ્વર સર્વમાં સમાયેલો છે.
સર્વલ્યાપી છે. તેની પૂજા થવી જોઈએ; પણ ઘરાં નાસ્તિકોની બીક, બહાર
સમાજનો ભય, કયાં કરીશું પૂજા ? એટલામાં ‘ડિવાઈન બ્રેન ટ્રસ્ટ’નો
પ્રશ્નોત્તરી કાર્યક્રમ પૂરો થયો. પ્રાર્થના કરીને શિબિરાર્થી બંડમાંથી બહાર
ચાલ્યા ગયા.

૬. પ્રથમ મિલન

પ્રથમ મિલનમાં બે અજાણ્યાનું એક-બીજાની નિકટ આવતું થશું નવાઈ ભર્યું લાગે છે. એ દિવ્ય મિલન એક નવો અનુભવ હોય છે. એક આત્માનું બીજા આત્મા સાથેનું એ મિલન એક સાચું મિલન હોય છે. ખુશીથી છલકતાં હૃદય ને પરસ્પર સર્માણાની ભાવના એટલી પ્રબળ થઈ જાય છે કે અનાયાસ એકબીજા માટે તેઓ સર્વસ્વ ન્યોધાવર કરી દે છે. શાસ એકબીજામાં એવા ઓતપ્રોત થઈ જાય છે, કે પછી તેમને જુદા પાડવા અશક્ય થઈ જાય છે. ખબર નેં, લોકો કોણ જાણે કેવી રીતે અતૂં સમ્બન્ધોને તોડી નાખે છે! સાચા ઘનિષ્ઠ સમ્બન્ધને તોડી નાખી શકતો નથી કે છૂટા છેડા થઈ શકતા નથી. રાત જામતી જતી હતી. આકાશમાં ચંદ્રમાં પ્રકાશિત છે. તારા નભમાં હસી રહ્યા છે. અંગાળામાં પથરાયેલી ચાંદનીનો મંદ પ્રકાશ ઓરડાના અંધારાને ચીરી રહ્યો છે. તમરાના લયબધ ટી..ઠ.ટી.. ધવનિથી એક મધુર સંપીતનો આભાસ થઈ રહ્યો છે. ફૂ...ર...ફૂ...ર... ઉડતાં ચામાચિદ્યાનું ઉડવું ને પાછું થપાક દઈને ભીતો કે બારણા વચ્ચે ચોંટી જવું, એક બીક પેદા કરી દે છે. આણે આવ્યે બે વરસ થયાં. આ અમારું પ્રથમ મિલન છે.

એના મનમાં જાત-જતના વિચાર આવીને વાદળોની જેમ વિખરાઈ જાય છે. તે પાસાં બદલે છે.

“પહેલી મુલાકાત.”

આ શાઢો નિરજના મૌંઢામાંથી આમ જ નીકળી ગયા.

“પહેલી મુલાકાત !” આભા આશર્યથી બોલી.

“હા, પહેલી વહાલી મુલાકાત હોય છે.”

“પત્નીથી ?” આભાએ પૂછ્યું.

“નહીં.” નિરજ ગંભીર થઈ બોલ્યો.

“પ્રેમીકાની” આભાને શંકા થઈ.

“નહીં” નિરજ આભાની શંકાએ વધારી.

“મિત્રની ?” આભા કંઈક ઢીલી થઈ બોલી.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૫૫

“નહીં” નિરજ થાણે દૂરની મુલાકાતને જોવા લાગ્યો.

“તો પછી કો'ની ? મારી જ ?” આભા ધીરે-ધીરે બોલી.

“નહીં, પેલી વહાલી ને વહાલાની.” નિરજ થાણે દૂર કયાંક ખોવાવા લાગ્યો.

“એટલે કે મારા સિવાય કોઈ બીજા સાથે પહેલી મુલાકાત !” આભા શંકાથી વેરાઈ ગઈ.

“વહાલી દિલ્લી અને વહાલા સાહિત્યકારની.” નિરજ ગગનમાંથી ધરતી ઉપર ઉતરી આવ્યો.

“હત્ય....! તમે તો એવા જ છો. ખરી વાતો કરોને ?” એને વળગતી આભા આજીજ કરવા લાગ્યી.

“તો સાંભળો.” નિરજ પહેલી મુલાકાતની ચોખવટ કરવા લાગ્યો.

“એક વાર ધેરથી દિલ્લી થઈને અમદાવાદ જવાનો કાર્યક્રમ ગઠયોબ. ખરી વાત એ હતી કે દિલ્લીમાં એક પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારને મળવાનું હતું. આભા ! તું નથી જાણતી કે નવા માણસને પહેલીવાર મળવામાં ને નવી જગાએ પહેલી વાર જવામાં અનેક અડચણો આવે છે. એ પ્રવાસ મારાથી ભૂલી શકતો નથી. અંધારું ધીમે-ધીમે અજવાળાના ખોળમાં લખાઈ રહ્યું હતું અજવાળું ધીમે-ધીમે ગુલાબની કળીની જેમ ખીલી રહ્યું હતું. સૂર્યની લાલિમા ધીમે-ધીમે ધવલ થઈ રહી હતી. સવારના છ વાગી ગયા હતા. ગાડી છૂક....છૂક...સી...દી...કરતી ગાડી જાણે હવે ડયકાં ખાવા લાગ્યો. એકએક એક આચકો ખાઈને ગાડી ઉભી રહી ગઈ. મારી આંખો ઉધ્વિ ગઈ. બારીની બાદાર જોવા લાગ્યો. જોયું તો ગાડી કોઈ મોટા સ્ટેશને ઉભી છે. ખબર નેં, કયું સ્ટેશન છે ?”

“દિલ્લી સ્ટેશન આવી ગયું.” કોઈ જોરથી બોલ્યુ.

હું રઘવાયો થઈ ગયો. ઝટપટ સામાન ભેગો કરી દીધો અને પ્લેટ-ફોર્મ પર ઉતરી પડ્યો. એક અભિન મિત્રની પાછળ-પાછળ ચાલવા લાગ્યો. એ ચાત્રાનો મારો થોડીવાર માટે સહયોગી હતો. હા, તે દિલ્લી શહેરથી પરિચિત ને હું તદ્દન અજાણ્યો હતો. પ્લેટ ફોર્મ પસાર કરીને અમે મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૫૬

સીધા રસ્તા પર આવી ગયા. સામાન નીચે મૂકીને કોઈ ‘બસ’ની રાહ જોવા લાગ્યા. આવતી બસને હાથ ઉલાવી ઊભા રે’વાનો ઈશારો કર્યો; પણ રૂએદિવરે બસ ઊભી ના રાખી. જ્યારે કોઈ બસ ના મળી ત્યારે મિત્રે મને એક રીક્ષામાં બેસાડી દીધો; અને તે પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો.

“ક્યાં જવું છે, બાબુજી ?” રીક્ષાવાળાને મીઠારાથી પૂછ્યું.

“શકરપુર.”

પછી મેં પૂછ્યું. “શું લેશો ?”

જવાબમાં એણે મીટર તરફ ઈશારો કર્યો. રીક્ષા શકરપુર તરફ દોડવા લાગી. દિલ્લી મહાનગરને સમીપથી મેં પહેલી વાર જોયું, ને જોતો જ રહ્યો. સડકો પર એટલી બધી ભીડ કે...ગગનચુંલી અગાસીઓ એટલી બધી ઊંચી કે તમે જોતા જ રહી જાવ. રીક્ષાવાન રીક્ષાને બમણી ઝડપે દોડવાવા લાગ્યો; પણ એ દિલ્લીનો આરંભ કે છેડો કશુંચ મળતું નોંધું. ભગવાન જાણે કે શકરપુરા વિલાયતમાં જતું રહ્યું કે શું ? હું એવું વિચારતો હતો.

યમુના નદીનો પૂલ પસાર કર્યા પછીયે રીક્ષાવાન થોભ્યો નહિ. ધારીવાર સુધી રીક્ષા દોડવ્યા પછી તોણે રીક્ષાને મુખ્ય રોડ પર ઊભી કરી દીધી. બોલ્યો : ‘આ છે શકરપુરા.’

એ અજાણી જગાને ધ્યાનથી જોતો, સામાન હાથમાં લઈ હું નીચે ઊતરી પડ્યો. પૂછ્યું “કેટલા રૂપિયા થયા ?”

“દશ રૂપિયા, પાંચ વેરાના, કુલ પંદર રૂપિયા.”

‘હું !’ હું આશ્ર્યમાં પડી ગયો. આંખો ફાડીને એને જોવા લાગ્યો.

“જી, બાબુજી ! લાગે છે કે દિલ્લી પહેલીવાર આવ્યા છો.”

રૂપિયા આપતાં મેં કહ્યું : “મને ખબર નોંટી કે દિલ્લીમાં તમારા જીવા....”

“અમે લુંટારા નથી. મીટર જોઈ લો.”

અને એણે રીક્ષા ચાલું કરી દીધી. હું એકલો ગાંડાઓની જેમ અહીં-તહીં જોવા લાગ્યો. હવે ક્યાં જવું ? કો’ને પૂછવું ? ડાયરી કાઢીને સરનામું મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૫૭

જોયું; પછી એક જણાને પૂછ્યું :

‘શકરપુર મીન માર્કેટ’ ક્યાં આવી ?

“આપ સીધા જતા રહ્યો. આગણ જતાં રામા મોન્ટેસોરી સ્કૂલ પાસે પૂછી લેજો.”

દુધમાં પેટી લટકાવી બતાવેલી દિશામાં ચાલવા લાગ્યો. પેટી વજનદાર હાથ દુઃખવા માંડતો ત્યારે પેટી બીજા હાથમાં લઈ લેતો, થોડેક આગણ પાનવાળાને પૂછ્યું :

“ભાઈ સાબ ! મોન્ટેસરી સ્કૂલ કર્યા છે ?”

“એને તો તમે પાછળ મૂકી આવ્યા છો. ક્યાં જવું છે ?”

“અરે ભાઈ ! હું બહારથી આવ્યો છું. મારા એક મિત્ર પાસે જવું છે. હું તો આ દિલ્લીમાં આવીને હેરાન થઈ ગયો.”

“સારું તો આપ પાછા વળી જાવ.”

હું ફરીથી પેટી ઉઠાવીને પાછો વળ્યો. આગણ ચાલીને ફરી પૂછ્યું. એક જાણો કહ્યું : “આપ પેલા રસ્તે નહીં, આ રસ્તે સીધા ચાલ્યા જાય.”

એ માણસના બતાવ્યા પ્રમાણે ચાલતો રહ્યો. અદ્ધા કલાક પછી મોન્ટેસરી સ્કૂલ મળી; પણ મિત્રનું ઘર ના મળ્યું. એક માણસને પૂછ્યું :

“ભાઈ અહીં કોઈ રિયાઝ ડોમનપુરી રહે છે ?”

“શું કામ કરે છે ?”

“એમનું કામ તો હું નથી જાણતો; પણ રહે છે કદાચ અહીં જ ક્યાંક.”

“રૂમ નંબર બબર છે ?”

“દા, રૂમ નં. ૩૪, સરનામામાં લખ્યો છે.”

“આપ પાછળની લાઈનમાં પૂછ-ગાછ કરો.”

“ધન્યવાદ !”

પેટી ઉઠાવીને હું ફરીથી ચાલવા લાગ્યો. ખૂણા પર પહોંચીને ફરી તપાસ કરી તો એક સજજન બોલ્યા : “અહીં તો કોઈ રિયાઝ ડોમનપુરી રહેતા નથી..”

મને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો. લાગે છે કે મિત્રના ઘરનાં માણસોએ ખોટું સરનામું આપી દીધું. હતાશ મને પેટીને જોવા લાગ્યો. આને ખલે લાઈ-લાઈને ક્યારનો ચાલ્યો આવું છું. હવે કયાં જાઉં? બાને હું રોકતો હતો કે આટલો બધો સામાન ના ભરો; પણ એ તો ચાર દઢબાં ગોળ, કીલો ચવાણું, મેથીની ભાજનાં વડાં, અને ખબર નેં, બીજું શું-શું ભરતી-ભરતી એ બોલી :

“આ સેકેલા ચણા-વટાણાનો લોટ છે. દશ દા’ ખાજે; બગડશે નહિ. રોટલા ઓછા કરજે. એક ટેમ આને ખાઈ લેજે.”

પેટી વજનનું વધતું ગયું. એ તો દાળ-ચોખાય બાંધવા ઈચ્છતી હતી; પણ મેં એને અટકાવી દીધી. ફરી હિંમત કરીને હું વિનઅતાથી બોલ્યો:

“અરે ભાઈ! સરનામું તો મને અહીંનું જ આવ્યું છે.” આખરે વાત શું છે? એ જાણવા આત્મ કેટલાક લોકો ત્યાં લેગા થઈ ગયા.

દાઈવાળા એક કકા જે દૂર ઊભા-ઊભા આ જોઈ રહ્યા હતા તે પાસે આવ્યા. બોલ્યા :

“આપ જે બાજુથી આવી રહ્યા છો, ત્યાં જ આ નંબરવાળું મકાન છે, જે તમારા ધ્યાનમાંથી ખસી ગયું છે. ચાલો, હું બતાવું છું.”

ફરીથી પેટી ઉઠાવી હું પેલા કકાની પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

“દ્વ્યો. આ રહ્યું ચોત્રીસ નંબરનું મકાન; પરન્તુ એમાં તો કોઈ છે જ નહિ !”

“આ મકાનાં રહેનારાં કયાં ગયા: ?”

“તેઓ અહીં નથી રહેતાં. મકાનનો જીણોકાર થઈ રહ્યો છે. થોડા સમય માટે તેઓ બીજે રહેવા ગયાં છે.”

“ખીઝ, શું આપ જણાવી શકો છો કે તેઓ કયાં રે’વા ગયાં છે?”

મેં આજીજી કરી.

“મને નથી ખબર; પણ ઊભા રહ્યો. એની માહિતી મેળવીને તમને જણાવું છું.”

“આભાર તમારો, ભાઈ સાહેબ !”

હું હુઃખતી આંગણિયોને ઘસવા ને તડાકા ફોડવા લાગ્યો.

થોડીવાર પછી એ માણસ એક છોકરાને સાથે લઈને પાછો વજ્યો. બોલ્યો : “તમે આ છોકરા સાથે જાવ. આ પેલા લોકોની પાસે રહે છે.”

હું પેટી ઉઠાવીને પેલા છોકરાની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. દાથ-પગ જાણે હવે કામ કરતા નોંટા. જાણે દમ નીકળી જતો હોય એવો અનુભવ થયો; પરન્તુ ઉદ્દેશ્ય ને લક્ષ્ય તરફ પહોંચવાની પ્રબળ ઈચ્છા મને ઘકેલી રહી હતી. એક તો ભૂખ કકડીને લાગી હતી; બીજું પેટીનું વજન ઉઠાવવું તે. ત્રીજું મકાન શોધવામાં રઝાપાટ. હવે પગ અરબિડયાં ખાઈ જતા હતા. બે-એક વાર પડતાં-પડતાં બસ્યો; છતાં હિંમત રાખીને પુરું જોર લગાવીને પેલા છોકરાની પાછળ-પાછળ ચાલતો રહ્યો. દશ મિનિટ ચાલ્યા પછી એક મકાન સામે અટકીને છોકરો બોલ્યો :

“આ જ છે, એમનું મકાન”

બહારથી જોયું તો એ અડધૂં-પડધૂં બનેલું મકાન લાગ્યું. કાચી માટીના ગારાથી ઢીટાને ચણી દેવામાં આવી હતી. ચાર ભીતો સિવાય બીજું કંઈ ખાસ નોંટું. બારણા વગરની ખુલ્લી બારીઓ, બારણાની જગાએ એક મોટો પડદો લગાવી દીધો છે. ઉપર ગોળાકાર છત છે; પણ પ્લાસ્ટર કચાંય નથી. ભૌંયતરિણયું પણ માટીનું જ છે. અંદર ડેકિયું કર્યું તો રિયાજ કદાચ રોટલા બનાવી રહ્યા હતા. કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળતાં જ અંદર આવવા કર્યું. હું અંદર ગયો. મને જોતાં જ તેમની ખુશીનો પાર ના રહ્યો. મારી હેરાનગતિની જરાય ગંધ મેં એમના સુધી જવા ના દીધી. ઘડિયાળમાં દશ વાગી ગયા હતા. સ્નાન વગેરે પતાવીને ભોજન કર્યું. રિયાજ ભાઈએ જે સેવા કરી તે આજેય ભુલાય તેમ નથી. થોડી વાર આરામ કર્યો; પછી રિયાજભાઈને સાથે લઈ ડૉ. સુદર્શનને મળવા ગયો. હું દિલ્લીમાં એકદમ અજાણ્યો હતો. રિયાજભાઈ જોડે ના હોત તો હું દિલ્લીમાં હેરાન થઈ જાત. એક બસ, બીજી બસ, ત્રીજીને ચોથી બસ પકડતા ને છોડતા અમે બંને ‘મોડલ ટાઉન’ પહોંચી ગયા. મોડલ ટાઉન મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૬૦

એવનું મોટું હતું કે આખો દાડો આંટા મારો તોય એના આરંભ કે અંતની ખબર ના પડે.

આઈ ૪/૧૧ નંબરનું મકાન શોધવા માંડયું; પણ ડૉ. સુદર્શનનું મકાન ના જડયું. અમે બે-ત્રણ આંટા માર્યા. કેટલાય લોકોને પૂછ્યા. બે કલાક દેરાન થતા રહ્યા. થાકીને દૂસ થઈ ગયા; પણ એ નંબરનું ઘર ના મજયું. સાડા ત્રણ વાગી ગયા. હવે શું કરવું ?

“હાય, આ ઘડીયાળમાંય સાડા ગણ ! સમય દ્વારાથી સરી રહ્યો છે. અમે કશુંય કરી રહી શકતા નથી. શું કરું ?” આભા હાથ ઘસતી ઘણા અફ્સોસ ભર્યા શાંદોમાં બોલ્યો.

“તું ઘડી જ પેલા એના જેવી છું. તને સમયની ચિંતા છે. મને લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાની ચિંતા છે. વાત ધ્યાનથી સાંભળતી જ નથી. તને મશકરી સૂકી રહી છે. જાણો છે, એ વખતે મારા પર કેવી વીતી રહી હતી? ધોળે દા’ઢે તારા દેખતા હતા ! ” નિરજ બોલ્યો.

“પણ દિવસના તારા ગણતાં-ગણતાં કયાંક રાતના તારા ખોવાઈ ગયા તો ?” આભા જરાક ગરમાટાથી બોલી.

“તો પછી તૂય દિવસના તારા ગણવા માંડજે, બસ ! હવે આગળ સાંભળ શું થયું તે.”

“સારું લૈ ! હવે નથી બોલતી. કહો કેટલા તારા...?”

“ધૃપ્તા... ! તું આખી વાત બગાડી નાખે છે. આગળ ધ્યાનથી સાંભળ. હું નવરો બેઠો વિચારતો કે આટલો ખરચો-બરચો કરીને દિલ્લી આવ્યો. ડાક્ટર સાહેબને મળી પણ ના શક્યો. કાર્ય સિદ્ધ થતું ના જોઈને હું તદ્દન નિરાશ થઈ ગયો. મનને ભારે આધાત લાગ્યો. આખરે હુરીને અમે પાછા વળ્યા.”

રીયાઝભાઈ બોલ્યા : “ચાલો કોઈ પ્રકાશકને મળી ઓમનું ખરું સરનામું જાણીએ. અમના પુસ્તકો પર જરૂર અમનું સરનામું લાખ્યું હશે. હોઈ શકે કે આપની ડાયરીમાં લાખેલું સરનામું ખોટું હોય.”

મનેય શંકા ગઈ કે અમારા ગ્રોફેસરોએ ખોટું સરનામું આપી દીધું મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૬૧

છે. નહીં તો મોડલ ટાઉનમાં કેટલાય ચક્કર માર્યા, અમનું મકાન અત્યાર સુધીમાં તો મળી જવું જોઈતું હતું. મારા મનમાં એક બીજો વિચાર આવ્યો. મેં કહ્યું : “ડૉ. સુદર્શન દિલ્લી યુનિવર્સિટીમાં રીડર છે. ત્યાંથી એમના મકાનનું ખરું સરનામું મળી શકે છે. કહો, તમે દિલ્લી યુનિવર્સિટી જોઈ છે ?”

રિયાઝ બોલ્યા : “હા, ચાલો ત્યાં જ જઈએ.”

અમે બંને બસમાં બેસી ગયા. થોડી જ વારમાં યુનિવર્સિટી પહોંચ્યા. આવડી મોટી યુનિવર્સિટી, હું તો જોતો જ રહી ગયો. કશી ખબર જ ના પડે કે કેટલા વિભાગ છે ? કયાં સુધી એનો વિસ્તાર છે ? હિંમત કરીને અંદર ગયા. કાર્યાલય શોધી કાઢ્યું. ત્યાં મેં હિન્દી-વિભાગ એટલો બધો મોટો હતો કે કંઈ ખબર જ ના પડે. ગ્રોફેસરના ખંડ સામે ઊભો રહીને વિચારવા લાગ્યો; અંદર ઘણા ગ્રોફેસર છે. ઓળખ્યા - પારખ્યા વગર કોને પુછાય ? હિંમત રાખીને અંદર જવાની ધીમેથી પરવાનગી માંગી.

“હા, આવો અંદર.”

“સર ! હું ડૉ. સુદર્શનને મળવા દઈયું છું.”

“આપ કયાંથી આવ્યા છો ?”

“અમદાવાદ, ગુજરાતથી.”

“અરે હા, હા; તમે જ છો નિરજ ?”

“જ હા.”

“સારું કાલે ઘેર આવો.”

“સર ! શોધી-શોધીને હું થાકી ગયો છું. આપનું ઘર ના જડયું. મોડલ ટાઉનમાં કયાં છે ? સરનામું આપી દો.”

“તો પછી કયા સરનામે શોધતા હતા ?”

મેં ડાયરીમાં લાખેલું બતાવ્યું. “આ આઈ-૪૧૧ કોણે આપ્યું ?”

“મારા ગુરુજીએ.”

“અદ્ભૂત ! એ લોકો ખોટું સરનામું આપી હે છે. લ્યો, હું ખરું મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૬૨

સરનામું લખી આપી રહ્યો છું. ઈ-૪૧૧, મોહલ ટાઉન, નવી દિલ્હી.”

“સારું સાહેબ, કાલે આવીશ.”

ઘણી રાત વીત્યે ત્યાંથી અમે વેર પણોચ્યા હતા.

બીજા દિવસે હું ડાક્ટર સાહેબને મળવા ગયો. સરનામું બરાબર હતું; તેથી કશી ખાસ મુશ્કેલી ન પડી. પૂછતાં-પૂછતાં એમના મકાન પાસે પછોંયો. એક સજજનને પૂછ્યું : “ડૉ. સુદર્શનનું મકાન કયું છે ?”

“આ જ સામેવાળું.”

મારો અવાજ કદાચ અંદર સંભળાઈ ગયો. મોટો દરવાજો ખુલ્યો. ડાક્ટર સાહેબે અંદર આવવાનો ઈશારો કર્યો. અંદર જઈને હું એક સોફાસેટ પર બેસી ગયો. કદાચ એકાન્તમાં તેઓ કશું લખી રહ્યા હતા. વચ્ચે આવીને મેં દખલ કરી એવું વિચારી પોતાની જાતને ગાળો દેવા લાગ્યો; પછી એમણે જ મૌન તોડ્યું : “આપનો શોધ-વિષય શું છે ?”

“કથાકાર સુદર્શન : વ્યક્તિત્વ ને ફૂટિત્વ.”

“રજીસ્ટ્રેશન તો થઈ ગયું છે ને ?”

“જુ હા.”

તેઓ ઊઠાયા ને બીજા ખંડમાં ગયા. હું પત્રિકાઓ જોવા લાગ્યો. થોડીવાર પછી તેઓ પાછળના ખંડમાંથી આગળના ખંડમાં આવ્યા. બંને હાથમાં ચહા ભરેલા ખ્યાલા લઈ આવતાં બોલ્યા :

“દ્વારા, થોડી ચહા પીવો. આજે ઘણી ઢાઈ છે.” અમે ચહા પીધી. ચહા નહીં, જાણે અમૃત પી ગયો. એક અભિલા ભારતીય પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારના હાથે બનેલી ચહા ખેખર અમૃત જેવી લાગી. ઘરનાં માણસો કદાચ કયાંક બહાર ગયાં હતાં. મેં ડાક્ટર સાહેબને તકલીફ આપી એવું વિચાર વળી પોતાની જાતને ધીકરાવા લાગ્યો.

“સર, મહા મહેનતે મારું રજીસ્ટ્રેશન થઈ શક્યું.”

“એ કેવી રીતે ?”

“આપના ક્ષીરસાગરના ઈન્ટરવ્યુના હરીફ શીલભદ્ર હજુય આપનો સખત વિરોધ કરે છે. એ નથી ઈચ્છતા કે આપના સાહિત્ય પર લખાય.”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૬૩

“એટલે ? હું કંઈ સમજાયો નહિ.”

“મારો વિષય એમને પસંદ નથી. એમણે મને કહ્યું કે આ વિષય બદલીને નવો વિષય લઈ લો. મેં કારણ પૂછ્યું ત્યારે કહેવા લાગ્યા કે જીવંત વ્યક્તિ પર શોધકાર્ય કરવામાં આવતું નથી. હું જાણતો હતો કે કેટલાક લોકો જીવંત વ્યક્તિ પર પી.એચ.ડી. થઈ ગયા છે; પણ મારા કામમાં અડચણા ના પડે એટલા માટે મેં એમની સાથે જીબાજોડી કરવાનું યોગ્ય ના માન્યું. એમની દ્રામાં ‘દા’ ભરતો રહ્યો; પછી હું દેવસંકર શુકલને મજયો. શુકલજીએ જ મને આ વિષય આપ્યો હતો.”

મેં એમની બધી વાત જણાવી દીધી.

તેઓ બોલ્યા : “તમે નિશ્ચિંત થઈને કામ કરતા રહો. શીલભદ્રને શું ખબર કે કેટલીક જીવંત વ્યક્તિઓ પર શોધ-કાર્ય થઈ ગયું છે; અને હજી થઈ રહ્યું છે. ડૉ. સુદર્શનનો હરીફ શીલભદ્ર નથી ઈચ્છતો કે સુદર્શનના સાહિત્ય પર કામ થાય. શીલભદ્ર પોતે તો કશું લખી ના શક્યો; બીજાને લખતા જોઈ અદેખાઈ કરે છે. જાવ, તમે આ જ વિષય પર કામ ચાલું રાખો.”

“ત્યારથી મેં આપના સાહિત્યનું ગણન અધ્યયન કરીને લખવાની શરૂઆત કરી દીધી છે. કેટલાંક પુસ્તકો મળી શક્યા નથી; એ મેળવીને હું વાંચીશ.”

નિરજને લાગ્યું કે પંની જેની વાત સાંભળી રહી નથી; તેથી બોલ્યો : “અરે આભા ! તે મોંફું પેલી બાજુ કેમ ફેરવી લીધું છે?”

“તો શું કરું ? પ્રથમ મિલનમાં આવી આલતૂ-ફાલતૂ વાતો..!”

“તને આલતૂ-ફાલતૂ લાગે છે ? જે વાતો મારા હદ્યમાં ઘર કરી ગઈ છે. જે મારા જીવનને સ્પર્શ કરી ગઈ છે. જેને હું જિંદગીભર ભૂલી શકતો નથી, એ વાતોને તું આલતૂ-ફાલતૂ કહે છે ? તારી સમજાણા...”

“મારી સમજમાં નથી આવતી; તમારી આ આખી દુનિયાભરની કથા...”

નિરજની સામે જોતી આગળ કહે : “તમે તમારી વહાલી દિલ્હી મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૬૪

ને વહાલા સાહિત્યકારને નવડાવી-ધોવડાવી એ પાણીનું આચમન કરો.
હું તો આ ચાલી...”

“બસ, હવે આગળ ના બોલીશ.”

નિરજે આભાના મૌંઠા પર હાથ મૂકી દીઘો, બોલ્યો : “આભા!
તું સમગ્રવાનો પ્રયત્ન કર. આજે તું ના હોત તો આ બધું કોને કહેત ?
તારી સાથે સહકાર સ્થાપીને હું ઘણો આગળ વધી શકું એમ છું. જ્યારે
તું જ મારા દૂધપાકમાં કડ્ઢો બનીશ તો પછી આપણી પ્રગતિ કેવી રીતે
થઈ શકશો ? આપણો બે મળીને કોઈ નવું સર્જન કરી શકીએ છીએ.”

“તો ટીક.” વળણી પડતાં બોલી : “મને માફ કરી દો.” નિરજ
ખુશ થઈ ગયો.

“આભા ! આ શું. પ્રથમ મિલનમાં જ ક્ષમા ?”

“હત્યા...આભા શરમમાં ડૂબી ગઈ.”

૭. બીજો પ્રવાસ

અખાટ. વાદળો બેરાઈ ગગણીને ખૂબ વરસ્યાં. તળાવો ભરાઈ ગયાં.
શેઢા ને સરહદો એકાકાર થઈ ગયા. વર્ષા થંબી ગઈ. વાદળ વિખરાઈ ગયાં.
સાંજ પડતાં જ કીડી-મંકોડા ઊભરાઈ પડ્યા. હા, કીડી-મંકોડાને પાંખો
કૂટી ગઈ. ફરર....ફર....ઉડતાં પતંગિયાં પતંગિયાંને ફટાફટ જપ્તમાં
લેતાં સમડીને કાગડા અંધારું બેરાઈ આવ્યું. રાત ધીમે-ધીમે જામતી ગઈ.
દેડકાંના ડ્રાઉં...ડ્રાઉં ને તમરાંનો ટીક-ટીક ધ્વનિથી ગુંજતી રાત સવાર
ક્યારે થશો ?

બીજા દિવસે આકાશ સાફ. તે સાયકલ લઈને નીકળી પડ્યો.
ખેતરોમાં અલ્લાકડાં બી ઓરતા ઓરૈયા. હા, નાનકડં બીજની વાવાણી
શરૂ થઈ ગઈ છે. હવે ખેતરોમાં તૂવેર, ડાંગર, કોદરા, સવા ઊગશે.

કેટલાંક ખેતરોમાં બી ઓરાઈ ગયાં છે. એને લાગ્યું કે કોઈ નવો
પ્રવાસ શરૂ થઈ રહ્યો છે. રબી પછી ખરીફ પાકની યાત્રા કાચ્યો ને વાંકો-
ચૂંકો રસ્તો. ખાડા-ટેકરાવાળો, ભાંગ્યો-તૂટ્યો રસ્તો. એના કેટલા ચડાવ-
ઉતાર છે. કંડી-ગરમી, પાણી ને કીચડથી ખરડાયેલો પ્રવાસ. કીચડમાં
ફસાતી સાયકલના પૈડાં. ફસાતું ચાલી રહેલું જીવન-ચક. પૈડાં ભરાતો
કીચડ. કીચડમાં કચકચાવીને પેડલ મારી આગળ વધતો તે. લાંબો
અજાહુયો પ્રવાસ. ઘરમાં કોઈને કંધુંય નો'તું. એની સાથે ચાલતી
રહેતી પ્રકૃતિ. કીચડ, પાણી ને ગરકી જવાય એવા કાદવમાં ફસાતી યાત્રા.
વર્ષામાં પલળતી. તાપમાં દાઢાતી, કંડીમાં હૂંઠવાતી સફર ! એ આ સફરમાં
કચારનો ચાલી રહ્યો છે, એની એને ખબર નથી. નવા રસ્તા. નવી
દિશાઓ. ક્યાં પૂરી થશો આ યાત્રા ? સંતાકૂકરી રમવામાં ને માટીનાં ઘર-
બાર બનાવવામાં બાળપણ વીતી ગયું. અબોધ, મૂંગા માટીનાં રમકડાં
ભૂલાઈ ગયાં; ત્યારે ઊચ-નીચ, નાત-જાત પોતાના-પારકાં અને ભલા-
ભૂંડાના બેદભાવ વિષે સમગ્રતો ન હતો. એક-બીજાની વચ્ચેના અંતરને
ભોળું બાળપણ કદી અનુભવી ના શક્યું. ના તો કપડાં બરાબર પહેરવાં

કે ના તો ખાવા-પીવાની કોઈ રીત-ભાત. બસ, નાનકડી, મસ્તીભરી, પરવા વગરની સફર એ અક્કળ વગરની સફર ગામ-ગલીઓ. ઘરની આગળ-પાઇળ, ખેતર-ખળાં. તળાવ-તલાવહાંની રખડપહીમાં, ટોર-ઢાંખર ચરાવવામાં, અને મેળા ને એમાં ભરાતી દૂકાનો જોવામાં વીતી ગઈ. સરખેસરખા મિત્રોની જોડીઓ સાથે સંતાકૂકડી રમવી. લાપાતા-સંતાતા ધમાલિયાને અંધારામાં શોધવા; પાંચ વરસની સુપતી, ફૂલવા, કરમી, લલિયા, મિલન જગભાથ, સંપત, નથઈ, ફેંકું અને કોણ જાણે કોણ-કોણ ?

સુપતી હવે સમજાણું થઈ ગઈ છે; અને ત્યારે...બાળપણમાં તો બાજુમાં લાપાઈ જતી. શાસ બંધ કરી દેતી. ધીમેથી કાનફિસિયાં કરતી : “શું થાય છે આનાથી ?”

તે કહેતો : “નથી જાણતો.”

પછી પુછતો : “તને કેવું લાગે છે ?”

તે હળવું હસીને કે'તી : “સુંદર લાગે છે.”

તે પેલી અજ્ઞાનતાને જરાક વધારે વળગીને બેસતો. સુપતી એકદમ ધમકાવતી નાખતી.

“હત્તું...આખા ખસો. શરમ વગરના. જોતા નથી ? હું નાગી છું.”

તે એનાથી આધો ખસી જતો. એ બાળપણ સપનું બનીને રહી ગયું છે, આ સફરમાં.

તે સ્ટેશને પહોંચ્યો. બીજા બધા પહેલેથી જ આવી ગયા હતા. ગાડી ઊભી છે. એય બધાની સાથે ગાડીમાં બેસી ગયો. ભો...ભો...ડડડ. હાવરા એકસપ્રેસે ચીસ પાડી. ગાડી ઉપડવાની તૈયારીમાં છે. લોકો ધક્કામૂકી કરીને જટપટ ચરી રખ્યા છે. ગાડી ધણી લાંબી છે, છતાં એમાં લોકો સમાતા નથી. તે વિચારતો.

“લોકો ક્યાં જતા હશે ? કદાચ અહીંથી જ એમની જિંદગીની બીજી યાત્રા શરૂ થઈ રહી છે. હા, બીજા દેશની યાત્રા લોકો ગામ-દેશ છોડીને પરદેશી થઈ જાય છે. આ ગાડી બધાને ખેંચતી ચાલી જાય છે. લાચાર, મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૬૭

નિર્બણ, નિરાધાર ગરીબ લોકો મૂંગા થઈને ખેંચાતા જાય છે. એ જાણે જમીનથી ગગન તરફ ખેંચાતો થઈ રહ્યો છે; અને... ભો...ભો...ડ..ડ..ડ છૂક-છૂક. ગાડી ધીમે-ધીમે ચાલવા લાગી. રહવાના, બૂમો પાડવાના અવાજ વધી ગયા.”

“અરે મારા ભઈ....”

“અરે મારા રજઉ...”

“રીશ નેં મા, ફુઠવો મૂકીને...” એને લાગ્યું કે એની મા રડી રહી છે. તે માને ચૂપ કરી રહ્યો છે. ગાડી સ્ટેશન છોડી ચૂકી છે. લોકો દૂર થઈ રહ્યા છે. સુલતાનપુર પાછું દોડી રહ્યું. તે બારણા આગળ ઊભો રહીને જુવે છે. બે-ચાર ટીપાં આંસુ વહાવીને તેને આંખો વિશ્રામ કરવા લાગી. મા સ્ટેશને આવી હોત તો જરૂર ગળું ફાડીને ચીસ પાડી ઊંઠ કહેત : “ના જૈશ લૈલા ! અમને છોડીને.”

ભાભી ખોળામાં બેસાડી દેત બહેન ફુઠવો મૂકીને જોરથી રહતી. મા...! એનું મન ગબરાઈ ઉઠ્યું. આંસુ વહીને હવામાં સુકાઈ ગયાં; છતાં એણે રૂમાલથી મૌંકું લૂધી લીધું. પહેલાં એ માના ખોળામાં એના પાલવને વીંટાઈને રમતો હતો. હવે તે જીવન સાથે રમી રહ્યો છે. દેશથી પરદેશની આ વિયોગી યાત્રા ઘર, પરિવાર, ગામ, દેશ, કાળ, ખેતરો, સરહદો બધુંય એનાથી દૂર થતું જઈ રહ્યું છે. જે હવે મળી રહ્યા છે તે અજ્ઞાણ્યા જેવા છે. કોણ છે ? કયાંના છે ? કયાં જશે ? એ કશુંય જાણતો ન હતો.

“આ રેલડી વેરણ, પિયુને લઈ જાય રે.”

એણે અવાજ તરફ જીયું. કોઈ સૂરદાસ છે. દર્દીલા કંઠે આલાપી રહ્યો છે. હા, આ રેલ કોણ જાણે કેટલાંયની વેરણ છે. આજે કોણ જાણે કેટલીય માતાઓ, બહેનો, પત્નીઓ રહી-કકળતી હશે.

“હ્યો, બાબા !” કોઈએ પૈસા હાથમાં મૂકી દીધા.

“તૂ એક પૈસો દેશા, એ દશ લાખ દેશો, ગરીબોની સુણો..”

“ચાલો બાબા ! આગળ જાવ. પગ મૂકવાની એં જગા નથી ને તમે ઘૂસતા જ ચાલ્યા આવો છો !”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૬૮

બેઠેલી સત્રી બરાડી. એ પેલી સત્રીને જોવા લાગ્યો. બાળકને ખોળામાં દ્બાવીને મા બેઠી છે. એકબીજાને અહીને ઊભેલા લોકો બાળકને લઈને તે ઊભી થઈ શકતી નોંધી તી. બાળક હાથપગ હલાવી રહ્યું છે. ત્યાં જ 'છર...ર' કરતો ફૂવારો સાહેબના પાટલૂન પર પડ્યો !

"અરે, મારું પાટલૂન બગાડી નાખ્યું. ગંઢી બૈરી."

"સાહેબ, બાળકની મા ગંઢી હોય છે. કાદવમાં કમલ ખીલે છે."

માઝે બાળકને એક થાપડ મારી. બોલી : "તોફાની..."

બાળક 'ઉવાં-ઉવા' કરી ઊઠ્યું. "અરે ફૂવેડ, બાળકે શ્યું કરવા મારું છું ?" એક વૃદ્ધ બોલ્યા.

"દાદા ! જુઓને સાહેબનું પાટલૂન બગાડી નાખ્યું." આ છોરાએ જ્યારે ને ત્યારે બસ, 'છર...ર' કરી દેશો."

"પણ બાળકને મારવાથી પાટલૂન શુદ્ધ નેં થઈ જાય."

"જેવું હુમણો એવું; પણ સાબ લોકો એવું હુમણે છે કે બાળકની માઝે ફૂવારો છોડવાનું કહ્યું; પણ સાબને શ્યું ખર્બચ્છું એય એ જ ફૂવારાથી બન્યા છે. એનો જ અંશ છે."

તે ભૂતકાળમાં ખોવાઈ ગયો. આ સાચું જ તો કે'છે ! લોકો આ ફૂવારાને આટલો ઘિક્કારે છે કેમ ? એણેય બાળપણામાં પથારીમાં પેશાબ કરી દીધો હતો. પિતાજી કોથી. લાગ્યા મારવા. શિયાળાની રાતે થરથર ધૂજતું શરીર ટાઢથી ઓછું, બીકથી વધારે, આખી રાત ટાઢમાં ઊભો રાખ્યો. મા કરગરતી : "ના મારશો, બાળકને ! જાણી જોઈને તો એણે એવું કર્યું નથી."

મા બાળકોને કેમ ક્ષમા કરી દે છે ? અજાણ્યા, મૂર્ખ, નિર્દોષ બાળકોને પિતાજી કેમ મારે છે ? પેશાબને આટલો ઘિક્કાર કેમ ? મા એને ઘિક્કરતી નથી.

એને લાગ્યું કે ગાડીની ઝડપ વધી ગઈ છે. પેલી સત્રી દંજ્ય પોતાના બાળકના પક્ષમાં વાક્-યુદ્ધ કરી રહી છે.

"એય બૈરી ! કેમ બક-બક કરી રહી છું ?"

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૬૮

સાહેબે આંખો તત્ત્વાવી.

"બકબક કરું છું.... હું...હડ...ગંડી છુને. તો ભલા માણસ, સમજદાર તો તમે છો. નિર્વશ લાગો છો; તેથી પેશાબની કિમત તમે શું જાણો."

"છી...છી....છી....! કેટલી ગંઢી છે આ બૈરી..! પેશાબની કિમત ? હે માલિક !"

એક દાઢીયાળો પોતાની દાઢી એવી રીતે પંપાળવા લાગ્યો કે જાણે ખરેખર એની દાઢી પેશાબથી પલળી ગઈ હોય !

"અરે કાકા ! દાઢી શ્યું કામ તોડો છો ?" પેલી સત્રી ફરીથી બોલી.

"ભૂલી ગયા એ દા'ડા ? જ્યારે માના ખોળામાં પડ્યા-પડ્યા ફૂવારા છોડતા'તા ! માનાં કપડાં ભીનાં થઈ જતાં'તાં. હાવે મોટા થઈ જ્યા તારે પેશાબને ઘિક્કારો છો !"

કેટલાક લોકોએ ખસિયાળા પડી. સત્ય સામેથી મૌંઝું ફેરવી લીધું. કેટલાક શરમાઈને બીજી બાજુ જોવા લાગ્યા.

"કેવી શરમ વગરની બૈરી છે !" કોઈ બોલ્યું.

"શરમ વગરની નથી. દંબીઓના મૌંઢા પર થાપડ મારી રહી છે." કોઈ જોરથી બોલ્યું. એની બાજુમાં ઊભેલા બે-એક જાણ પોતાનો ગાલ પંપાળવા લાગ્યા.

એમને જોઈ સત્રી બોલી. "ગાલ હું કરવા પંપારો છો, બૈલા ? તમારા ગાલે નેં, ઉ તો અમારી અસત્રી-જાતના મોઢે થાપડ મારું છું. અસત્રીએ તમારા જેવા આખલા પેદા તો કર્યા; પણ એમને પેશાબ નામના સત્યથી માહિતગાર ના કરાયા; નહિ તો આજે કોઈ આ સત્ય સામેથી મૌંઝું ના ફેરવત."

"ઉવા...ઉ...વા."

બાળક રડી ઊઠ્યું. એની મા એને છાતીએ વળગાડી અકજોરવા લાગી. બોલી : "ના રડય. અભાગિયા."

"બાહેનજી ! બાળકના મૌંઢામાં કશું મૂકી દો." એક સજજન બોલ્યા. મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૭૦

“શ્વયું નાખું આ ભીડમાં ? બધાય ભૂખ્ખડ જેવા તાકી રહ્યા છે.. જાણો કદી તેમણે નથી માને જોઈ કે નથી બાળકને જોયું.”

એણે જોયું કે બાળક ભૂખનું માર્યું હાથ-પગ પછાડી રહ્યું છે. માના સ્તન શોધવા ફંફોસી રહ્યું છે. કદાચ ઘણું ભૂખ્યું છે. ઓની મા કબજાનાં બટન કાઢી રહી છે. ઉપરથી સાડીનો પાલવ ઓઢાડી રાખ્યો છે. ઊભા રહેલા કેટલાક લોકોની નજર અધીરાઈથી ચક્ર-વકર થઈ રહી છે. પેલી સ્ત્રી આસપાસમાં જુએ છે. કદીક ભૂખ્યા બાળકને જોઈ કકળી ઊઠી છે. કદીક તારી રહેલી પેલી નજરોને જોઈ સંકોચ પામી જાય છે. કદાચ તે એવું વિચારી રહી છે કે બાળકના મોંઢામાં સ્તન કેવી રીતે મૂકું ? બેઠક મળી નથી. નીચે બેઠી છે. લોકોથી ઘેરાયેલી હોવાથી હુલન-ચલન કરી શકતી નથી. એકાએક તે સ્ત્રીની આંખો કડક થઈ ગઈ. તેણે ઝડપથી હોક પોસ્યા, જાણો જબરૂ જોર ના લગાવી રહી હોય ? એકે સપાટે પાલવ ઉંચો થયો. કબજા તળેથી સ્તન બહાર નીકળ્યા. જટપટ બાળકના મોંઢામાં મૂકી પાલવથી ઢાંકી દીધા. બાળક દૂધ પીવા લાગ્યું.

એણે જોયું કે કેટલાક લોકોના શાસ ઝડપી થઈ ગયા છે. કેટલાકે શરમથી મોંઢું અવળું ફેરવી લીધું છે. કેટલાક હજુય આંખો ફાડીને તાકી રહ્યા છે. કદાચ એવી આશાએ કે હજુ ફરીથી પાલવ ઉકાવશે. તે વિચારવા લાગ્યો કે કેટલી નિર્લજ ને કર્મક હોય છે, મા ! ભારે ભીડમાં ને દરેક પરિસ્થિતિમાં તે પોતાના બાળક માટે કંઈ પણ કરવા ને સહેવા તૈયાર રહે છે, પણ એનાથીય વધારે શરમ વગરના તો પ્રસાદ લુંટનારા છે, કે જે હજુય આંખો ફાડીને કશુંક જોવાની લાલખચાળા છે. તે પેલી ભૂખ્યાળી આંખો પર ગુસ્સે થઈ ગયો; જાણો હમણાં જ તે પેલી ભૂખી આંખો ને ફોડી નાખશે; પરન્તુ તે ગુસ્સો પી ગયો. ઉક્ષ... કેટ-કેટલી જાતના લોકો છે, આ યાત્રામાં ?!

“જીવેશ બૈ ! પિતાજી બોલાવે છે.” એણે જોયું; અમીતા એને બોલાવીને ઘરમાં જતી રહી.

તે દરવાજેથી મહા મુશ્કેલીએ અંદર ગયો. જોયું તો છાયા, અમીતા, મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૭૧

નીમા, લાલન ને કાકાજી જમી રહ્યાં હતાં.

“દ્વ્યો, તમેય કશું ખાઈ લો. લખનગી આવી રહ્યું છે, ભીડ ઘણી હશે.” કાકાજી બોલ્યા.

“મને ભૂખ નથી. આપ સૌ ખાવ.”

તે બાજુમાં બેસી ગયો. જોયું તો છાયા મહુગણા વંદ, મહુગણ ઘઉંના લોટના રોટલા (થેપલા), પૂરી, શકરપારા, શાક ને અથાઙું વહેંચી રહી હતી, એ પોતેય ભટ્ટર-ભટ્ટર મેંઢું ચલાવી રહી છે. બધાં ખાવાનું હાથમાં લઈ ખાઈ રહ્યાં છે.

“દ્વ્યો, બાબુજી ! આપ થોડું વધારે લો.” છાયા બોલી.

“બસ, હવે નથી ખાવું. જીવેશને આપી દો.”

“આપું તો છું; પણ કોઈ ખાતું જ નથી. કોઈના મોંઢામાં થોડી ઘાલવાની છું ? જેને ખાવું હોય તે થોડું-થોડું બધુંય ખાઈ લે. પ્રવાસમાં તો આમેય ઓછું ખાવું જોઈએ. નીમી તૂય થોડું ખા. ભૂખી હોવા છતાં જાણો અનીરવાએ ખાઈ રહી છે.”

“જોતી નથી ? પેટમાં બર્થ-બર્થ કરે છે તે પછી આટલી ભીડમાં કયાં જઈશ ? જાજરમાંય લોકો ભરાયા છે. લાલુએ ! તૂય બસ કર દ્વ્યો, બાબુજી એક તો લઈ દ્વ્યો. પ્રવાસ લાંબો છે. હુંય લઈ લઉ છું.” છાયા ભટ્ટર-ભટ્ટર ખાવા લાગી.

એના પેટમાં ઊંદરડા ઢોડી રહ્યા છે. તેણે સવારથી કશું ખાધું નથી. ભૂખ જાણો મરી ગઈ છે. એ લોકો પોતાના ઘેરથી ખાવાનું લાવ્યા છે. હું કશું નથી લાવ્યો. ઘેર કદીને આંખો હોતો મા જરૂર કશું બાંધી દેતી.

“લખનગી આવી ગયું.”

કોઈએ બૂમ પાડી. ગાડી અટકતાં જ પ્લેટફોર્મ પર ઊભેલી ભીડ તૂટી પડી. ઘક્કા-મૂક્કી થવા લાગી. ઉત્તરનારા ઘણી મુશ્કેલીએ ઉત્તરી શક્યા.

“પાન-બીડી-સિગરેટ....!”

“કયાં જવું છે, બાબુ ?”

“કયાંય નેં.... બાજુમાં ખસો.”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૭૨

“બોલો, ‘સીટ’ જોઈએ છે, સીટ ?”
 “અરે લાવ, સામાન....બારીમાંથી....”
 “નાનકાને આપી દે એંથી.”
 “હાય-હાય...મારું છોકરું કઈ ગમું ?”
 “કેળાં....નારંગી...મી..ડાં...”
 “રેવડી ગુલાબ...રેવડી....”
 “ચાણા-મમરા-મરસાલેદા...ર !”
 “અરે મારી સીટ ?”
 “સીટ કોઈના બાપની નથી.”
 “ઉ પેશાબ કરવા જ્યો’તો, તારે...”
 “ઉઠી જ ભઈ, એની સીટ છે.”
 “નથી ઉકતો...બતાઓ ટિકિટ રીગર્વેશનનું.”
 “હે રામ ! કુલીને પાંચ રૂપિયા આપીને સીટ લીધી. એચ ગઈ.”
 માથે હાથ દઈને ઘરડો માણસ નીચે બેસી ગયો. એકેટ-કેટલા જણ
 સાથે લડે ?
 છાયા આખી સીટ પર લાંબી થઈ ગઈ. “એ બહેનજી ! જરા બેઠાં
 થઈને બેસો.”
 “એમની તબિયેત બગડી છે.”
 નીમાંએ સરસ જવાબ આપ્યો. “એ બેનડી ! પગ બરાબર સીધા
 કરી દે; નહિ તો કોઈ બેસી જશો.”
 લખનગીથી રતે દશ વાગે ગાડી ઉપડી. તે બેસી રહ્યો. પેલા કક્કાજ
 ઝોકાં ખાઈ રહ્યા હતા. ગાડી પૂર જરૂપે દોડી રહી છે. બધાંની આંખો બંધ
 છે. સામેની સીટે બેઠેલી અમીતા કોઈ પુસ્તક વાંચી રહી છે. આ બધાં
 ગામડાનાં હોય એવું લાગતું નથી. આ બધાં જ્યારે પરદેશથી બેર આવતાં
 ત્યારે એનું મન આનંદથી ખીલી ઉકૃતું. એમની સાથે રહેવાની ઘણી ઈચ્છા
 થતી વિચારતો કે જરૂર એક વાર એમની સાથે પ્રવાસ કરીશ. સાથે રહીશ.
 કેટલાં વરસો પછી આ બધાંનો સાથ મળ્યો છે. જાણો બધું જ સુખ મળી
 મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૭૩

રહ્યું છે. આ બધાંની સાથે રહેશે; પણ ત્યાં રહીને એ કરશે શું ? જો નોકરી
 ના મળી તો ? નહીં, તે નાની-મોટી કોઈપણ નોકરી કરી લેશે. બાળપણમાં
 વિચારતો : પરદેશ કેવો હોતો હશે? પહેલા પ્રવાસમાં લખનગી જોયું હતું.
 હવે અમદાવાદ જોઈશ. ત્યાંની ગુજરાતી ભાષા શીખીશ. નવા લોકોને
 મળીશ. નવો પરિવેશ હશે. બધું જ નવું-નવું લાગશે; પણ ત્યાં મા વગર
 કોણ મનાવશે ? મા રહી ગઈલ. મારા આવ્યા પછી ઘણી રડી હશે. વાત-
 વાતમાં હું રિસાઈ જતો હતો. મા કલાકો સુધી માનવતી, પટાવતી. મહા
 મહેનત ખવડાવી શકતી. ખાવાનું પીરસવામાં જરાક વાર લાગતી એટલે
 ખાદ્ય વગર હું નિશાળ ચાલ્યો જતો. મા જીવ બાળતી કોઈ ભાગનારા સાથે
 ગોળ-ચવાણું મોકલાવી દેતી. કથા વગર ચાલ્યા આવવાથી પિતાજી પણ
 દુઃખી થયા હશે. ભાઈ-ભોજાઈને ખોટું લાગ્યું હશે કે કામ કરવાના દુઃખે
 નાસી ગયો. નહીં, બધાંને સારું લાગ્યું હશે. મનમાં તો બધાંયે એવું ઈચ્છાતાં
 હતાં કે તે પરદેશ જઈને કંઈક કમાય; પરન્તુ પરદેશ આવવાનું તો કોઈ
 કે'તું ન હતું. કંઈ-કંઈ બોલ બોલતા. કટાક્ષ કરતા. ઓઢાણી ઢાંકીને ઘણું
 બધું કહી દેતાં. મને ઓછું કે'તાં. મારા લીધે શામલીને વધારે સાંભળવું
 પડતું. તાલ જોઈને બધાંના ટાંણા સાંભળતી. રડી લેતી. ભાબી વાત-
 વાતાં ટાણા મારતી :

“કોની કમાણી ખેશ ? ... ઘણી તો કમાતો નથી. ભાડીને મોટો
 પંડિત થઈ જશો કે પછી ઈનીસપેક્ટર થઈ જશો. ત્યારે તૂ પલંગ પર બેઠી-
 બેઠી પાન ચાવીશ. ખાવ, વધા-વધા, હુકા-પાકા રોટલા. પહેરો જૂનાં
 ફાટેલાં લુંગડાં હંગાં-હંગાં-હાધીને !”

ભાબીની કડવી વાણી જાણે કાળજાને કાપતી છરી ના હોય ?
 શામલી આંસુના ઘૂટાં પીને રહી જતી. એની ઉપર વરસાવાતા જુલમને
 હું જડ જેવો ને મૂંગો મંતર થઈ સાંભળી લેતો. બીજું કરુંય શું ? એને
 આશ્ચર્યસન આપવાને બદલે દાખલા પર ડામ દઈ દેતો :

“જો, મારી સાથે તને સુખ નૈં મળે. હું મારા માટે જ કશું કરી શકતો
 મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૭૪

નથી; તો પછી તને કેવી રીતે ખવડાવું, પહેરાવું? જા, કયાંક બીજે ચાલી જા. મને એકલાને બધું સહન કરવા દે. અરે તું મારી સાથે શું કામ સતી થાય છે? નકારી ગાળો સાંભળ્યું છું.

શામલી રડી પડતી. “તમે આઈં ભણો. ભલે મારાં ઘરેણાં વેચૈ જાય.” કેટલી બધી હિંમત! સર્વસ્વના સર્મરણાની ભાવના. હું એને શું સુખ આપી શકીશા? હું આવ્યો તે વખતે તે પીયર જતી રહી હતી; નહિ તો મને કદાપિ આવવા ના દેત.

“કાનપુર આવી ગયું.” કોઈએ બૂમ પાડી.

તેણે ઘડિયાળમાં જોયું. બાર વાગી રવા છે. બહાર વરસાદ પરી રહ્યો છે. એને જરાક ઠંડક જેવું લાગ્યું. ચાદર કાઢીને ઓઢી લીધી. આ વાતાવરણથી અજાણ, સૂતેલી છાયાનો લટકતો પાલવ સરખો કરી દીધો. બેઠાં-બેઠાં એક ચાદર અમીતાને ઓઢાડી દીધી.

“અરે લૈ, જરા બેસવા દો.”

બે-ચાર ઉત્તર્યા, પચીસ રડી આવ્યા.

“સી...ઈ....છૂક...” ગાડી ઊપરી ગઈ.

આખી રાત જાગવું પડશે. ઊંઘી જવાથી કોઈ સામાન લઈને અદૃશ્ય થઈ જાય. કાકાજુના આ કથન પ્રમાણે તે જાગી રહ્યો છે. નીમા છાયાની બાજુમાં ટળી પડી છે. લાલન અમીતાના ખોળામાં માથું મૂકી સૂઈ રહ્યો છે. આટલો નાનો, મા વગર કેવી રીતે રહેતો હશે? એને માનું વાત્સલ્ય કેવી રીતે મળતું હશે? પાંચનો હશે. બે વરસથી પરદેશમાં રહી રહ્યો છે. હિન્દી ઓછું બોલી શકે છે. કાકાજુ કહી રહ્યા હતા કે ગામમાં ભણી શકતું નથી; છોકરાં બગડી જાય છે. શી ખબર શહેરમાં શું ભણાવાતું હશે? બધા લોકો ગામમાં ભણીને વિદ્ધાન થઈ ગયા છે.

પહેલી રાત વીતી ગઈ. બીજો દિવસ પણ પસાર થઈ ગયો. બીજી રાત કયાં કયાં સ્ટેશનનોએ થઈને વીતી ગઈ એની કશી ગમ ના પડી. ત્રીજા દિવસે ગાડીની ગતિ ધીમી થવા લાગી.

“અમદાવાદ આવી ગયું.” કોઈએ બૂમ પાડી.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૭૫

એ જાણે દીવાસ્વનમાંથી જાગી ઉઠયો. એને લાગ્યુંકે તે બહુ મોટી યાત્રા પૂરી કરી ચૂક્યો છે. ત્રણ દિવસ બેઠાં-બેઠાં કમર ફુઃખી રહી છે. પગ ફૂલી ગયા છે. એણે જોયું, ગાડી સ્ટેશન પર ઊભી રહી ગઈ છે. બધું જ નવું-નવું લાગે છે. ગાડીએથી ઊતરીને તે પણ બધાની સાથે ચાલવા લાગ્યો. તે નવા લોકોને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમની ભાષા સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કશું જાણી, સમજી શકતો નથી. પોતાનો દેશ ઘણો ફૂર રહી ગયો છે. આ બીજો દેશ છે. બીજા લોકો, બીજી ભાષા, બીજી સંસ્કૃતિ. બીજો પરિવેશ તે એને પોતાનામાં લપેટતો જઈ રહ્યો છે. ઊતરથી દક્ષિણાનો આ પ્રવાસ પહેલા પ્રવાસથી ઘણો લાંબો છે. આ ચુંબકીય પ્રવાસ અમને કયાં લઈ જઈ રહ્યો છે? નથી જાણતો.

૮. પામ્યા કશુંક ઘણું

વિચારોમાં દૂબી બેઠેલો જિજ્ઞાસુ : “કાલે આપને મળી ના શક્યો. તમે વિચારતા હશો કે કેવો છે આ માણસ ? સાંજે મળવાનું કહ્યું હતું; છતાં આવ્યો જ નહિ. આપને શું ખબર કે એ આવીને પાઇઓ વળી ગયો! મારા પાછા વળી ગયાની ખબર મળવાથી આપ કુઃખી થયા હશો. પૂછતો, તપાસતો કાલે સાંજે શ્રીનિવાસને ઘેર પહોંચ્યો. પૂછ્યું “ડૉ. દર્શન અહીં જ ઊતર્યા છે ?”

“જી, એ તો.. અહીં નહીં, ત્યાં ઊતર્યા છે.” કંઈક મુંગવણમાં એક કિશોરી બોલી.

“એમણે કહ્યું હતું કે શ્રીનિવાસને ઘેર ઊતર્યા છું. શું આ ઘર...?”

“જી, એમનું જ ઘર છે. હમણાં જ જમીને...શી ખબર તે કયાં ગયા ?” છોકરી સંકોચાઈ.

“કયાં સુધીમાં આવશે ?”

“એ તો મને ખબર નથી.” તે ગલાસથી પાણી પીવા લાગી.

“આપ અહીં બંગીચામાં બેસો. કદાચ હમણાં આવી જાય.” છોકરીની મા ખાતાં-ખાતાં બોલી.

“જી ગાઈન કયાં છે ?”

“ત્યાં, પાછળની બાજુએ.”

ગાઈનમાં ગયો. બે-ત્રણ ખુરશીઓ, એક પર બેસીને ટગર-ટગર તાકતું ફૂતરું. વચ્ચમાં એક ‘ત્રિ-પાઈ’. બીક લાગી : કયાંક ફૂતરું ઝપટ ના મારે. મનને સમજાવી લીધું; નહીં પાળેલા ફૂતરા કરડતા નથી. હિંમત રાખીને હું ખુરશી પર બેસી ગયો. આસપાસમાં કોઈ ના દેખાયું ત્યારે ફૂતરો જતે ઊંઠ્યો. સ્વાગત કરવા લાગ્યો. પૂછ્યી હુલાવી સૂધવા લાગ્યો. જાણે ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો ના દોય ! હાથ-પગ ચાટી-ચૂભીને મને અડીને બેસી ગયો. એના સુડોળ વાળ ઘણા મુલાયમ લાગ્યા. મન ગઢગઢ થઈ ગયું. રોમેરોમ ખીલી ઊઠ્યું. એને ખોળામાં લઈ લેવાનું મન થયું. પૂછું

: તમે એકલા છો ? તમારી સાથે કોઈ નથી બેસતું ? એના શેત મખમલી વાળ સાથે મારી આંગળીઓ રમવા લાગી. હુંકાળો સ્પર્શ પામીને તે ઘણું વાર સુધી મારી પાસે ઊભો રહ્યો. મને લાગ્યું કે જાણે તે મૌન ભાષામાં કશું કર્દી રહ્યો ના દોય ? હું એનો મોનાલાપ સમજી ના શક્યો. થોડી વારમાં જાણે સ્વાગત પુરું થઈ ગયું. એ ફૂતરો ફરીથી છાનોમાનો ખુરશી પર બેસી ગયો.

એ બગીયો આજેય મારી આંખોમાં સમાયેલો છે. મખમલ જેવી પથરાયેલી હરિયાલી દરોડી. કુંડામાં, કયારીઓમાં ઊગોલાં, ખીલેલાં મનોહર ફૂલ. કોણ જાણે કોનાં-કોનાં ફૂલ કિલકિલાટ હસી રહ્યાં હતાં. એ ફૂલ, વનસ્પતિઓ માણસથી વધારે સ્વયંશિસ્તવાળાં લાગ્યાં. સજજન, દુર્જન, જાણ્યાં-અજાણ્યાં, રૂપાળાં, કદરૂપાં, પોતાનાં, પારકાં એવા કશાય બેદભાવ વગર તે પોતાની પ્રકૃતિદંત ભાવનાથી પેરાઈને ઉદારતાથી નત મસ્તકે સૌનું સ્વાગત કરે છે. માલિકની ગેરહુાજરીમાં તે જતે પોતાનું કામ કરતાં રહે છે. ફૂલો, વનસ્પતિઓ પાસેથી આપણે ઘણું બધું શીખવું જોઈએ. તેઓ બીજાને માટે નિઃસ્વાર્થ ખીલે છે. સ્વાર્થી માનવ પોતાની જતને સાજવવા માટે ફૂલ-પાંદાંનો સહારો લે છે. એ મૂગાં બોલી શકત તો આપણને આપણી જત સાથે લઈવાની જરૂર ના પડત. અડધા કલાક પછી શ્રીનિવાસ આવ્યા. એમને મળવા છતાં આપને મળી ના શક્યો. નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો.

“ચહુા ઠંડી પડી રહી છે. કયાં ખોવાઈ ગયા છો ?”

શર્માજીનો અવાજ સાંભળી જિજ્ઞાસુ વર્તમાનમાં પાછા આવ્યા.

‘હા, હું કશુંક વિચારી રહ્યો હતો. હા, હમણાં ડૉ. દર્શનને મળવા જવાનું છે. ગઈ કાલે ભીડમાં મળી શક્યો ન હતો. કેટલાક વરસો પહેલા એમની સાથે ચાલીઓમાં ફરતા હતા. ગંધી ચાલીઓમાં રહેતા ને ઘણું હાડમારીઓમાં છવતા લોકોને તેના જીવનના અનુભવ મેળવવા તે કેટલાક લોકોને મળ્યા હતાં.

શર્માજી અને જિજ્ઞાસુ સાથે ચાલવા લાગ્યા. જિજ્ઞાસુ પોતાનામાં મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૭૮

ખોાવઈ ગયો. રામગિલન શર્મા ઉદાર સ્વભાવના છે. હું ઘણું ખું એમને વેર ઊતું છું. તમને સાથે નકારો ભાર બની જાઉ છું. શર્માજી મોટી જવાબદારી નભાવી રહ્યા છે. ધર, પરિવાર અને નોકરીની સાથે સાહિત્યિક કાર્યક્રમોની જવાબદારી એમના માથે દોય છે. ગઈ કાલથી જોઈ રહ્યો છું કે જે કામ શર્માજી કરી રહ્યા છે એમાં નામ મોટા લોકોનું થાય છે. દરેક કામ કરવા માટે વિનિત ભાવે અદબ મારીને ઊભા રહે છે. યશ લૂંટનારા ખુરશીઓ તોડે છે. એવું લાગે છે કે જાણે કામ કરાવવા માટે લોકો એમને ગણુનીમાં લે છે. ત્યાં બાપુ નગરમાં એમની સારી સાખ છે. રસ્તામાં અલ્પેશાળનું ધર આવ્યું; એટલે બંને તેમાં પેસી ગયા.

“નમસ્તે ડાક્ટર સાહેબ !”

“નમસ્તે, નમસ્તે....” ડૉ. દર્શન બોલ્યા.

“આપ લોકો આવ્યા; પણ પેલો વિસમૃતેન્દ્ર નેં આયો. ગાડી લઈને આવવાનું કાલે કહેતો હતો.”

“એ લોકોને શું ? નેતા લોકો છે. કે’છે કંઈક ને કરે છે કંઈ બીજુ જ.” અલ્પેશ બોલ્યા.

“ઘણું બેપરવા છે.” ડૉ. દર્શન બોલ્યા.

“દ્યો, કવિશ્રી, બીસ્કીટ ખાવ.” અલ્પેશ ઘણું નમતાથી બોલ્યો.

“અરે, બીસ્કુટ શું ખાય ? કોઈ સરસ વસ્તુ ખવડાવો.” ડૉ. દર્શનના કટાક્ષ પર સૌ હસવા લાગ્યા.

અલ્પેશજી જરાક શરમાઈને બોલ્યા : “સારું કવિશ્રી ! શું બનાવડાવું ? દૂધ લાવું કે ગરમાગરમ પકોડીઓ ? પૂરી તળાવું કે હલવો ? દૂધપાક ?”

“અરે, હવે શું બનાવડાવશો ? દૂધ ચાલશે.”

એક મીઠા અહૃદાસ્ય સાથે બધા નાસ્તો કરવા લાગ્યા. જિજાસુ ફરીથી પોતાનામાં ખોવાઈ ગયો. ડૉ. દર્શન આટલા મોટા સાહિત્યકાર છતાં પોતાને વેર સવાર-સવારમાં ગરમ પરોકાં ને શાક ખાય છે. અહીં... થોડીક કાણોના મહેમાન એમને પોતાને વેર બોલાવવા અલ્પેશજીએ કેટલીક મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૭૮

વાર કસરત કરી. ગમે તેમ કરીને આજે આપે દર્શન દીધાં; ત્યારે ખબર ને, કોણ જાણે ક્યારના વાસી બીસ્કુટ લાવીને મૂકી દીધા !

“જિજાસુ, તમેય લો. ઘણા સંકોચવાળા છો.”

ડાક્ટર સાહેબનો પ્રસાદ સમજને જિજાસુએ એક બીસ્કુટ મોંઢામાં નાખી લીધો.

“તમે મારી સાથે આવી રહ્યા છોને ?” ડૉ. દર્શને કહ્યું.

“દા, સર ! વિદ્યાલયમાંથી રજા લઈને આવ્યો છું.” જિજાસુ ધીમેથી બોલ્યો.

“સારું, અલ્પેશજી ! અમે જઈએ છીએ.”

ડૉ. દર્શનની સાથે જિજાસુ પણ રીક્ષામાં બેસી ગયો. રીક્ષા સીવિલ તરફ દોડી.

જિજાસુ વિચારવા લાગ્યો. આપની સાથેની આ યાત્રા સારી લાગે છે. કેટલું સારું થાત ! જો હંમેશાં આવી રીતે આપના સંપર્કમાં રહેવાનું મળત તો ! આ ક્ષણિક યાત્રામાંય હું ઘણું બધું પામી લઉં છું. સાહિત્યકાર અનેક છે; પણ શી ખબર, આપનામાં જે છે તે બીજા લોકોમાં હું ઓછું જોવા પણું છું.

“પો..પો...”

રીક્ષાનું હોર્ન જોરથી વાગ્યું. “સર ! હિન્દી નવલકથામાં ગુજરાતી શબ્દોનો પ્ર્યોગ કરી શકાય છે ?”

“દા, એનાથી પાત્ર સજીવ લાગશે. દા, એમાં ભાષા ખીચડી થઈ જવાનો એક ભય રહેશે, પણ ખીચડી થવાના ભયથી સાહિત્યને નિષ્પ્રાપ્ત બનાવી દેવુંય ચોગ નથી. વાસ્તવિક ચિત્ર ઉપસાવવા માટે ભાષા મૌલિક હોવી જોઈએ. ભાષાને છીનવી લેવાથી પાત્ર કઠપૂતલી જેવાં લાગે છે; અને પરિવેશમાં કપાઈ ગયેલાં લાગે છે; તેથી નવલકથા નિરાધાર લાગવા મારે છે.”

રીક્ષા શાહીબાગ રોડ પર કપ્તાનના બંગલા સામે અટકી.

“લો, કેટલા થયા ?” જિજાસુએ ઝટ દઈને રૂપિયા પકડાવી દીધા.
મારી પ્રિય વાર્તાઓ ● ૮૦

બંને શ્રીનિવાસજીને ઘેર પહોંચ્યા. બાજુમાં જ મહેમાન-ગૃહ હતું. ડૉ. દર્શન મહેમાન-ગૃહમાં ઉત્ત્યા હતા. જિજ્ઞાસુએ જોયું તો ત્યાં એક બીજા સજજન બેઠા હતા. ચંદન, વંદન, ટીલાં-ટપકાં, કાન-વાનમાં... કોઈ મહાત્મા જેવા લાગે છે. હુથેળી પર તમાકુ મૂકીને 'ફટ..ફટ' ટોકી રહ્યા છે. પાનનો રસ મૌઢાના બંને ખૂણેથી વહી રહ્યો છે. વહેતા રસને 'લપ' દઈને ચાટી લે છે. હા, કદાચ એ જ છે કાશીનો પંડા ! આંખો નચાવી-નચાવીને એવી રીતે જોઈ રહ્યા છે જાણે કોઈ શિકારને જપટમાં લેવાની કોશિશમાં ના હોય !

"આ છે જિજ્ઞાસુ. આપણા કથા-સાહિત્ય પર શોધ-કાર્ય કરી રહ્યા છે."

ડૉ. દર્શને પરિચય કરાવતાંની સાથે જ જિજ્ઞાસુએ હાથ જોડી નમસ્કાર કર્યા.

"સા...કુ."

પંડાજીએ આંખો જરાક લાલ કરી જોયું.

"જિજ્ઞાસુજી ! આપ આપણા તૃતીય હિન્દી વિશ્વ-સંમેલનનો સફુપયોગ કરી રહ્યા છો. આપનું આ પાકીટ એનું સાક્ષી છે."

"હા, એય હિન્દી વિશ્વ-સંમેલનમાં દિલ્લી ગયા હતા." ડૉ. દર્શને કહ્યું.

જિજ્ઞાસુ સંકોચવશ કશુંય ના બોલ્યો. તેણે જોયું તો પંડાજી હુલ્ય ચાને પથારી પર મૂકી ગઢેલી પર તમાકુ મસણી રહ્યા છે. યાદ આવ્યું કે કદાચ આ જ હોય કે પછી એમના ભાઈ થાતો હોય એવા ઈન્સ્ટિટ્યુઝન કલબ દિલ્લીમાં મળ્યા હતા. ઘણી સરસ અમૃત વાણીમાં બોલી રહ્યા હતા : "ચઢી બેસીશ. હાડકાં-પાંસાંન તોડી નાખીશ. સા...લા ! પૌડાની પૂછડી ના જોઈ હોય તો કામ ના થયું તો"

શી ખબર એ કોની ઉપર કોપાયમાન થઈ ગયા હતા ! લચ્છેદાર ભાખ ઘૂંઠી-ઘૂંઠીને બોલી રહ્યા હતા ! અહીં અમદાવાદમાંય ગઈ કાલે રંગમંચ પર પોતાની ભાખામાં રંગાઈ ગયા હતા.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૮૧

બોલ્યા : "અરે હું કાશીનો પંડો છું. ઊંઘા અસ્ત્રાથી મુંજુ છું."

બધા હસી પડ્યા. એમને લાગ્યું કે કાશીનો પંડો તે કંઈ હુઅમત કરતો હશે ? !

"ચાલો, જિજ્ઞાસુ ! આપણે યુનિવર્સિટી જઈએ. મજા આવશે. થોડુંક દરો-ફરો."

ડૉ. દર્શને કહ્યું : દર્દને ભાવતું તું ને વૈદે કહ્યું ! જિજ્ઞાસુ ખુશીનો માર્યો ફુલાઈ ગયો. તે ધીમે-ધીમે ડૉ. દર્શન સાથે ચાલવા લાગ્યો. એણે જોયું તો ડૉક્ટર સાહેબ ખમીશ બદલ્યા પછી પોતાના પ્રિય પહેરવેશ ધોતી- જન્મભામાં ખૂબ શોભી રહ્યા છે. વિશાળ કાયા, ગૌર વર્ણ, શેત વાળ, મુંછો સફાયટ, એડી સુધી દૂધ જેવું જલકતું મલમલિયા ધોતિયું, વળી પાછું એની ઉપર ઘઉં જેવા રંગનો ઢીંઘણા સુધી પહોંચ્યો બદામી જાબ્બો ! કેટલો આકર્ષક ને મનોહર લાગી રહ્યો છે, આપણો આ પોશાક ! ભત્ય ચહેરો, મોટી-મોટી કજરાળી આંખો. હસતું મોહું. બોલે ત્યારે દૂધ જેવા દાંત વીજળી જેવા ખીલી ઉંડે છે. પગમાં ચંપલ, ખલે લટકતો થેલો. આપનું આ રૂપ કદી નહીં ભુલાય.

"એ રીક્ષા...પાલડી જવું."

ડૉ. દર્શનની સાથે જિજ્ઞાસુય રીક્ષામાં બેસી ગયો. રીક્ષા ઢોડવા લાગી. જિજ્ઞાસુ પોતાની જતમાં ખોવાઈ ગયો. મો. ક્ષણિકને ઘેર થઈને યુનિવર્સિટી જઈશ. ક્ષણિક આપના શિષ્યોમાંથી એક છે. દુર્ભાગી હું, આપણો કંઈ જ ના બની શક્યો. કશું પ્રિય કામ કર્યા વગર પ્રિયવર બની શકતું નથી. લોકો આપણે બોલાવે છે. આપ એમને ઘેર જતાં નથી; અને કેટલાકને ઘેર વગર અબોલાવ્યે જતા રહો છો. કદાચ આ આપનું પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે. ઘણીવાર દિલ્લી જઈને આપણે ત્યાં ખાઈ આવ્યો છું. ગાંડિયા ને ભૂખાળવાની જેમ. અદ્વેશજીએ કહ્યું હતું કે : "કયારેક કોઈ બહાને એમને કશું આપી દેજો."

પણ હું ઘણું મેળવીનેય કશું આપી ના શક્યો. હું આપણે શું આપી શકીશ ? આપ દાન-દક્ષિણા લેનારા બ્રાબણોમાંથી તો છો નહીં; અને મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૮૨

મંદિરમાં પાંચ-દશ ફેંકીને હું મંદિરને તુરછ બનાવવા લઈથતો નથી. ગયા વરસે આપને ઘેર પહોંચ્યો. કહ્યું : “સર ! આજે રાતે આઈ જ રોકાઈશ.”

આપ બોલ્યા : “એક શું ? બે-ચાર રાત રહોને ?”

કેટલું ઉદાર ને વિશાળ હદ્ય છે આપનું ! હું આપના માટે શું કરી શકીશા ? હું આપને માટે કશુંય કરવા યોગ્ય છું ખરો ?

રૂપિયા-બુપિયા આપવા તે કંઈ આપ્યું કે'વાય ? સાહિત્યકારને સાહિત્યની ભૂખ હોય છે; પૈસાની નહીં. આપ પાસેથી મને જે કંઈ મળ્યું છે, એની કિમત પૈસાથી આકાય તેમ નથી. બદલામાં વ્યાજ સાથે એ જ પાછું વાળીશ જે મને આપના તરફથી મળ્યું છે. સાહિત્યિક દેવું સાહિત્ય આપીને ચૂકવી શકાય છે, પૈસા આપીને નહીં. આપના આ ઝણાખાંથી મને કદી મુક્તિ નથી મળી શકતી. લોકો પૈસા માગે છે; અને આપ..! અલ્પેશાળ સાથે અમદાવાદથી દિલ્હી પહોંચ્યો. આપ અલ્પેશાળ પર ગુસ્સે થઈ ગયાં.

“તમને શ્રી ખબર ? આવી રીતે આવવા-જવામાં વિદ્યાર્થી મરી જશે.”

મને લાંયું કે આપને ઘણો અનુભવ હતો કે ઈન્ટરવ્યુ માટે આવવા-જવાનો બધો ખર્ચ વિદ્યાર્થીએ જ બોગવવો પડે છે.

રીક્ષા ‘હુચ્ચય...’ કરતી અટકી. જિશાસુના વિચાર તૂટી ગયા. રીક્ષામાંથી ઊતરી બંને પ્રો. ક્ષણિકને ઘેર પહોંચ્યા.

“નમસ્તે સર !”

ક્ષણિકજીએ હાથ જોડી દીધા.

“નમસ્કાર, કહો ક્ષણિકજી, શું ચાલે છે ?”

“બસ, આપની રાહ જોતો હતો.”

“શું કાર્યક્રમ છે ?” ડૉ. દર્શને પૂછ્યું.

“ફોન કરી દો. આજનું ભોજન પ્રો. કૃધાકરને ત્યાં કરીશું.”

ક્ષણિકજીએ ફોન કરી દીધો. બોલ્યા : “જિશાસુ, આપ ‘દૂસરા ઘર’ લઈ ગયા હતા. પાછું આપ્યું નાણિ.”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૮૩

““અરે ભાઈ પુસ્તક તો પાછું આપી દેવું જોઈએ.”” ડૉ. દર્શન બોલ્યા.

“સર, જટ પાછું આપી દઈશ. એક ભાઈ વાંચવા લઈ ગયા છે.”

આ સાથે તે ભારે ગુંચવાડામાં પડી ગયા. તે પોતાની જાતને ધીકારવા લાગ્યા. “ભૂર્ભૂના સરદાર ! ભૂલીકેમ ગયો ? આજે જ એ પુસ્તક કેમ ના લાલ્યો ? આપ શું વિચારતાં હશો ? એ જ કે આય સ્વાર્થી નીકળ્યો. મને યાદ છે. એક વાર મેં આપના પત્રનો જવાબ ના વાજ્યો ત્યારે આપે લાખ્યું હતું. “તમેય વિસમૃતેન્દ્રની જેમ મૌન તો નથી ધારણા કર્યુને ?”

હું ખસિયાણો પડી ગયો. વાઠ્યો હોય તો લોહી ના નીકળો એવો થઈ ગયો. નાની સરખી ભૂલ કદીક મોટી વિપદાનું કારણ બની જાય છે. એક બાજુ હું મારી નિષ્ઠા, ગ્રામાણિકતા ને ઈમાનદારીની ખાતરી કરાવવા ઈચ્છાં છું; ત્યાં બીજી બાજુ આ ભૂલો મને પાયમાલ કરવા ટાંપી રહી છે. શંકાઓ આપણા અરસ-પરસના વિશ્વાસને તોડી નાખે છે. આપરે આપું કેમ થાય છે ? શું હું એ જ લોકોમાંનો એક છું કે જે પુસ્તકો લઈ જઈને પચાવી પાડે છે. નહીં. એ મારાથી કદી થયું નથી કે થશેય નહિ. એક હું જ એવો છું કે જે પોતાની જાતને ધીકારી રહ્યો છું અને એક પેલા મોટા લોકો જે કદી પોતાની ભૂલ સ્વીકારતા નથી.

“ચાલો, સર ! જઈશું ?” પ્રો. ક્ષણિક બોલ્યા.

જિશાસુના વિચાર-તંતુ તૂટી ગયા. જોયું તો ક્ષણિકજીએ કાચિંહાની જેમ રંગ બદલી નાખ્યો છે. ખાદીના લેંધા-જલ્ભામાં તે ગાંધીવાદી લાગ્યી રહ્યા છે. બીજા ગ્રોકેસરોના હાવ-ભાવથી જૂદો એક સાઢો પોશાક છે. કશો ‘મેક્પ’ નહીં. ફુબળા પેલા ગાલ, લાંબુ નાશક, સફેદ થઈ રહેલા વાળ, સફકાયટ મૂછો, સોનાગેરુ જેવા રંગનો, ઝલ્ભો, ચૂરીદાર સફેદ લેંધો, એની વચ્ચે દુબળું-પાતળું એકવંતું શરીર ઘણા મોટા સાહિત્યકાર છે. ગુજરાતી-હિન્દીના.

ડૉ. દર્શન અને ક્ષણિકની સાથે જિશાસુ પણ રીક્ષામાં બેસી ગયો. એને ખુશી થતી હતી કે ચાલો આ બહાને ડૉ. દર્શનની થોડીક સેવા થઈ મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૮૪

રહી છે. એ નાણેય થોડી વારમાં યુનિવર્સિટી પહુંચ્યા. વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાતના હેતુથી કાવ્ય-પઠન કાર્યક્રમ શરૂ થયો. ગ્રો. કૃધાકરે એમનો પરિયય આપ્યો. તેઓ છ વરસ સુધી ગુજરાતની જુદી જુદી કોલેજોમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે રહ્યા. કવિ, કથાકાર અને સમાલોચક રૂપે તેઓ ઘણા પ્રખ્યાત છે. તેઓના સાહિત્યનો વિદ્યાર્થીઓ મોટી સંખ્યામાં લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. એમની ખ્યાતિ એમના જ મુખાવિદિ સાંભળો.

ડૉ. દર્શન બે શબ્દ બોલીને કવિતા-પાઠ કરવા લાગ્યા.

“બનાવ્યું છે ધર અમે અહીં ધીરે-ધીરે
ક પૈ જિં દળીની સફર ધીરે-ધીરે
પહુંચ્યા હૃતા જ્યાં તમે મારી છલાંગો,
પહુંચ્યો કુંય ત્યાં, પરન્તુ ધીરે-ધીરે !”

જિજ્ઞાસુ પોતાનામાં ખોવાઈ ગયો. લોકો નાની કવિ-ગોઠી માટેય પૈસા માગે છે. એક રાતના આટલા, કવિતાના એટલા... એવું મોવણ નાખાયે છે. સદ્ગ્રાહીને મળેલી વિદ્યાને લોકો વેચે છે; ખરું જોતાં તો કવિતાની એક લીટીની કિમત કોણ ચૂક્યી શકે છે? માણસ કવિતાનો વહેપાર કરે છે; અને એક તેઓ છે કે ... જુઓ મસ્તીથી કાવ્યપઠન કરી રહ્યા છે. કવિતા મફક્તમાં વહેંચી રહ્યા છે. પ્રસાદની જેમ! જ્યારે પણ તેઓ આવે છે. કવિતાના બે-એક કાર્યક્રમ ગોડવાઈ જ જાય છે. આમ કેમ? તેઓય મોટા કવિઓની જેમ ડંકસ મારી શકે છે. મો-માંયા પૈસા લઈ શકે છે; પરન્તુ નહીં. તેઓમાં કશુંક વિશિષ્ટ છે, જે બીજાઓમાં ઓછું છે. એમનું કશુંક અમૃત્ય છે. એમના એ ‘કશુંક’ ની કિમત આંકી શકતી નથી. અદ્વેશજીને ધેર તેઓ સરલ ભાવે બોલ્યા :

“હું અહીં કવિ-સંમેલન અને અધ્યક્ષપદ સંભાળવાના મોહથી નથી આવતો. વિચારું છું કે આ બાહુને મિત્રો, શિષ્યો અને પોતાના માણસોને મળી લઈશ. કેટલાક નવા અનુભવ પામી શકીશા.”

એક ભૂમિકામાં લખ્યું પણ છે : “તેઓ અનુભવોના કથાકાર છે.”

કાર્યક્રમ પૂરો થયો. જિજ્ઞાસુ જોવા લાગ્યો. તેણે જોયું તો તેઓ મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૮૫

છાત્ર-છાત્રાઓની વચ્ચે એવા વેરાઈ ગયા છે કે જાણે તેઓ એક જમાનાથી એકબીજાના ચિર-પરિચિત ના હોય ! અજાણ્યા વિદ્યાર્થીઓનેય તેમને મળવાની તીવ્ર જંખના છે. કોઈ ડાયરીમાં સરનામું લખાવી રહ્યું છે. કોઈ એરીઓ ઊંચી કરી ‘સર-સર’ કહેતો ‘સર’ સુધી પહુંચ્યવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. ઘણી મહેનતે તેઓ એ ઝૂંડમાંથી બહાર નીકળી શક્યા. તેમને ડાબે-જમાણે ગ્રો. કૃધાકર અને ક્ષણિક તથા પાછળ-પાછળ જિજ્ઞાસુ ગ્રો. કૃધાકરના ધર તરફ જવા લાગ્યા. રીક્ષાની રાણ જોવા અટક્યા એટે જિજ્ઞાસુએ રજા માગી.

“સર હું જાઉ ?”

“જમીને જજો. શી ઉતાવળ છે ?” ડૉ. દર્શન બોલ્યા.

“ખાદ્યું છે.”

“ક્યાં ? કયારે ખાદ્યું ? સવારથી તો મારી સાથે છો.”

“સર, મોંઢ થશો. સાંજ સુધીમાં અલિન્દ્રા પાછા જતું છું.”

ક્ષણિક અને કૃધાકર આશર્યથી જિજ્ઞાસુને જોવા લાગ્યા.

“ચાલો, બોજન કરીને જજો.” કૃધાકર બોલ્યા.

“સર, ભૂખ નથી.”

“સારું જાવ.” ઉદાસ મનથી ડૉ. દર્શન બોલ્યા. જાણે હારીને રજા આપી દીધી.

ત્રણેય રીક્ષામાં બેસી ચાલ્યા ગયા. જિજ્ઞાસુ વિપરીત દિશામાં ચાલવા લાગ્યો. ફરીથી તે પોતાની જાત સાથે લડવા લાગ્યો.

“હું કંઈ માણસ છું? શું વિચારતા હશે એ લોકો? એ જ કે રીક્ષાના પૈસા આપવાની બીકે હું નાસી ગયો. નહીં ખર્ચ કરવા માટે તો હું આવ્યો હતો. વિચાર્યુ હતું કે આ બહાને ડંકટર સાહેબની થોડી સેવા થઈ જશે. સાથે રહેવાથી કશુંક બીજુંય મળી જશે. ઘણું-બધું જાણવા-સાંભળવા મળશે. રૂપિયા તો હજુય દોઢસો ગજવામાં પડ્યા છે. સવારે ચણ પીને શર્માજીના વેરથી નીકળ્યો હતો. તમને પામીને જાણે મારી ભૂખ તરસ મરી ગઈ છે. ઘણી મુશ્કેલીએ તમારો સાથ છોડી શકું છું. તમારો સાથ છૂટી મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૮૬

જાય છે ત્યારે એમ લાગે છે કે જાણો બધું જ છૂટી ગયું છે. ભૂખ કકડીને લાગી છે. ચાલો, કયાંકથી કશું લઈ લઈએ. તમારી સામે આટલું મોટું જૂઠાણું કેવી રીતે ચલાવ્યું? કદાચ આ જ મારી સૌથી મોટી કમજોરી છે. ઘણી વાર સામેથી થાળી આ જ કારણે હુટી જાય છે. લોકો કહે છે, આ ઉંફાસ મારે છે. ઢોંગ કરે છે. ગયા વરસે આપને મળવા નવનીતને વેર દરિયાપુર ગયો હતો. તાજાં, પાકાં છોલેલાં, સમારેલાં પષૈયાની પીળી-પીળી ધારદાર ચીરીઓ રકાબીમાં સજાવેલી હતી. જોઈને મોંઢામાં પાણી આવી ગયું. બધા ખાવા લાગ્યા. તમે બોલ્યા : “જિજાસુ! ખાવને! ઘણા શરમાળ છો.”

આપનો ગ્રસાદ સમગ્રીને એક ટુકડો લઈ લીધો. આજે ફરી એ જ સંકોચનો શિકાર થઈ ગયો. ઈચ્છા ન હતી કે તમારાથી છૂટો પડી જવું. કામ હોવાનું બહાનું ના કાઢત તો તમે મને જરાય આવવા ન હેત. મને કે'છે કે રસ્તામાં ઊભો રહું. તમે પાછા વળો ત્યારે તમારી સાથે ચાલવા માંડું નહીં. તમે ખૂખ ઝાટકી નાખશો. કહેશો.

‘એક પેલા લોકો હોય છે જે ખાવા માટે દાંત કાકરતા રહે છે; અને એક તમે છો જે આચાહ કરવા છતાં બહાનોં કાઢ્યા કરો છો; પરન્તુ આપને શું ખબર કે હું શરીર બળીને ભૂખ્યો રહીને ઘણું બધું મેળવી લઉં છું, જે આપની સાથે બોજન કરીને કદાચ ગુમાવી બેસત. બીજું છું કે પેટને માટે કયાંક તમને ખોઈ ના દઉં, આવું નકામું ખાવા મારીશ તો શી ખબર તમે તમારી સાથે ફરવા આવવાનું ફરીથી ના કહો તો?’

“શું જોઈએ તારે?”

હોટલવાળાના અવાજથી જિજાસુ ચમકી ઉઠયો. જાણો જાગીને બોલ્યા. “હા, અછી સો બજિયાં આપજો. હુંય અભાગિયો બેઠો-બેઠો સપનાં જોવા લાગું છું. હોટલમાં કયારે આવીને બેસી ગયો, એનોય ઘ્યાલ ના રહ્યો.”

બજિયાં સામે આવ્યાં એલો તે ઝટપટ ખાવા લાગ્યો.

E. એ રાત

બહારનો ખંડ ઉથાડી બારી. બારીમાંથી દેખાતો અંદરનો ખંડ. અંદરના ખંડનો ખુલ્લો દરવાજો. અંદર સળગી રહેલો વીજળીનો ગોળો. રાત. સુદ-પક્ષ. બહાર વેરાયેલી ચાંદની. ઉથાડા બારણામાંથી આવતાં કિરણો ઉથાડી બારીમાં પ્રવેશી પહુંચ્યતાં બહારના ખંડમાં. અંદરથી આવતો પ્રકાશ રાતે સૂવા દેતો નથી. રાત આંખો મીંચી લેતી ને સૂવાની કોશિશ કરતી; પરન્તુ આંખો ખૂલ્લી જતી. અંદરના ખંડનું દશ્ય રાતની આંખોમાં વારંવાર જલકી ઉઠતું. જમીન પર પથારી. એક બાજુ સૂતોલાં નાનાં ભાઈ-બેન ગાડ ઉંઘમાં બાજુમાં વાળગેલી ચંદાને કામિની સમોવડિયણ સખીઓ. તેમની ઉપર ખુલ્લી પેલી ઊંઘી ચોપડીઓ. પ્રશ્નોના જવાબ ગોખવાની મુદ્રામાં, કદીક કરતી મનન. કદીક થતાં કાનક્ષસિયાં. કાનમાં કશુંક કહેતી. ઘરનાં બીજાં માણસો બોલાવતાં નસકોરાં.

પડ્યાં બદલતી રાત કરતી સાંભળવાનો પ્રયત્ન. કશું સ્પષ્ટ સંભળાતું નોંટું. જોતી પ્રકૃતિના સૌંદર્યને નિહાળતી એના કિચા-કલાપોને. રાત પોતાની જવાની પર. કામાતૂર નાઈકાની જેમ આળસ મરડતી, બગાસાં ખાતી. મરોટીને તોડતી શરીર ભીલેલી ખારી ચાંદની સખીને ગલીપણી કરીને છેડતી વારંવાર ચુંટલો ભરતી. કોમળ ગાલ જેંચતી તોફાન ભરી આંખોથી તોકિયાં કરતી આંખોના કામાતૂર ભાવથી ચાંદની સંકોચાઈ જતી એકદમ લાજવંતી જેવી. ધૂલુ ઉઠતું એનું વદન કોમલ સ્પર્શ રોમાંચથી ચાંદની લાગતી રૂપની પ્રતિભા. સૌંદર્યની ગરિમા બેઠી છે, બિલબિલાટ દુસ્તી ગૌરી રાધા જેવી. વહાલા શ્યામ આકાશના ખોળામાં ફૂલ જેવું દુસ્તું મુખ-મંડલ. મોટી-મોટી ખૂરી આંખો મુખમંડલમાંથી નીકળતાં સોનેરી કિરણો પહેરી નીલા રંગની છીટની સાડી. તારાઓ જડી કેવી શોભે છે ગૌર વર્ણ પર! રેશમી સૂકા વાળ શોભામાં કરતાં અદ્ભૂત વધારો. માથે લટકતી બિંદિયા-લાગેલા ઘંભા જેવી; જેથી મુખમંડલ લાગે છે વધારે ભવ્યને આકર્ષક!

જાગતી એ રાત ખાય છે બગાસાં ખોલતી મૌંકુફિઅણ વીતી ગયો. ચૈત્ર પોતાની જવાની પર ઘઉં વહાઈ ગયા હશે. વાંકાં દાતરડાં મજા કરી રહ્યાં હશે. ખળાં ભરાઈ ગયાં હશે. તેમાં અનાજનાં દુડાને મસળવાનું કામ ચાલી રહ્યું હશે. પાકના છોડવા ‘પુડ..પુડ..’ કરતા તૂટી પડત રહ્યા હશે. કયાંક તૂટવું કયાંક જોડવું ! ચંદાનું આણું વળાવી દીધું. બીજી કેટલીક છોકરીઓ પણ વિદાય થઈ હશે. કયાંકથી તૂટીને પાછી કયાંક જોડાઈ ગઈ હશે. નવ-વધૂ આવી હશે. નગારાં વાગી રહ્યાં હશે. કંધાઈ નૃત્યકારનો નાય થઈ રહ્યો હશે. ખભા પર ખેસ લટકાવીને પગે ધોતિયું. ધોતી પર ખુધરી વાળો જાંઝિયો. એની ઉપર કમર પર દુપણો બાંધ્યો છે. લયકતી કમર નાચતી થેઈ, થેઈ....

ધૂમર-ધૂમર, ધૂમ-ધૂમ. ચપટી વગાડતાં ‘ચટર્ચ-ચટ્ર’ નાયતી આંખો લણી-લણીને મટક-મટક, ગામમાં આવી નવી રોનક ગુંજુ ઉઠયો હશે નગારાનો અવાજ, નાચનારા ને બજાણિયાંના સૂરીલા અવાજથી વાતાવરણ ગુંજુ ઉઠયું હશે. ગીતના લલકારથી સ્ત્રીઓનું મન બહેલાઈ જતું હશે.

“હે....એ....!”

“જોજે કોઈ ના રે’શે કુંવારી,
આવશે વારો સૌનો;
ડોસી કોઈ ના રે’શે કુંવારી
જરી જ શે પ્રેમ વાલમનો,
કરીશ મૌંકું તો હે કુંવારી !
હમજે જ શે બધુંચ જ ચારે
જૈશ દાદરિયે ઓ કુંવારી !”
ભૂલી જાજે પીચરિયાંને હુલારી,
હેત લાવી જાજે દાદરિયે કુંવારી

થોડી વાર માટે રાતની આંખોમાં ગામનું ગીતો ભર્યું. દશય છવાઈ ગયું; પરન્તુ અંદરથી આવતા અજવાળે ફરીથી એની આંખોને આંજ મારી પિય વાર્તાઓ ● ૮૮

નાખી. એણે જોયું તો ચંદા ને કામિની હજીય જાગી રહી છે, એમને શી ખબર કે રાત એમને ચોરી-ધૂપીથી જોઈ રહી છે. ચંદા આજે સાંજે જ ગામથી આવી છે. એક જ મહીનામાં એ કેટલી બધી બદલાઈ ગઈ છે. એવું લાગાનું જ નથી કે આ એ જ ચંદા છે જે ચપળતાથી ખિલાખિલાટ દસ્તી દતી. બેઉ જણીયો વાંચવાનું બંધ કરીને વાતો કરી રહી છે. બધાનાં ઊંઘી જવાથી હવે એમના પેલાં કાનફૂસિયાં શબ્દોમાં બદલાઈ ગયાં છે. રાતની ધોર શૂન્યતામાં એમનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાઈ રહ્યો છે.

“બોલ, જીજાજી કેવા છે ?”

“ઢીક છે. જેવા છે, એવા જ છે ! પહેલાં વિચારતી કે ખબર ને કેવા હશે. કેવી રીતે એમની સાથે વર્તવું ? અધીરો ગામડિયો તૂટી ના પે. એવી ધણી બીક લાગતી હતી. દિલ ધઙ્ક...ધઙ્ક.. કરતું’તું. શાસ જડપથી ચાલતા’તા. મન મુંગાઈ ગયું હતું. મનને હું પ્રોત્સાહિત કરતી હોક પીસીને દિંમત દાખવતી કે ચલો, જોયું જશે.”

“તો શું એ એકદમ તૂટી પડ્યા હતા ?”

“ધત્ટ...! તૂટી પડ્યા નેં...તૂંય અધીરિયણ સાંભળતી નથી. કમૈ સાચું કહું ? પિતાજીને ભાઈ ધણી વાર મૌંકુફિઅણી ઓડાડીને મને કહેતાઃ

“દુઃખા હોય તો બીજું લગ્ન કરી લે, કોઈ સારા ભણોલા-ગણોલા છોકરા સાથે.”

હું ‘ના-ના’ કે’તી રહેતી; પણ એ ગામડા સાથે મન લાગી શકતું નો’તું. હજુચ કયાં લાગી શક્યું છે ?

“તો તું મન લગાયા વગર જ પાછી આવી કે શું ?”

“હક્ક..... તૂ પૂરેપૂરી કામિની છે. પહેલાં સાંભર. ખબર નેં, ગામડાનો આટલો બધો ડર કેમ લાગે છે ? સાત-આઠ વરસની હતી, ત્યારથી દાદાએ મારો વિવાહ કરી દીધો હતો. જો હું લગ્ન કરેલે ઘેર ના જાત, તો દાદાને દુઃખ થાત. પિતાજી સમાજમાં મૌંકુફિઅણાને લાયક ના રે’ત. શાતિ ને ભાઈચારો રાખતાં લોકો એમની ઉપર થૂંકતા. મને કુલાંગાર કહેતા. કમૂ ! હું નથી દુઃખતી કે મારે લીધે મારાં મા-બાપની મારી પિય વાર્તાઓ ● ૯૦

આબરુ જાય. જે થયું તે સારું થયું. જ્યારથી આપો ગઈ, એમને મળી, મારામાં એક નવી ચેતના જગી ઉકી છે. કમ્ભુ! હું એમને બધી રીતે મારે લાયક બનાવી લઈશ. મેં એમને મુંબઈ ચાલ્યા આવવાનું કહી દીધું છે. શહેરી વાતાવરણના મધુર સ્પર્શથી એમનું ગામડિયાપું દૂર થઈ જશે. માણસને બદલી શકાય છે. એને આપણે લાયક બનાવી શકાય છે સુધરવા માટે અને સુંદર પરિવેશ જોઈએ. માણસ પરિવેશને અનુરૂપ ટળી જાય છે. તેઓ સુંદર છે. ગોરા છે. ભાજુયા છે ઓછું એટલું જ. નાની-મોટી નોકરી પર અમે જીવી લઈશું, અમારે બીજું જોઈએય શુ? મા-બાપને ભાર અમે નહીં બનીએ, કામિની !”

રાતના હોઠ ફક્રયા : ‘એથી વધારે અમારે જોઈએય શુ? ’ કેટલા ઉચ્ચ વિચાર છે, ચંદાના ! પણ એ શું કરી શકશે ? લાગતું નથી કે તે ગામડા સાથે જોડાઈ શકશે. નાનપણથી શહેરમાં ઉછરી છે. ફૂલ થવા મથતી કોમળ કલી ગામડાની જપટોઓં કંયાંક તૂટી ના જાય ! ગામડાની તોફાની હવાઓ મોટાં-મોટાં વૃક્ષોનેય ઊખાડી ફેંકે છે. મોટા મજબૂત બે પાંખિયા ડાળીઓ કડકભૂસ કરતી ફાટી પડે છે; ત્યારે નાની-નાજુક ડાળીઓની ગામમાં શું વિસાત ? જ્યાં ચાલવા જતાં લીલાંછમ વૃક્ષો લૂમાં બળી જાય છે, ત્યાં નાજુક ઝૂપળીની શી તાકાત ? ચંદા સ્ત્રી જાતિની પરવશતાને કેમ ધીક્કારતી નથી ? એ પેલા જૂનવાણી સમાજને કેમ ધીક્કારતી નથી, જેણો એની સાથે ખેલ કર્યો ? મા-બાપ અને નાતને ખુશ રાખવા આટલું મોટું બલિદાન ? નહીં.....! આહ !....! એક અસહાય વેદનાથી રાત વ્યકૃત થઈ ઉકી. તે અંધારમાં મોહુ સંતાડી સૂવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; પરન્તુ અંદરથી આવતા અવાજે એને સૂવા ના દીધી.

“કમ્ભુ પેલા ગામમાં.... પ્રથમ સાંજે જ હું બી ગઈ. મને લાગ્યું કે, આપો કોઈ જુલમના આરોપમાં કોઈ જેલમાં મને પૂરી દેવામાં આવી હોય ને સાંજે પાછી ફંસીએ ચડાવી દેવાની ના હોય ? કોઈ અનીચિંતા વાતનો સ્વીકારતાં ઘણો દુઃખાયક હોય છે ગામનો રિવાજ પણ નવાઈ ભર્યો હતો. ભૂખી, તરસી, અધીરી આંખો. દરેક રીતે તોકિયાં કરીને કશું મારી પિય વાર્તાઓ • ૮૧

શોધવામાં લાગી હતી. લોકો જોવા માટે એવા દોડિયા કે જાણે નવા ગામમાં ઉંટ આવ્યું હોય. ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. મનમાં થયું કે ઘૂમટો ઉલાણીને ફેંકી દઉ. બૂમો પાડીને કહી દઉ !”

‘હ્યો, તરસ છિપાવી લો, તમારી તરસી આંખોની ઓ ભૂખાળવાઓ...’

...પણ કશું ના બોલી. સમય ને પરિસ્થિતિના બંધનમાં જકડાયેલી હું ગુસ્સો ટપી ગઈ. એવું લાગતું તુંકે એ લોકોને જાણે છોકરી કદી જોઈ જ ના હોય ! માસું ઉંઘવું-બેસવું, હલન-ચલન બધું મુશ્કેલ થઈ ગયું હતું. સાસુજી માસું કંદુ પકડી મને સમજાવતી. જો બેટી, પેલા જેઠજી છે; પેલા સસરા, પેલા વડ સસરા; એમની સામેથી નીકળીશ નૈં. હું રોતલ થઈ જતો. હા, બધા વાધ છે, ખાઈ જશે. હું બોલી.

“બા, પણી ખાવાનું બનાવીને ખવડાવીશ કેવી રીતે ?”

“જેટલી હું સંતાવાની કોશિશ કરતી, એટલા જ વધારે મને છૂપી રીતે જોઈ લેવાની એ લોકો પ્રયત્ન કરતા હતા. કમ્ભુ આપણો આપણી જાતને છૂપાવવી નહિ જોઈએ.”

રાત ફરીથી પોતાની જાત સાથે લડવા લાગી. આ સંતાવાની ને છૂપી રીતે જોઈ લેવાની પ્રથા જૂની છે. જ્યારથી પરદા-પ્રથા સમાજમાં કાયમ થઈ ત્યારથી આ પ્રથા જોર પકડતી ગઈ. માણસ રહસ્યોને જાણી લેવા દુચ્છે છે. ધૂંઘટ-પ્રથા બંધ થવાથી છૂપી રીતે જોઈ લેવાની વૃત્તિ બંધ થઈ શકે છે; પરન્તુ લોકો પરમ્પરાઓને હજ્ય ઓઢીને જીવી રહ્યા છે. ડોલીમાંથી ઊતરતાં જ નવ-વધુ સ્ત્રીઓની મોટી ભીડમાં ધેરાઈ જાય છે. એને ટીકાકા કરીને અંદર અંધારી કોટડીમાં બેસાડી દેવામાં આવે છે. મેં કેટલીય આપો આવેલી નવ-વધુઓને જોઈ છે. જોનારી સ્ત્રીઓને એક પ્રવાહ ચાંચું થઈ જાય છે. કોઈ રૂપિયા આપે છે. કોઈ પાન, કોઈ કંઈક ઘૂમટો ઉંઘાવીને મોહુ જોયાનું દાપું ! આ પ્રથા કાયમ છે; એટલે નથી ભૂલતી પેલી રાત. હું આપો આવેલી નવ-વધુ બનીને બેઠી હતી. મને સંભળાવીને કોઈ સ્ત્રી જોરથી બોલી હતી :

મારી પિય વાર્તાઓ • ૮૨

““એમનાં લુંગાડ હારી રીતે મજબૂત જાલજે. તારી વડ સાસૂ થાય છે. માગી લે સોનાની બૂટિયો.”

હું હસવા લાગી’તી. આજે એ હાસ્ય તાજુ થઈ રહ્યું છે. તે મનમાંને મનમાં હસવા લાગી. અંદરના અવાજે એને ફરીથી ખેંચી લીધી.

“ફરી પાછું મુખ-દર્શનનું દાયું !” જોનારીઓનો પ્રવાહ તૂટ્ટો જ નો’તો. કોઈ કે’તી : આ તો કશું માગતી જ નથી !”

હું હસવા લાગતી; હું બિભારણ ઓછી’તી, તે માગત ? મને તો થાણેદારની દીકરી હોવાનો ગર્વ. શા માટે કોઈની સામે જૂકું ? શી ખબર બધીઓ કેવી રીતે માગે છે ? પછી નીચી વળેલી એક ડોસી આવી. મારો ઘૂંઘટ ઉડાવી બોલી : “વહુ તો ધાણી રૂપાળી છને બૈ ! આવી પુત્રવધૂ તો આસપાસમાં કશેય જોવા નેં મલે. સમુઆનું નસીબ ઊંઘડી જ્યું ! કેટલું ભણી છું, દીકરી ? હાંભર્યું છે કે બીઓ ઓમે હુંધી. અસ્ત્રી ચરિતર જાગુંછું ?”

“હું બોલી : અસ્ત્રી - ચરિતર ? સ્ત્રી-ચરિત્ર નથી જાણતી. હું વિચારતી હતી કે સાસરીમાં માડી પાસેથી શીખી લઈશ. કહો માડી, એ શું હોય છે ?”

“આ...અરે...રે ! તારે તો તું કશુંય ભણી નથી.” તે લુંગાડ ઘંઘરેતાં ભાગી.

હું હસવા લાગી. ચોરી-છૂપીથી ઘૂંઘટની આપેથી ડેકિયું કરતી; કયાં છે તારા બનેવી ? કેવા છે ? પહેલાઃ કદી જોયા નો’તા. કેવી રીતે ઓળખતું ? મન ગભરાઈ જતું. પાસે આવશે ત્યારે કેવી રીતે ઓળખીશ ? એમ તો પછી કોઈપણ તારો જીજો બનીને આવી શકતું હતું. જાતને ધીકરતી. ‘હુંય કેવી મૂર્ખ ?’ ભણેલી હોવા છતાં એક નંબરની મૂર્ખ ! ત્યાં જ મારા મનમાં એક નવી યુક્તિ ઉંગી. ઓરડામાં કોઈ ન હતું. સાસૂજી કશું લેવા આવી. એમને પાસે બેસાડ્યા. ધીમેથી બોલી :

“બા ! કો’ની સાથે મારું લગ્ન થયું હતું ? હું એમને ઓળખતી નથી. એક વાર બતાવી દેશો ?” કે’વા ખાતર કહી દીંગું. પણ શરમ ને મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૮૪

સંકોચમાં દબાઈ ગઈ.

તેઓ બોલ્યા : “અરે, બેટી ! તારો શ્યામ એકદમ શરમાણ છે. ઘણો શરમાય છે. જ્યારથી તું આવી છું, એ ઘરમાં આવતો જ નથી. એની ભાબીઓ એને ઘણી ખીજવે છે; પણ ઉતાવળ શાની ? બધાં ઊંઘી જશો ત્યારે એ આવશો.”

“ઉતાવળની વાત નથી; પણ મને ઘણી બીક લાગે છે મા ! ઓળખ્યા-પારખ્યા વગર કશી ગરબડ થઈ ગઈ તો..?”

રાતના દીઠ ફક્તદ્વારા. ‘‘ઓળખ્યા-પારખ્યા વગર કશી ગરબડ થઈ ગઈ તો....’’ હા, કશી નિશાની કે ઓળખાણ હોવી જોઈએ. નહીં તો ગરબડ થઈ શકે છે. શું નામ હતું એ ગામનું ? બભનગામ. પાકા રસ્તા ન હતા. બે ઘટનાઓ અમારા સુલતાનપુર જિલ્લામાં થઈ હતી. કોઈ કહેતું હતું. અભાણ ને શરમાળ પુત્ર-વધૂ પોતાના પતિને ઓળખતી નો’તી. રાતે એની પાસે કોઈ બીજો પુરુષ પહોંચી ગયો. નવોઢા એને પોતાનો પતિ સમજી ગામદાનો આ રિવાજ ઘણો ખરાબ છે. પોતાના જ ઘરમાં પતિ પોતાની પત્ની પાસે ચોરની જેમ જાય છે, એચ પાછું એકબીજાને ઓળખ્યા-પારખ્યા વગર ! એ નવોઢા બિચારી કયાંકની ના રહી. ન ઘરની ના ઘાટની ! પતિએ નવોઢા પર આરોપ મૂક્યો કે એણે જ એના પ્રેમીને આ રીતે બોલાવ્યો હતો. ઘરનાં માણસોની પણ શંકા પાકી થઈ ગઈ. બિચારી નિર્દોષ છોકરીને મારી ઝૂણીને ઘરમાંથી હંડી મૂકી હતી. રાત પાસાં બદલીને ફરીથી અંદરનો અવાજ સાંભળવા લાગી.

“બા, હું તમારા દીકરાને સારી રીતે જોવા ને ઓળખી લેવા દીચછું છું. એમને બોલાવી લો.”

“સારું, દીકરી ! અરે શ્યામૂ બેટા ! જરા અહીં આવને ?” એણે બૂમ પાડી.

“શું છે મા !” તે બારણું પકડીને ઉભા રહી ગયા. “વહુ કશ્યું કે’છે..., હાંભરી લ્યે.”

નાના-નાના વાળ, ગામડિયા છાપ, ગોલ મૌંફ. ગોરો રંગ, નાની-મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૮૫

નાની ભૂરી આંખો, મારાથી કંઈક ઊંચા, જન્મો-લેંઘો પહેરેલા, એકદમ ગામડ-ધાપ, ગળામાં લટકતો લાલ અંગો છો, તંદુરસ્ત, વીસ-એકવીસમના, સંકોચને લીધે ખંડમાં ના આવ્યા. ઉમરા પર ઊભા રહ્યા. એક વાર મારા મનમાં થયું કે લાવ..., દોડીને પકડી ખંડમાં પૂરી દઈને કહું.

“વાહ રે, બીકણા મરદ ! તમેય પતિ હોવાનો દાવો કરો છો? ધણું સાસું થાત તમે જો આ સાડી ને બંગડીઓ પહેરી લેત. પછી નવોઢા બનીને ઓરડામાં બેસત. એક નારી એ છે કે જે પૂરા ભારત પર રાજ કરી રહી છે. એક નારી હું, આ ઓરડામાં કેદ છું. શું આજાદ રહેવાનો મને કશોય હક નથી ? પણ હું કશું ના બોલ્યો. અંદરને અંદર સળગીને રહી ગઈ. અંદર જે જગતી નારી હતી તે જાણો ઊંઘી ગઈ !”

રાત હજુથી જાગી રહી હતી. એનું મન ફરીથી ગામ સાથે જોડાઈ ગયું. સ્ત્રીઓ શરમાળ પતિને બીકણા કહે છે. એ જ સ્ત્રીઓ નિર્ભય પતિને કેવી રીતે કચરી નાખે છે ? નાનો ભાઈ ધણો સાહસિક હતો; છતાં આણા વખતે તે અંદર જતો નોંટો. ભાભીઓએ એને પકડ્યો. એ જરાક ગંડા બોલ ને કટાક્ષ વેરતી હતી. જેટલાં મૌંઢા, એટલી વાતો.

“એ ગયો, લાજ વગરનો...”

“એ તો પહેલી રાતે જ ધૂસી ગયો’તો,
બૈરીનું મૌંઢું ચાટવા !”

“ભૂંખાળવો ... ને અધીરિયો !”

“જરાય ના શરમાયો કે ના એને સંકોચ થયો.”

“અરે બે-એક દા’ડા ગમ ખાતો તો....”

“બહુરથી આવેલી નવી છોકરીને ઘરથી પરિચિત થઈ જવા દેવી જોઈતી’તી. બે-એક દિવસમાં એ ઘરનાં માણસોને ઓળખી લેત. એના પતિથી પરિચિત થઈ જત; પણ આ અધીરિયાને જુઓ તો....”

રાત બે ફાટામાં ફસાઈ ગઈ; પરન્તુ એ ફરીથી વર્તમાનમાં પાઈ અવળીને અંદરનો અવાજ સાંભળવા લાગી.

“ચંદા ! હું ભાણોલી-ગાણોલી થઈને આ વૂંઘટ-કૂગટ કેમ કાઢવા
મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૮૫

લાગી ? આ જ સમગ્રાતું નથી.”

“કામિની ! હું શું કરી શકત ? ગામ ને દેશના રિવાજને ઓફવા પડે છે. નહિ તો તું જાણે છે કે એ લોકો શું કદેત ? અરે, ફલાણાની ફલાણી તો એકદમ વેશ્યા નીકળી ! ના લાજ કે ના મર્યાદા ! આણા વખતે જ વૂંઘટ ઊથલાવી દીધો ! ગુસ્સામાં દોષ એમ વાળ વિભેરીને બોલે છે! છૂટા પાલવે ધૂમે છે. એનાં મા-બાપેય એવાં જ હશેને ? એટલે જ તો છોકરીને એવી ઘડીને મોકલી છે.”

“આપણને ઓઈની ને મા-બાપને વધારે ગાળો દેતા. દીકરીના કારણે મા-બાપને ગાળો... નહીં. કમૂ ! હું મારા કરતાં મારાં મા-બાપની આબરનું વધારે ધ્યાન રાખ્યું છું. હું નથી ઈચ્છતી કે મારી આણાવાડતને લીધે કોઈ મારા મા-બાપને એક શાબ્દ પણ બોલે.”

રાતે પોતાની જાતને પ્રશ્ન કર્યો. તો શું મા-બાપના કૃત્યોની સજા સંતાન ભોગવે ? એ કઈ દુધિયાનો રિવાજ છે ? મા-બાપના ડરથી સંતાન એટલું દબાયેલું ના રહે. સંતાનને એનો હક મળવો જોઈએ. સંતાન ‘કઠ-પૂતળી’ નથી હોતાં. એ કોઈના ઈશારે કેમ નાચે ? ચંદા કોઈ એક વ્યક્તિ નથી. દર વરસે અનેક ચંદા સમાજના ચૂલ્હામાં જીંકી દેવામાં આવે છે. આ પ્રથાને રોકવી જોઈશે. ચંદાને બચાવવી જોઈશે; નહિ તો એ ક્યાંયની નહીં રહે. તે ફરીથી ચંદાનો અવાજ સાંભળવા લાગી : “રાતના આઈ-નવ વાગે કોઈ જોરથી બોલ્યું.”

“પંડિત આવી ગયા. બધો સામાન નક્કી કરો. શયું-શયું જોઈશે? વાળંદણ બોન ! નવોઢાને તૈયાર કરો. બાજાડ મૂકો. સાસ્કૂ હાજર હતી. વાળંદણ દોડી આવી મારી પાસે તે બોલી.”

નવોઢા તૈયાર છે. હવે છેડા ગાંધણું થશે. એણો મને પકડીને બાજટ પર બેસાડી દીધી. જમણી બાજુએ એમને બેસાડવામાં આવ્યા. વાળંદણો મારી પિછેડીનો એક છેડો એમના અંગોછા સાથે બાંધી દીધો. જોનારાંની ભીડ જામી હતી. લોકો જત-જતનું બોલતા.

“નવોઢા ઊચાઈમાં ઓઈ લાગે છે.” એ વાળંદણ હળ-બળદની મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૮૬

જેમ આમને જોતરો. વહું બટકી છે બૈ !”

“જોજે શ્યામ વધારે ના દબાવતો રાધાને.”

શહેરનું પતંગિયું ગામડામાં કેવી રીતે ઉદ્ઘેલ્યા ! એ બધાંની ઢંગધડા વગરની ને કચરાપહૃતી વાતો સાંભળીને મારું મન સળગી ઉકટું. શરીરની રો-રો ગુસ્સાથી બળી ઉઠતી હતી. મનમાં થતું કે વૃંઘટ ઉલાળી દઈ ફેંકી દઉં. ચીસ પાડીને કહી દઉં :

“અરે અધીરીઓ ! જરા જંપો. હું શ્યામની રાધા. શ્યામ માટલી ફોડશે. દહીં ખાશો. હું અની છું. એ મારો છે. એ ગમે તે કરે. તમારે શી લેવા-દેવા છે ? લફ્ઝાઓ, વાતોનાં વડાં કરનારા, ગોવાળિયાંનાં છોરાં બનીને આવ્યાં છે, શ્યામનું એંધું દહીં ચાટવા પડિયા જેવું મોહું બનાવીને ! ... અને સાંભરો, હું પરદેશણ છું ને સાથે આથે ગામડિયણ પણ છું. જન્મી ગામડામાં મોટી થઈ શહેરમાં. ભાણ્યા કરતાં ગાળી વધારે છું. મારું વ્યક્તિત્વ બેવડા પરિવેશથી વણાયું છે. હું ગામ ને શહેર બંને સાથે જોડાયેલી છું.”

રાત ચિંતામાં પડી ગઈ. ચંદા વિચારવા લાગી. એ નાની ઓરડીમાં કુંડા ને ગાગર જેવાં લોકો દુનિયાને પોતાની જેમ સમજે છે. ગામનાં કાચાં ઘર, માટીથી લીપેલા-થાપેલાં અંદર નાની-નાની ઓરડીઓ સામે પ્રાંગણને એને અડીને ત્રણ દરવાજાવાળી મોટી ઓસરી; એય પાછી કાચી ભીતોની. આંગણામાં ખુલતાં ચારેય ઓસરીઓનાં બારણાં. ટોરોના ધાસ-ચારાનું એક ઘર. એકમાં ઘર-ગૃહસ્થી એની ચાવી માલિકણના ગળે કે કમરે લટકતી હોય, ગામડામાં આ પ્રથા હજુય કાયમ રહી છે. તે ફરી અંદરનો અવાજ સાંભળવા લાગી.

સોપો પડી ગયો હતો. મૌંડી રાત સુધી સ્ત્રીઓ ગાતી-વગાડતી રહી. શું જાનદાર ગીતો ગાતી હતી !

“બાગ-બગીચા-કું જ બનાવી.

પિયુ ન આયો દુજુ સુગંધ બની;

ફૂલ-વન વીણી સેજ બનાવી,

પિયુ કેમ ન આયો બાલમ બની ?”

મારી પિય વાર્તાઓ • ૮૭

એમની રાહ જોતાં-જોતાં મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ. જોકાં ખાવા લાગી; ત્યાં જ કોઈ કાળી છાયા દેખાઈ. હું બી ગઈ. અહેરો થર-થર ધૂજવા લાગ્યો. શરીરમાંથી એક મીઠી ધૂજારી પસાર થઈ ગઈ. દીવો ધીમે-ધીમે બળી રહ્યો હતો. એક દમ નીરવતા રહી-રહીને હોલ પર પડતી થાપ ગુજી ઉઠતી. ગાવાની ધૂનમાં રાત મસ્ત હતી. એમના પાસે આવતાં મારી પલકોના પરદા પડી ગયા. લાગ્યું કંઈક સ્પર્શ જેવું.... દિલના ઘબકાર વધી ગયા; આણે વીજળીનો તાર અડકી ના ગયો હોય ? હિલ પર હથોડા જીકવા લાગ્યા. એવું લાગ્યું કે જાણે હું ઓરડીમાં નથી ! પલંગની ઉપર કોઈ બીજી જ દુનિયામાં ઊરી જઈ રહી છું. મન નિશ્ચેષ જેવું થઈ ગયું. શાસની ધમણા જોરથી ઉપડી. કંઈ કશી ગમ પડતી નોંટી કે શું થઈ રહ્યું છે ! હોશ ટેકાણે ના રહ્યા. ના રડી શકી, ના હસી શકી. અવાફ જેવી જાણે જીબ સીવી દેવામાં આવી ના હોય ! થોડોક સ્પર્શનો ગરમાટો. એવું લાગ્યું કે જાણે કોઈ ગરમ તાર બીજા ગરમ તારને દૂરથી જોડાઈ રહ્યો છે. એક પાલવને બીજા પાલવ, ‘પછેડીનો છેડો’ મળી રહ્યો છે. બે શરીર એક થઈ ગયાં હોય એમ લાગ્યું; પછી એકાએક લાગ્યું કશુંક તૂટતું હોય એમ; ના જોડાનું લાગ્યું. એવું લાગ્યું કે હવે મારું પોતાનું કશુંય બચ્યું નથી. જેને હું મારું કેતી’તી, એ બીજા કોઈનું થતું જઈ રહ્યું હતું ! બે તરસ્યા આત્માઓ તૃપ્ત થવા માટે હું ભરાયા હતા ! એ જોડાણ સાથે ધરતીના તૃપ્ત થવાનો તલસાટ. વરસવાની હું ભરાઈને ઘેરાયેલાં વાદળોની વરસી પડવાની વ્યકુલતા. એવું લાગ્યું કે ધરતી ઉપર ઘસી રહી છે ને પરવત પછડાટ ખાઈ રહ્યા છે; લાગતું કે આકાશ ફાટી પડશે. ઘેરાયેલાં વાદળ વરસવાનો ઝપાટો મારીને ઊરી જાય છે; પછી પાછાં જોશમાં આવી ઘેરાઈને ચકવર્તીય વર્ષા કરવાની યોજના ઘડે છે. મને લાગ્યું કે સૂક્ષ્મ હોક શીતલ પવનની હુણવી જાપટથી થોડાક ભીના થઈ ગયા છે. છાંટા-છાંટી શરૂ થઈ ગઈ. ટીપાં પડતાં જ વદન રોમાંચિત થઈ ગયું. મને લાગ્યું કે વરસવા માટે જણુંબેલા વાદળ ફાટી પડશે. મૂસલધાર વરસાદ થશે; ત્યાં જ જોરદાર પવનની જાપટ વાગી. દીવો ‘ભક્ત’ દઈને રાણો થઈ ગયો. ઘોર અંધકાર.

મારી પિય વાર્તાઓ • ૮૮

બેરાયેલી કાળી ઘટા, એક દમ નીરવતા, વરસવા હુઠીલાં વાદળ, વાદળોની અથડામણું “તડ...તડ...તડક” નો અવાજ. એવું લાગ્યું કે કાનના પરદા ફાટી જશે. એ સાથે જ લપ્દાં...લપાછાં... કરતી વીજળી ચમકી; સાથે જ ગડગડાટ. ધડાં...ધડાં... વરસાદ થવા લાગ્યો. જાણે ધરતી પર આકાશ તૂટી પડ્યું હોય. તરસી ધરતી ધરાઈ ગઈ હોય..., બીજી જ કાણે થયું કે વાદળ વરસીને વિખરાઈ ગયાં છે. ત્યાં જ મરથે બાંક પોકારી : ‘કૂકું...કૂ...!’

રાત્રિએ બારીની બહાર જોઈયું. સવાર થઈ ગયું છે. અંદરથી આવતો અવાજ બંધ થઈ ગયો છે. ઓણે ઝટપટ બારી બંધ કરી દીધો.

૧૦. બાળક બાપ વગરનો

વિધવા થઈને જીવનું, એ તે કંઈ જીવન છે ? પતિ મરી ગયો તો સમજી લો, પત્નીનું બધુંય મરી ગયું. વાહ રે પાંખડી સમાજ ! હાથની બંગડીઓ ફોડી નાખી. દર-દાળીના ઉતારી લીધા. હવે શેંથીમાં સિંદ્રૂર નથી ભરી શકતી. સાદાં, સફેદ કપડાં પહેરવાં. કેશ-કલાપને કલામય કરી શકતી નથી. પોતાના શોખ પૂરા કરી શકતી નથી. પતિ નથી; તેણી જાણે જીવનનો તમામશાણગાર છીનવાઈ ગયો. પતિ મરતાં જ શરીર ને જીવનની શોભા મરી જાય, એ કયાંનો કાયદો છે ? ... પણ આંધળા સમાજને પરમ્પરાઓને ઓઢી રાખવાનો હેતુ છે; પછી પેલી વિધવા નારીનું જે થવાનું હોય તે થાય; એને શું ? પરન્તુ નહીં, હવે આ નહીં ચાલે. ઉહ ! જીવતા રહીનેય કૂતરાના મોતો મરવું ? જ્યારે હું બધુંય કરું છું, તો બીજું બધું કેમ નહીં ? મારો પતિ મર્યાનથી; મારી અંદર જીવે છે. જ્યાં સુધી હું જીવતી છું, ત્યાં સુધી પતિને મરવા નહીં દઈ. તે ચોખા વીણતી-વીણતી ઉતેજીત થઈ ગઈ.

દીકરી છે. સાસરે ચાલી જશે. દીયર બધું ઓઈયાં કરી જશે. શી ખબર ઘડપણમાં કેવી દશા કરે ? નહીં. કશુંક કરવું જોઈશે. નહીં તો મારા પતિનું નખ્ખોદ જશે; પણ કેવી રીતે કશુંક કરવું ? શું કરું ? એમ કરવા જતાં અવૈધ સંતાન પેદા થઈ જશે તો ? દુનિયા હસશે. લોકો મારી ઉપર થૂકશે. સમાજ મને કુલાંગાર ને છીનાર કે'શે. નાતોલા મને ન્યાત બહાર મૂકશે...નહીં, જે થવાની હોય તે થાય. દુનિયા હસે કે રે. મારે તો દીકરો જોઈએ. વિધવા છું તે શું થઈ ગયું ? જવાન છું. શું નથી મારામાં ?... પરન્તુ પરાયા પુરુષની સાથે.. નહીં. ના, એ મારાથી નહીં થાય. ચોરી-છૂપીથી કશુંક કરી પણ લઉ લઈશ; પણ પેટને કેવી રીતે કયાં સંતાડીશા? પાપી પેટ વધીને માટલીની એમ લટકશે. લોકો જત-જતનું બોલશે.

“કેમ અલી ‘નઈકી !’ આગળ કોરું બાંધ્યું છે કે શું ?”

લોકો તો કોણ જાણે શું-શું કે’છે. કે’તો કે’વા ધો... ઔ મારા જૂત બૈને !

આખરે કયાં સુધી ભૂખને દબાવી રાખું; અને એય પાછી બાળકની ભૂખ. બાળક માટે લોકો શું નથી કરતા ? દુનિયામાં શું નથી થતું ? ઘણું બધું થાય છે. ટાંકી-ટબૂરીને સંતારી-દબાવી દેવામાં આવે છે; પણ પછી કોઈ પૂછશે કે બાળકનો બાપ કોણ છે ? ત્યારે ? કોણ બનશે બાપ ? .. ઉદ્દ ! બાપ બને કે ના બને; કહી દઈશ કે જમીન ફોડીને કાઢ્યો છે. તે પોતાની જાત પર હસવા લાગી. જમીનમાંથી તો કોઈ પેદા થતું હશે? ત્યારે...?

“કેમ રે નઈકી ! આજે કંઈ બહું ખુશ લાગું છું ? જાહો કંઈક મળી ગયું ના હોય ? રોજ તો ઘણીની યાદમાં ખોવાયેલી રહેતી હતી; પણ આજ....”

નઈકી ગભરાઈ ગઈ. સાચવીને બોલી : “કંઈ નહીં દાદી. આમ જ ખાલી-ખાલી.. મને લાગ્યું કે મારી કૂઝે છોકરો જન્મ્યો છે. એના જન્મનું મંગલ-ગીત, હાલરું ગાવામાં આવી રહ્યું છે.”

નઈકી ખુશ-ખુશાલ થતી ચોખા વીણવા લાગી.

“હે ભગવતી મા ! ગટ એની કૂઝો ભરો, ખોળો ભરો, અરે કોઈની સાથે કશી સાંઠ-સાંઠ કરી છે કે શું ? મને તો કહે ?”

“અરે ! દાદી, તમે તો નાનાં છોકરાની જેમ મને ફોસલાવો છો ! વરસ નથી થયું દજુ એમને મર્યે. દુનિયાં શું કે'શો ? કોઈ દિવસ અવૈધ ગર્ભ ના રહી જાય ?

“બૌ મોટી ચૂપ રે'નારી ! જોઈશ કે તું કંઈ હુધી છાનું રાખે છે? વખત આવ્યે એ પેટ ફોડી નીકરશે. અરે જવાની એવી હોય છે કે એને દબાવવાથી દબાતી નથી. હાસું. હાયું બોલ્ય તારું મન તો બોલતું અશ્યેને?”

“જાને દાદી, તમને આ ઉમરે મશકરી સૂઝે છે ! કોઈ સાંભળો તો સાચું માની લે.”

કહીને નઈકીએ ઘૂમટામાં મોહું સંતારી દીધું. સાસુજુ બીજું કામ કરવા લાગી.

કેટલી શંકાશીલ છે દુનિયા ! પતિ ન હોવાથી લોકો નવાઈ ભર્યા સપનાં જોવા લાગે છે. નઈકી જરાક શ્યામ હતી. કસાયેલું શરીર, ગોલ-મટોલ ચહેરો, ઘણી આકર્ષક લાગતી. કેટલાય લોકો ચોરી-છૂપીથી એને જોતા; પણ એ કોઈનેથ ગાંઠતી નહીં. તાકાતવાળી તો એટલી કે કોઈમરદનું કંદું પકડી લે તો પેલો જરાય ચસકી ના સકે ! દરેક કામમાં આગળ, કૂવામાંથી કોસ વડે પાણી કાઢવાનું હોય, તોય થાક્યા વગર અવિરત કામ કરતી હતી. ભાર વેંદારવાથી માંડીને ઢોરને નિરવું. ખેતરોમાં ગોડવું, પાકને વાડવો, ટીપીને દાણા છૂટા પાડવા. ખળામાંથી અનાજ કાઢવું, માળે ચડી પંખીઓને ઉડાવવું, આવાં દરેક કામમાં નઈકી પાછળ રહી જતી નો'તી. ખેતરોમાં સસરાની સાથે કામ કરતી રે'તી હતી.

સાત-આઠ વરસનો નાદાન દીયર રમ્યા કરતો. કેટલાક લોકો એવું સમજતા કે નઈકી સસરાની ઘણી સેવા કરે છે, એમના હાથ-પગ દબાવી આપે છે, સવાર-સાંજ, અધરાત-મધરાત સસરાની સાથે જ લાગેલી રહે છે, આખરે જવાન તો ખરીને ? જરૂર સસરા સાથે દિલ ખુશ કરી લેતી હશે. સાસુજુ એની પચાસ-પંચાવનની; કયાં-કયાં હાજર રહીને એની ચોકી કર્યા કરે ? કયાં સુધી કોઈના મોહુ હાથ દઈ રાખે ? સાસુજુ વહેમી. પુત્ર-વધૂની તપાસ ને પૂછગાઇમાં અચૂક રે'તી. કદીક પારકા પુરુષ સાથે વાતો કરતાં જોતી ત્યારે નઈકીને ઘમકાવતી.

“અરે, તું વિધવા છું. લાજ-શરમ રાખ. રસ્તે જતા લોકો સાથે મોજ-મસ્તી કરું છું. ચાલ, ઘેર ના કામ કર.”

પાછું વાળીને જોઈ નઈકી જવાબ આપતી નહિ. પોતાની જાતને તે ખૂબ કાબુમાં રાખતી; છતાં તેને બાળકનો અભાવ ખાઈ જતો હતો. મળસ્કે ખેતરમાં જતી રહેતી. કોણ હંમેશાં એની ચોકી કરનારું હતું ? સસરાજુ દમના દર્દી. રાત આપી ખોસતા રહેતા. મોડા ઉઠતા; ત્યાં સુધીમાં તો નઈકી પાછી આવી જતી. સાસુજુ એને ખંખેરતી.

“તું સવાર-સાંજ એકલી આવજા ના કર્યા કરીશ; પછી પતિના કાનમાં ફૂક મારતી.”

“મને લાગે છે કે નઈકી કો'ક જગાએ સાંઠ-ગોંડ કરે છે.”

સસરાજુ થોડાક બેશરમ હતા. ખાસ ધ્યાન આપતા નોંટા. નઈકી સાસુ-સસરાની સેવા ઘણી સારી રીતે કરતી. દીયરને પોતાના દીકરાની જેવો માનતી. એવી બની-ઠનીને રહેતી હતી કે, લોકો એને સતી સીતા સમજતા. મન દઈને ખેતરોના કામમાં વળણી રહેતી.

ઘરને પાવા પડે એમ હતું. એ દા'તે કોસ ચાલું થવાના હતા. નઈકી વહેલી સવારે વેરથી નીકળી ગઈ.

સસૂરાજુ કૂવે પછી પહુંચ્યા. ગરજયા : “નઈકી...! ચ્યા... છે કે ?”

“દાદા આવી ગયા. હવે તો છોડશો કે નેં? તૂટી પડ્યા એવા કે, જાણો ઘર ના હોય ! જાણો છો ? ખેતર, શેઢા, ઝડવા-જંગલ.. હાય રામ ! કયાંક આપણે પકડાઈ ગયાં તો ? સારું જાવ. નાસો ઝટ ! શેરડીનું પાંદડું હાલ્ટી ના જાય એવી રીતે તલાવ તરફ ચાલ્યા જાવ. હું દાદાને કહી દઈશ કે ગોંડય ધોવા ગયા છે.”

તે ઝટપટ બહાર નીકળી કપડાં સરખાં કરતા બોલી :

“શું છે દાદા.... જેર-જેરથી બૂમો પાડો છો. ખેતરમાં સંહાસ જવામાં મુશ્કેલી ઊભી કરો છો. એકલાથી તો ઢાણિયામાં પાણીય નથી આવતું.”

“તું ચાર વાગે વેરથી આવી. બળદો મોઈડી બંધાવીને ઓલાણમાં ઊભા છે. ટોપલામાં ગોતું ભરી આપ્યું હોત તોય ખાત. છદર નથી આયો કે શ્યું ? આટલી વારમાં તો ઢાણિયામાં પાણી આવી ગયું હોત.”

....ત્યાં જ શેરડીના ખેતરમાં પાંદડાં ખખડયાં.

“શેરડીમાં કોઈ ચોર-બોર પેકો છે કે શ્યું નઈકી ? જઉ ને જોઉ તો ખરો. હું કોસ બાંધી લટકાવ.”

નઈકીએ લુર્કી (ઊરી) સાથે હાથાને તાણી બાંધ્યો. એના શાસની ધમણ ઊપરી ગઈ. દાદાએ કયાંક અમને જોઈતો નથી લીધાંને ? માતા ભરખે એને, એને હમજાવી દીંઘું હતું કે જોજે પાંદડાં ખખડવા ના પામે.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૦૩

હું ભગવાન ! દાદા શું વિચારશે ? શેરડીના જે ખેતરમાંથી હું નીકળી હતી એ જ જગાએથી નીકળતાં ને આવતાં છદ્દરને જોઈ લીધો હશે તો...?”

“ચ્યાં જાવ છો જમાદાર દાદા ? શેરડી જોવા કે ?”

એ બાજુથી આવતો છદ્દર હુંકતો બોલ્યો.

“કંઈ નૈ... એ તો એવું લાગ્યું કે, કોઈ ચોર હોય. સિયાર-ફિયાર હશે. શેરડી પોચી છેને ? એટલે એમાં સિયારવાં વધારે પેસે છે. રસ ઉપર જ જલકતો રહે છે. ઘણીવાર લગાડી, ચ્યાં હતો ?”

“દાદા ! અવે જ તલાવમાં ગોંડ ધોઈને આવું છું. નઈકી નથી આઈ કે હું ?” તે અજાણું થઈને બોલ્યો.

“નઈકી તો ચાર વાગે જ આઈ ઉ તો જાણતો’તો કે તમે બેચે ઢારિયા પિવડાઈ દીધા હશે. હેંડો ઝટ, અજવાનું થઈ ગયું. ઢારિયો પિવડાવતાં સૂરજ ઊર્જી જરો. ઝટ કોસ ડૂબાડો. નૈં તો રઈ ગયા હમઝો.

બંને કૂવા પર પહોંચ્યા. નઈકી કોસ ડૂબાડીને હાથથી દોરડું ઉકાવી. બળદોને નહાળી રહી હતી. ‘નહાઉ..!’ બળદો ડોકી હલાવી-હલાવીને નાખ્યા. ગરગડી ‘ચ્યું-ચ્યું’ કરવા લાગી. જમાદારે ઝટપટ ગરગડીમાં તેલ લગાવી દીંઘું. એનાથી ‘ચૂર..ચૂર...ચકડુક’ અવાજ બંધ થઈ ગયો.

કોસ ઓછો ઊંચે ચડ્યો હતો. કૂવાના થાળામાં ઊભેલા છદ્દરે નમીને કોસનો હાથો પકડી કોસને ખેંચીને બૂમ પાડી.

“ચાદ્યા, ચાદ્યા, કોસને ઊંચે.” જમાદારને નઈકીએ દોરડું પકડીને ખેંચ્યું કોસ થાળામાં આવી ગયો. છદ્દરે હાથથી પાણી ઉલેચી પાંચ વખત કૂવા-દેવને ચાદ્યાંથું.

જમાદાર ‘સર...સર...સર...’ સૂતળીની દોરીને વળ ચાદ્યાવતા બોલા હતા.

“ખેતરોને પાંણીની જરૂર છે. નહેરનો કશો ભરોણો નૈં. હાવેની ઊગમણી હવા જોરદાર ચાલશે. તલાવનું પાંણી તરિયે જરો. બીજી વાર ઊલેચવાનો સંજોગ નથી. એક માત્ર કોસનો જ આશરો છે.”

“જમાદાર દાદા ! આજે નવી નોંધી નહેર આઈ છે. જિનગી હુંઘી મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૦૪

બાપ-દાદા કોસ હંકી હંકીને મરી ગયા. હંભર્યું છે કે ઉત્તરમાં ગવર્નર્ન્ટ સરકારી ટૂબવેલ બનાઈ રહી છે. પાકી નાલીઓ બનાવી રહી છે. નાનાં ખેડૂતોનાં ખેતરો સફાયટ થઈ રહ્યાં એં ! હવે ટ્યૂબવેલ થશે. આહીં નહેરમાં બે-ચાર વીધાં ગયાં. દાવે એમાંથી જશે. મારો હાણો સરકાર...”

“સરકાર હારો છે છદ્દર... આ મારા દાદરા નેતા-ફેતા..તલાટી, નાયબ, મંત્રી, સરકલ ઈનીસપેક્ટર, ઈજારદાર આ બધા મારા દાદરા પૈસા ખાય છે. નવા પલાન બનાવે છે.”

“દાદા, થોડુક દોઈદું પકડજો.”

પાણી કયાં સુધી પહોંચયું છે એ જોવા નઈકી બળદોને ઊભા રાખી ઢાળિયાના રસ્તે ખેતરમાં દોડી ગઈ. એણે બૂમ પાડી.

“દાદા, ખેતરના છેવાડા સુધી પાણી પહોંચી ગયું છે. પાણીને સાચવનાર વગર તે ખેતરમાં ચારે તરફ ફેલાઈ રહ્યું છે.”

તે ઝૂદીને પાળ બાંધવ લાગી. જમાદાર ખેતર તરફ દોડ્યા. વહી જતા પાણીને ઝટપટ પાળો કરી રોકવા લાગ્યા. પાણી સાચવાઈ ગયું તે બોલ્યા.

“રેલો જોરદાર છે, નઈકી ! તું એકલી આ વહેણને રોકી ના હું. પાણી ટારિયામાં સમાતું નથી. હાચરવનાર વગર ઊભરૈને બધે ફેલાઈ જાય છે.”

સરકી જતા પાલવને સાચવતી નઈકી ઓલાણમાં ગઈ. બળદોને નવડાવવા (હંકવા) લાગી. છદ્દર કૂવાના થાળામાં કોસને ઠાલવવા લાગ્યો. બંને આડી આંખો એકબીજાને જોઈ લેતાં હતાં !

“એ..ય ! દાદાને કશી ખબર નથી પડી.”

નઈકી બોલી : “ખબર પે કેવી રીતે ?”

ઘરમાં બધાં દોય તોય કોઈને ગાંઠતી નહીં. બંને બેતીવાડીમાં એક રસ થઈ જતાં. ઘર હતાં સામ-સામે, ઘાસ-ચારાને બહાને નઈકી છદ્દરને આંખ મારી નીકળી જતી.

ત્યાં કોણ જોનાર હતું ? છદ્દર પણ પાળા-પાળી, કાંસ, ઢાળિયા મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૦૫

જોતો, સુંધતો તપાસતો, દાતરંનું લઈ પહોંચી જતો. લીલી ચાર વાઢીને પાછો વળી જતો. પત્ની એની સમજ જતી. જરા ગરમી ખાઈને બોલતી.

“રોજ-રોજ લીલી ચાર...?”

“લીલી ચાર વગર હૂકા કુસકા રોજ ભાવતા નથી.”

તે દસ્તીને પત્નીને સમજાવી દેતો; છતાં વધારે બોલતી તો એની ધૂળ ઊડાડીને ફુરસ્ત કરી દેતો !

કૂલ જરવા લાગ્યાં. રેસાવાળી ઝૂંડીઓ ઝૂમવા લાગી. નઈકીને ઊભકા આવવા લાગ્યા. કદીક ઊલાટીઓ થવા લાગી. કાથો, આમલો, ખટાશ, તીખું.. એવું બધું ખાવાની એને ધાણી ઈચ્છા થતી હતી. એનું પેટ મોઢું ને નમેલું જોઈ ગામની સ્ત્રીઓ કટાક કરતી : “કેમ રે નઈકી? જીલેલી કુમુદિનીની જેમ ફૂલેલી ચાલી આવું છું ને !”

તે શરમાઈ જતી. કહેતી : “નાસો બેનડી ! કોઈને એવું કો’તાં સાંભળ્યું કે શું ?”

પછી તે માથું નમાવી કામ કરવા લાગતી.

ઘઉંમાં વાઢ પડ્યો. ઘઉનો ભાર માથે લાદી નઈકી ધીરે-ધીરે સરકતી હતી; જાણો કોઈ પાપનો ભાર વેંટારતી ના જઈ રહી હોય ! જોનારાં એને ધૂરતાં. ભાંટીપુર ગામમાં કાનક્ષુસિયાં થવા લાગ્યાં. સાસૂ બબડતી કે અભાગણીએ આ શ્યું કરી નાખ્યું ? દુનિયામાં ઉ મોઢું બતાડવા જેવી નથી રહી. સાસૂનો બબડાટ નઈકી ગટ-ગટ પી જતી, કશું બોલતી નહિ. લોકો નઈકીને ખરાબ નજરે જોવા લાગ્યા. વધતા પેટને તે કયાં સુધી સંતાપ્ત ? છેવટે નવમે મહીને નઈકીની આશા ફળી. દીકરો જન્મ્યો. નઈકીના આનંદનો પાર ના રહ્યો. કેટલાક લોકો મોઢું મચકોઈતા, કેટલાક થૂકતા. સ્ત્રીઓ ન સંભળાય એવું કે’તી : “પે...લી ગઈ છનાર.”

એને મર્ય ડોઢ વરસ થયું આજુ, એટલામાં આ લીલા કરી ! મારી..

જમાદાર પતિ-પત્ની પુત્ર-વધૂના આ ખરાબ કામથી બળાપો કરતાં; ત્યારે બીજું કરેય શું ? સાસૂણ જોર-જોરથી બોલી જગતાં. દાથ હલાવીને કે’તી.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૦૬

આ ઘણીની મારતલે કુટુંબનું નામ બોર્યું. અરે છીનારવીને આ જ જોડવું હતું. ના રે'વાયું તો બીજો ઘણી કરી લેવો'તો !

નઈકીને આ સાંભળી-સાંભળીને અપચો થઈ જતો. કાન દુઃખી જતાં. કદીક લાવરુ મારતી કે'તી.

“સાસુમા ! શું કામ બબડયા કરો છો ? છોકરો પેદા કરયો એ કંઈ પાપ નથી; તેથી ઉંઠ ! પેદા મેં કર્યો ! એની રીસ તમને છે તો બજ્યા કરો ખૂબ ગર્ભથી વધતું પેટ જોઈને કુલ ને ઘરકુટુંબને દુઃખ થાય. અરે ફાટે કેમ નહિ ? અધધાનો ભાગીદાર પેદા થઈ ગયો. એટલે છાતી ફાટે ને દુઃખેય થાય ! મારો છોકરો છે. વૈડપણમાં મદદગાર થશે; ત્યારે કોઈ શરમ વગરનાની લાતો ખાઈને નહીં રહું. દીકરો દરેક માને વહુલો હોય છે, પછી તે યોગ્ય રીતે હોય કે અયોગ્ય. બીજાનો છોકરો જોઈને બળો છો; તો પછી તે શું કરવા જાયો'તો ? બોલ ?”

ધર-પરિવાર, ગામ, સમાજના લોકોને નઈકી મક્કમતાથી સામનો કરતી. કોઈ ગમે તે કહે એ પાછી વળીને ફિટાક દઈને જવાબ આપી દેતી.

“અમારે ઘેર કોઈ પાણી પીવે કે ના પીવે; હું મારા દીકરા સાથે એકલી રહીશા. બધા પાકા પૂજારી બનીને રહેલો. હું કાચી જ રહીશા. બેશરમા પુરુષો ને બેશરમી સ્ત્રીઓ; ઊંઘ ! જરાક બોલતાં મરી જાય છે! પોતાની ભૂલ, દોષ, પાપ, કોઈ-જોતું નથી, બધાંએ કેટલાં કુક્રમકીને પચાચી લીધાં છે. આયનામાં પોતાનું મૌંફું કોઈ જોતું નથી ! અમને છીનાળવી કે'છે ! નિર્લજ, ધરમાં પત્ની હોવા છતાં બીજી સ્ત્રીઓ પાછળ ફંકાં માર્યા કરે છે; અને પેલી છીનારેંધ્યો ! ધરમાં પતિ હોવા છતાં ચોરી-છૂપીથી પારકા પુરુષો પાસે જઈ તબિયત સુધારતી રહે છે ! અરે મારે તો પતિ નથી; તેથી મેં કંઈક કર્યું તો ગામ આખાની છાતી કેમ ફાટી જાય છે?”

“એકલી-એકી કોની ઉપર બબડે છે, નઈકી ?”

“મોટાં બેન બેસો. કોની ઉપર બબડું ? મારા પાપી પેટને ધીક્કાસું છું. મારા કરમનો પદિયો જ કાણો, નહીં તો એ શું કરવા મરત ? આ આફતો મને શું કામ ઘેરત ? કો'નું-કો'નું ગાલું ? અદલુ-પલ્લુ બધાંયનાં મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૦૭

મોંઢા ખુલી ગયાં છે. ‘લંગડાઈન’ કેવા’ લાગી. “અરે નઈકી ! ટાંકણીમાં પાણી લઈને ઝૂબી કેમ ના મરી ?” “છીનાર પરાધીન થઈ જાય છે. ગામ આખું જાણે છે કે, એનો છોકરો બે વરસ પરદેશમાં હતો; છતાં અહીં એની પુત્ર-વધૂને છોકરો થયો. એ વાત ઉપર લંગડાઈન કે'છે એ છીનારાનો નથી. અમારો લાડકો એક રાતે પરદેશથી ઘેર આચ્યો હતો. પોતાના લાંઘનને લોકો કેવી ચાલાકીથી સંતારી હે છે !”

“દરેક ધરની આ જ દશા છે, નઈકી ! મારી પાડોસણની લીલા સાંભળ. મરદ પરદેશમાં કેટલાક લોકો એના બારણે આંટા મારે છે. બધાં જાણે છે; પણ કોઈ મૌંફું નથી ખોલતું.... સાસુજી નથી કે શું ? એક કામે આવી હતી. ફરી આવીશ.”

ઉઠીને મોટી બેન ચાલી ગઈ. બીરાદરી સાથે જમાદાર ખાવા પામતા નો'તા. એમના ભાગ્યમાં તાજું પતરાણું નો'તું. એ વિચારતા કે વિવાહ-લગ્ન કેવી રીતે થશે ? છેવટે એક ભીડમાં વાત વધી ગઈ. સગાંમાં જનનાથજીનો ભાત. પ્રશ્ન એ હતોકે પોતાના સગાં-સહીદર જ નહિ ખાય તો માત્ર પરાયા લોકોના ખાવાથી શું ફાયદો ? બધાંને નિમંત્રણ પાડવી દેવામાં આવ્યું હતું. ભીડ થઈ તેના બે દિવસ પહેલાં પંચાયત ભેગી થઈ. લગભગ પાંચ ઘૌથરીઓ મળ્યા. વાત પર વિચાર કર્યો. પંચાયતે નિર્ણય કર્યો કે જ્યાં સુધી જમાદારની પુત્ર-વધૂની બાબત સાફ નહિ થાય ત્યાં સુધી એમની નાત-બાતને ઘેરેય કોઈ ખાશેપીશે નહિ. જે પંચનો આદેશ નહિ માને તેને ન્યાત બહાર મૂકી દેવામાં આવશે.

આ નિર્ણયથી નાતીલા ચિંતામાં પડ્યા. બિચારાએ કેટલાંય વરસોથી ભૂખે મરીને દાણોપાણી ભેગું કર્યું. પૈસા જેમ તેમ ભેગા કરીને તીરથ-ક્રત કર્યા. કોઈ નહિ ખાય તો જગશાથ કયાંકનો નહિ રહે.

ભીડ થઈ તેના આગલા દિવસે ફરી પંચાયત બેઠી. કોઈ જોરથી બોલ્યું.

“આમ કોઈને ન્યાત બહાર મૂકવાથી શું મળશે ? એનો ફેસલો થવો જોઈએ નહિ તો જાણીતા, માનીતા ને વખણાયેલા ઘૌથરી શું કામના ? મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૦૮

આવા ફેસલા માટે તો પંચ બન્યું છે.”

પંચની વર્ષે એક પગે ઊભા રહી જમદારે હાથ જોડી કહ્યું.

“પંચો ! મારી પુત્ર-વધૂએ જાણે-અજાણે જે કંઈ કર્યું. એની જે સજા મળશે. અમે ભોગવવા તૈયાર છીએ.”

તમારે નાતીલાઓને જમાડવા પડશો. વગર લાગે પાછું ભોજન આપવું પડશે.

કોઈક કડક થઈને બોલ્યું. “શું કરવા ? જમાડાર નવી વહુ લાવ્યા છે કેમ ? પાંકું ભોજન શાનું ?” કોઈએ કટાક્ષ માર્યો.

“રહો, ઊભા રહો; થોભો. તમે હોંશિયારી વાપરીને બીજાને પછાડો છો. વિચારો, બાળકનો બાપ કોણ ? ખબર નથી; ત્યારે પછી નાતીલાઓને જમાડવાનો દંડ શાનો ? ખબર નહીં જાત-કાજાતનું છોકરું! જમાડારને ઘેર ખાવાવાળા નાતીલા શું નઈકીના છોકરાના બાપ બનશે? એમાં તો શરમાવ છો. બધાય પેટભરા છો. ખાવા માટે પડાપડી કરનારા છો. છોકરાનો બાપ કોણ ? પંચ આ મામલામાં વિચારે.”

“ધાણું સરસ ! ‘ભૂખલભાઈ !’ પરન્તુ બાળકનો બાપ કોણ એ તો એ છોકરાની મા નઈકી જ કહી શકે; તેથી નઈકીને પૂછવામાં આવે.”

“થોભો, થોભો. કહો પોંકઈ ! તમારે બોન-દીકરી નથી ? ભરી સભામાં સ્ત્રીની આબરૂ લેવી ચોધ્ય નથી. ભૈલા !”

“વાહ રે, નિપોરી ! એરે કોઈની આબરૂ વિચાર કર્યો હોત તો આજે આ પંચાયત ભેદી ના થતી. આબરૂ વગરની સ્ત્રીને આબરૂદાર બનાવવા માટે જ આજે ચૌધરી વળ્યા છે.”

‘મેંગરૂભાઈ’ આમ તો નઈકી ગમે તેનું નામ લઈ શકે છે. એને માની લેશો ?

“આ ઘટના જરા ગુંચવાડા ભરેલી છે.” ચૌધરી માથું ખંજવાળતા બોલ્યા.

“વાંકી વાતને સીધી કરરવા માટે તો ચૌધરી હોય છે.” કોઈએ કટાક્ષ કર્યો.

“પંચો ધ્યાન આપો.” કોઈ ઊભો થઈ બોલ્યો :

“કોઈ વિધવા પોતાના આવા બાળકના બાપને સભા વર્ષે કેવી રીતે જાહેર કરી શકે ? એના કહેવાથી કોઈને વિશ્વાસ કેવી રીતે બેસશો ? તેથી જરૂરી એ છે કે સ્ત્રી અને મરદ બંને મળીને કબૂલે, કે આ બાળકના મા-બાપ અમે છીએ. ત્યારે જ વાતનો ઉકેલ આવે.”

થોડી વાર સુધી મૌન છવાઈ રહ્યું. નઈકીના શાસ વેગવાન થઈ ગયા. વિચારતી : હૈયા ફૂટા છદ્દદરે મજા તો મારી લીધી ભોગવનું મારે પડે છે. પણ એને બૈરી, અને ચાર છોકરાં છે; પછી મારા છોકરાનો બાપ થવાનું કેવી રીતે સ્વીકારશો ? આજે કેમ બોલતો નથી એ હરામી ? નઈકી એક દમ વ્યાફુલ થઈ ગઈ બોલી :

“છદ્દદર તુંય હીજડો છે કે શું ? મોંટામાં જીબ નથી તારા ?”

“ઓ છીનાર ! માદું નામ કેમ લે છે ? ઉં તો તને કદી મલ્લયો નથી ? પંચો, નઈકી મને જાણીબૂઝીને બદનામ કરવા માંગો છે.”

“શું બોલ્યો ? તારું મોંકું તૈડી નાખીશ, કાળમુખા !”

છાતીએ વળગાળેલા દીકરાને એક હાથે સંભાળતી ને બીજો હાથ અમકાવતી નઈકી છદ્દદર પાસે પહોંચ્યો ગઈ. ગરજુને બોલી :

“બોલ ! આ છોકરાનો બાપ કોણ છે ?”

છદ્દદર થોથવાઈ ગયો. ગાભરાઈને બોલ્યો.

“ઉ.... ને....!”

સટાક દઈને ગાલ લાફો ઝીકાયો. નઈકીની પાંચેય આંગળીઓના નિશાન છદ્દરના ગાલ પર લાલ-લાલ ઊપરી આવ્યાં. નઈકી તમતમાતા ચહેરે પોતાની જગાએ પાછી આવી.

“પંચો, આ અત્યાચાર....” છદ્દદર રડમસ થઈ બોલ્યો :

“ધતુ મારા હાઉઠરા છદ્દદર, નાકકુણી! બૈરીને હાથે માર ખાદો ?” કોઈએ કટાક્ષ વેર્યો.

નઈકી માથું જુકાવી પોતાના ભાગ્યને ધીક્કારતી બેઢી. પણ એ કપરો સમય આવી ગયો હતો. એને છદ્દદર પર વિશ્વાસ હતો; પણ એ સ્વાર્થી મારી પિય વાર્તાઓ • ૧૧૦

એવો ફરી ગયો કે જાડો કશું જાણતો જ ના હોય. કોઈનો આશરો ન મળવાથી નઈકીનું હદ્દય કકળી ઉક્કું. રણમાં બલબલાતા એકલ ઊંઠની જેમ વ્યર્થ બબડાટ સાથે આંસૂ વહેવા લાગ્યાં.

ગામ-પંચાયતના મુખ્ય આદમી ખોંખારો ખાઈને ઉભા થયા. બોલ્યા : “અહીં કોઈ મરદ નથી. બધાએ બંગડીઓ પહેરી લીધો છે. મજા લૂંટવાની હોય ત્યારે જ મારા હાસુરા મરદ બની જાય છે ! હવે કોઈ મરદ બનીને કે'તું નથી કે ‘આ બાળકનો બાપ હું છું.’ નઈકી જેનું નામ લે છે તે સ્વીકાર કરતો નથી; તેથી પંચાયત બરખાસ્ત થઈ જાય છે. જમાદાર ! કશું ખાવા-પીવાનું કોઈ પાંમશે નેં.”

પાછળથી કરકાઈ ભર્યો અવાજ આવ્યો. “વાહ રે મર્દ ! બીજાને નામર્દ કહેનારા પ્રધાનેય એક મર્દ જ છેને?”

નઈકી પોક મૂકી જોરથી રડી પડી. “હે રામ ! બાળકને પેદા કરનારી મા, એના બાપને કયાંથી પેદા કરે. એની અંદરની ચેતના એક દમ જાગૃત થઈ ગેડી. એને લાગ્યું કે નારીએ હવે પોતાની મર્દાની બતાવવી જ પડશે. જાડો એનામાં સંતાપેલો કોઈ મર્દ જાગી ઉક્કોયો ના હોય ? તે ફટાક દઈને નાગણની જેમ ફેણા ધૂતકારતી ફનફની ઉડી.”

“અરે દાંકણીમાં પાણી લઈને ડુબી મરો લંપટ-લંફંગાઓ ! ધીકાર છે આવા સ્વાર્થી લંપટ મરદોને ! લુચ્યાઓ, સ્ત્રીની સાથે બેલ-બેલ રમીને હવે મોહું સંતાપો છો ? એક નારી સભા વચ્ચે રડી રહી છે, બાળકના બાપ માટે છતાં તમારામાંથી કોઈનાય માથાની પાંછેરી હાલતી નથી. દાઢ..થૂ..! એવા મરદો પર પંચો...! હું જ મારા બાળકનો બાપ છું. નથી જોઈતો એક માના બાળકને એનો બાપ ! ચાલ બેટા ! કયાંક છેટે જતાં રહીએ. આ નામર્દ મજૂરો ને ભાડાનાં ટટુટાઓના ગામમાં નથી રહેવું. ચાલો, કયાંક દૂર, નવા સમાજનું સર્જન કરીશું. જ્યાં કોઈ છોકરાને બાપ શોધવાની જરૂર નહીં પડે.”

આ બોલતાંની સાથે જ નઈકી બાળકને લઈ ઝડપથી સમાની બહાર
મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૧૧

જવા લાગ્યી.

બધા બી ગયા. આ જશે કયાં ? કયાંક ભૂંડો ઈરાદો કરી લીધો તો બધા જેલમાં જશે. “નહીં નઈકી કયાંક નહીં જાય. આ જ ગામમાં રહેશે. આ જ મરદોની છાતી પર મગ દળશે.”

નઈકીના કાકા સસરાના પુત્ર ‘દહંબંગિયા’ની જોશીલો અવાજ સાંભળી બધા જાગૃત થઈ ગયા.

દીયર દહંબંગિયા પૂરા જોશથી બોલી રખો ઉતો :

“અરે સ્વાર્થી મર્દો ! તમારી બધાની વાતો સાંભળી-સાંભળીને કાન પાકી ગયા. તમે બધા તમારાં છોકરાંના સાચા બાપ બનતાં સીખો. નઈકીના છોકરાનો બાપ હું છું.”

દહંબંગિયાએ દોડીને નઈકી પાસેથી બાળકને લઈ લઈ એને ચૂમી લીધું. પછી બોલ્યો :

“હું ભાત-પાંત આપી દઈશ. એક ડૂબતી નારીને બચાવી લેવામાં મર્દાની છે. તમે કોઈના બાપ થઈ જ નથી શકતા. સ્ત્રીઓએ તમારી ઉપર બેળો-બેળે બાપનો સીક્કો ઠોકી લીધો છે. જો સ્ત્રી ના હોત તો ના કોઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીનો પતિ હોત ના કોઈનો બાપ હોત. પતિ અને બાપ થવાનો દાવો કરનારા મરદો તમારે નારીઓના અહેસાનો સામે ઝૂકવું જોઈએ.”

૧૧. દહેશતનો હથોડો

ખંડહા ગામ કેટલાક ટોળાં-ટોળીઓમાં વહેંચાયેલું હોવા છતાં કાયમી એકતાનું દસ્તાન્ત બની ગયું છે. ગામની ઉત્તરે કાછિયાંના દશ-પંદર ઘરે. તેઓ ધર-માથા વગરની વાતો પર સામ-સામે જીભાજોડી કરી લે છે; પરન્તુ લડ્યા-જગડ્યા પછી બીજા જ દિવસે પાછા ભેગા થઈ જાય છે. ગાસ, ગરીબી, ભૂખમરામાં જીવન ગુજારી રખ્યાં છે. એમનો ધંધો છે તાહના લાંબા, અણિદાર, મજબૂત પાંડાં કાપી લાવવાનો ને બારણે બેસીને સાવરણીઓ બનાવવાનો. તેઓ સાવરણીની ગાંસડીઓ માથે મૂકીને ગામે-ગામ ફરીને વેચે છે; અને એ રોતે જીવન-નિર્વાહ માટે કંઈક મેળવી લે છે. કેટલાક હુશ્રમંદ કાછિયાઓ સાવરણી વેચવાની સાથે-સાથે બગલથેલામાં છીણી-હથોડી રાખે છે. એનાથી તેઓ ઘંટીનાં પડિયાં, દળવાના મોટા ઘંટા, ટાંકવાનો ધંધો પણ કરે છે.

કાછિયાઓની પૂર્વ સૈયદો અને પઠાણોની પંદર-વીસ ઘર છે કે જેઓ ઘણું ખરું વાતનું વતેસર કરી ભાલા-બરછી લઈ નીકળી પે છે; અને પછી તારી...તે માનો.... તારી તે બોનનો.... માર્ય મારા હુણા.. હુંબાની ઓલાદને.... એમ કાગારોળ મચી જાય છે ને ચપટી વગાડતામાં તો મા-બેન સમી ગાળો જોખે-જોખેને વરસે છે.

એકાવાળા ને ખેડૂતો; આ બધામાં કોણ જાણે કયાંથી એવો જોશ બાત આવી જાય છે કે જાણે હમણાં જ તેઓ જમીન-આસમાન એક કરી દેશે! પણ એમનો ટે-ટે કરવાથી કે ટકરાવાથી નથી તલ જેટલીય જમીન લિંચી થતી કે નથી રતિ જેટલુંય આકાશ ઝૂક્યું. ગામના કેટલાક લોકો પરદેશી થઈ ગયા છે. નિવૃત થઈને કેટલાક લોકો પરદેશથી બેર પાછા વખ્યા છે. કહે છે કે, જ્યાં ચાર વાસણ ભેગાં થાય ત્યાં ખખડાટ થાય છે જ. આજે લડે, કાલે સુલેહ થઈ.

કાછિયાંની દક્ષિણે કલાલો અને તેલ કાઢનારા તેલીઓનાં ચાર-પાંચ ઘર છે. કોઈ ઉંટ પર ભાર વહે છે; તો કોઈ તેલ વેચે છે. આ લોકોની

બેસ-ઊંઠ ખાસ કરીને પઠાણો અને સૈયદો સાથે હોય છે. કેટલાક પઠાણો મુરગીઓ પાળે છે. ઘણું ખરું તકરારનું કારણ મુરગીઓ હોય છે. બીજે દિવસે એ જ મુરગીઓ પાછી બીજાના દરવાજે ચાણતી દેખાય છે. તેલીઓ ભેગાં યાદવોનાં ત્રણા-ચાર ઘર છે. જે ખાસ કરીને બેતી-મંડા છે. અને અડીને વાણિયાવાડ છે; ત્યાં ત્રણા-ચાર શાહુકારોની દુકાનો છે. ગામલોકો એ જ દુકાનોએથી અનાજ, મીઠું, મસાલા ખરીદ છે. વાણિયાવાડને અડીને મુસ્લિમ વાળંદોનાં ચાર-પાંચ ઘર છે. એમનો મુખ્ય ધંધો છે વાળ કાપવા ને દાઢી છોકવી. દુંગે તો કેટલાક લોકોએ દુકાન કરી લીધી છે. પર્વ, તહેવારો ને લગ્ન-વિવાહ પર એમની હાજરી અનિવાર્ય હોય છે.

વાણિયાવાડને અડીને પાકાં પીલ પાયાદાર સાત-બારણાવણું, ચારે બાજુ ઓસરીવાળું ને ચારે બાજુ ધાબાવણું એક ઘર મારું છે. ઘર-દ્વાર પૂર્વમાં છે; છતાં ઉત્તર-દક્ષિણે નાળિયાંથી છાપેલા છજાવાળી મોટી ઓસરી બનેલી છે. મારા ઘર પાછળ શિવચરન પંડિતનું પાંદું મોટી ઓસરીવાળું બે મકાન છે.

ગોરમાટીથી લીપીગુપીને કાચી બીંઠો પર માંખો લપસી પડે છે. શિવચરનાના ભારણા સામે સિયા-સુશ્રી મુસલમાનોના સાત-આઠ ઘર છે. એમાં પહેલું ઘર તહુમત મિયાંનું છે. મારા ઘર સામે કણબી (કુર્મી પટેલ) અને ગુપ્તાજીનાં ત્રણા-ચાર ઘર છે. ગુપ્તાજી અનાજનો વેપાર કરે છે; પણ આ બધાનો મુખ્ય ધંધો તો બેતી છે. એક જ ગામમાં કેટલીક જાતિઓ અને બિન ધર્મોના લોકો આવી રીતે એવાં હળીમળીને રહે છે કે એમને જુદાં પાડીને જોવાં એ અનેતિક કહેવાય. જ્યાં જરાક જેવી તકરારો એકાધ પળમાં તો પ્રેમમાં પલટાઈ જતી હોય, ત્યાં ધર-માથા વગર ભયભરી વાતોથી લોકોનો પરસ્પર વિશ્વાસ થોડા જ દા'ડામાં કેવી રીતે તૂટવા લાગ્યો, એ વાતને ગામલોકો સમજી શકતા નથી કે નથી સમજી શકતો હું. જાણે કોઈએ બે હાથનો હથોડો એકતાના છાતી પર ઢોકી ના દીધો હોય?! એ દહેશતી હથોડાના મારથી ખાસ કરીને બે જણાતાં દિલને ઉંડો આધાત લાગ્યો છે. તહુમત ને શિવચરણાની ઘાઢ મિત્રતા તૂટીને ધૂળ મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૧૪

ચાટતી થઈ ગઈછે. તેઓ આંસૂના ઘૂંઠકા પીને રહી જાય છે; પરન્તુ ઈચ્છવા છતાંય એક-બીજાને મળી શકતા નથી.

પ્રકૃતિ આજે ય પોતાનું સર્વસ્વ ગામ પર ન્યોધાવર કરી દે છે. ગામની આસપાસ લાંબાચોડાં બગીચા પોતાની શિતલ છાયા આપે છે; પરન્તુ માણસ અંદરને અંદર આન્તરિક વહેમથી લૂથી બળનો રહે છે. ગગનચુંબી આંબા, મહુડાનાં હર્યા-ભર્યા વેઘૂર વૃક્ષો એમના ખાટાં-ખીડાં સ્વાદિષ્ટ ફળો દર વર્ષે આપી જાય છે. બગીચાઓથી જોડાયેલી લાંબી-પણોળી સીમામાં રવિ, ખરીફ અને જાયદ ત્રણે ફસલો દર વર્ષે મનને દરી દે છે. પાનખર જતા-જતામાં તો ડાળીઓ પર નવી કુંપળો ફૂટી નીકળે છે; છતાં સમૃદ્ધ એવી બે વિશિષ્ટ શાખાઓને ઝાંતુઓના ફેરફાર સ્પર્શી શકતા નથી. એક વૃક્ષની બે વિશિષ્ટ શાખાઓની જેમ શિવચન અને તહમત આજેય પાડોસી છે. તહમત મસ્તિષ્ઠદમાં નમાજ પઢી આવે છે; અને શિવચરણ દરવાજે બનેલા દેવસ્થાને પૂજા-પાઠ કરી દે છે.

હું શિવચરન અને તહમતના દોસ્તીને નાનપણથી જાણું છુ. એમની ગાડ મૈત્રી જોઈને લોકોને ધાણું આશ્રય થાય છે. તેઓ સંહિયારી જેતી કરતા હતા. ગઈ કાલ સુધી મકર અને ઉજરકા એમ બે બળદાની જોડી એવી જામતી હતી કે ના પૂછ્યો વાત !.. પણ થોડા દિવસોમાં એમને કોણ જાણે ક્યું જાનવર સુંધી ગયું કે પરસ્પરનો જીવતો-જાગતો અગાધ મેળ-ભિલાપ કર્યાં, કઈ ઊંઘમાં પોઢી ગયો તે હવે જગતાં જાગતો નથી. ત્યારે કોઈને એવી ખબર પડતી નોંટી કે એ બંને જુદા જુદા ધર્મને જાતિના હતા. વરસો પહેલાં એમણે એક જોડ બળદ ભાગીદારીમાં ખરીદી લીધા હતા. ઉજર બળદને શિવચન ખવડાવતા-પિવડાવતા હતા; અને મકરને તહમત ઉજર દૂધિયા રંગનો હતો. મકર રંગ જુદા હોવા છતાં ઉજર ને મકરની જોડી ઘણી શોભતી હતી. એ સુંદર જોડીથી બંને મિત્રોની જેતી વણી સરસ થતી હતી.

સવારમાં હાળી આવતો. એને જોતાં જ તહમત લુંગી સંકોરતા હરફર-હરફર દોડતા; અને હાથથી જટપટ ઘુઘરી, ખોળ, દાણા, અનાજનું ભૂકણા ગમાણમાં નાખતાં કે'તા.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૧૫

“‘ઊભો રે’ બેટા છંગુ ! મકરાનું પેટ ભરવા દે. સાંજ પડતા સુધી એને ખેતરમાં વૈતરે કરવું પડે છે.”

છંગુ અટકી જતો. બંનીના ગજવામાંથી બીડી-દીવાસણી કાઢતો. ‘ફરર..’ કરતો દીવાસણી સળગાવી બીડી સળગાવી લેતો; અને મોઢામાં લગાવી ગોટેગોટા કાડતો. એવું લાગાનું કે જાણે કોઈ રેલગાંડી કોલસા-પાણી ભરીને હવે દોડવા લાગશે. બીડીનો ધૂમાડો તહમતના ગળામાં સલવાઈ જતો. ખાંસતા-ખાંસતા તે કહેતા.

“અરે છંગુ બેટા ! તને કેટલીય વાર કંધું કે બીડીનો ધૂમાડો ફેફસામાં કાણું પાડી દે છે; પણ જચારે જોઈએ ત્યારે તુંતો સ્ટેશન પર ઊભેલા ‘ભકભક..’ કરતા એન્જિનની જેમ ‘ભુકું..ભુકું..’ ધૂમાડો કાઢતો રહે છે !

“હું કરું ‘ચાચા !’ મારી હાહરી ખરાબ ટેવ પડી ગૈ છે.”

મકરાને ગમાણમાં મૌંઠું ઘોચી હંની-પાંણી ઉડાવતો જોઈ છંગુ ઉજરકા તરફ જતો.

સંડાસ ગયેલો લોટો માટીથી ઘસી લીધો હોય તેને શિવચરન જમીન પર ટોળી કેતા. વાંસની નાની છાંબીમાં મૂકી રાખેલો લોટ, અનાજના ફડા, ખોળ લઈને હાથથી ગમાણમાં મિશ્રણ કરતા કહેતા.

“અરે રે ! હજુ તો કાનેથી જનોઈ ઉતારી નથી. ત્યાં તો તું આવી પહુંચ્યો. અટકી જા બૈલા ! ઉજરકાની ડાબી કૂખ ખાલી છે. જરા વધારે ઊચી આવવા દે.”

ઉજરકા પૂંછું હલાવી-હલાવીને માથું ડેલાવી-ડેલાવીને ખાવાનું ‘હબર-હબર’ ઝાપતો. બંને બળદો ખાઈ-પીને ઊભા થઈ જતા એટલે છંગુ એમને જોડીને ખેતરમાં લઈ જતો. છંગુ જોડી હતો; છતાં બંને મિત્રોના કુટુંબનો જ સભ્ય હોય એવો હતો; તેથી આ બંને તેને પ્રેમથી બેટા કહીને બોલાવતા હતા.

દિવસ ચાડી જતો. ઉકળાટ જરા વધતો લાગવા માંડતો. શિવચરનનો પુત્ર નોહર એના સમોવડિયા મિત્ર સાથે રમતો હોય ત્યારે એની માના બોલાવવાથી રમતમાં ભંગ પડી જતો. નોહરની મા કહેતી.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૧૬

“બેટા ! આ કુલેર છંગુને આપી આવ. નહિ તો સવારે ખાધા વગર એને શર્દી થઈ જશે.”

એક હાથમાં કુલેરની પોટલી ને બીજા હાથમાં પાણી ભરેલો લોટો લઈ નોષુર ખેતરમાં જતો. નોષુરને જોઈ છંગુ બળદોને બયકારી ઊભા રાખી દેતો.

બળદો વિરામ કરવા લાગતા અને છંગુ શેડે બેસીને ઘુઘરી ખાતો! તે લોટાથી ખોબા વડે પાણી પી લેતો. લોટો એંઠો ના થઈ જાય એટલે જ કદાચ તે લોટો મોઢે મારીને પાણી પીતો નોંટો. પડોસમાં માં ગુપ્તાજી પોતાનું ખેતર ખેડી રહ્યા હોય; તે કટાક કરી દેતા.

“કેમ પંડિત ! લોટો છંગુદિયાના હાથમાં આપીને ધરમ-કરમ ભષ્ટ કરી દીધાં ?”

શિવચરન કોણાળીથી ખેતરમાં ગોડ મારતા હતા. અટકી જતા. ધણી અકડાઈથી કહેતા.

“શેઠજી ધરમ કેવી રીતે ભષ્ટ થઈ જાય છે, એ તો આપ જ જાણો. હું તો માત્ર એટલું જ જાણું છું કે કર્તવ્યનિષ્ઠા, કામમાં શ્રદ્ધા ને ઈમાનદારી જ સાચો ધર્મ છે. માણસના સ્પર્શથી મારીમાંથી સોનું ઊરો છે. છંગુય માણસ છે. એ ખેતરમાં જેડ, વાવણી, ખેતરને પાણી પાવાનું કામ, નીંદામણ વગેરે કામો કરે છે. પોતાને સાથે ચડાવી અનાજ આપણે ઘેર પહોંચાડે છે. એના હાથે થયેલું આપણે ખાઈએ છીએ ને મોટા ધનવંતર શેઠ કેવડાવીએ છીએ ! ત્યાં કશું ભષ્ટ થતું આપણાને લાગતું કે નહતું નથી! એણે ઉગાડેલું ને પકવેલું અનાજ ખરીદી-વેચીને તમે વહેપાર કરો છો ને શેઠ કે'વડાવો છો ! તો પછી આ પીતારિયા લોટાને, જેને ઘોઈ-માંજને સાફ કરી શકીએ છીએ એને એના સ્પર્શી લેવામાં કયો ધરમ ભષ્ટ થઈ ગયો ?”

સત્યનું ભાન થતાં જ માણસ પાખંડનો અંચળો ઉતારી હે છે. ગુપ્તાજી ખુશ થઈ જતાં સાંજ પડ્યે છંગુ બળદોને લઈ ઘેર આવતો. બંને મિત્રો છંગુને અઠધી-અઠધી મજૂરી આપી દેતા.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૧૭

છેલ્લા કેટલાક દિવસોથી જાણે હવા અવળી ફરી ગઈ હોય એવું લાગતું હતું. લોકો એક-બીજાથી દૂર રહેવા લાગ્યા હતા. તેઓ સામે ભટકાઈ જાય ત્યારે એકબીજાથી મનોમન ખીન્તા ફંટાઈ જતા. કાછિયાવાડનાં કાછિયાના માથાના વાળ ઉતરી ગયા; છતાં તે નાનકડી વાતને પહાડ જેવું મોંઢું રૂપ આપી શક્યા નહીં; પણ કોઈ જાણે કયા ભયથી મોટા લોકોએ કાગણો વાધ બનાવી દીધો...! કેટલાક દા'ડા પહેલાં કેટલાક લોકોએ તહમતને એકાન્તમાં બોલાવી કહી દીધું.

“જાણો છો ? આ લોકો અયોધ્યામાં શું કરી રહ્યા છે ? અલ્યા ! તમે નકામા શિવચરન સાથે ચોટી રહ્યા છો. ‘ચચ્ચાજાન’.. શું કરવા મૌંતના મોઢામાં પેઠા છો ?”

લોકોની વાતો સાંભળીને અને ખાસ તો તેની લાલ આંખો જોઈને તહમતનો જીવ ઘભરાવા લાગતો. બીજે દિવસે શિવચરને ઘેર કેટલાક લોકોની ભીડ જામી. એક જણો શિવચરનને સમજાવતાં કહ્યું.

“ગુરુ !! આ તમારા ખબે લટકતી જનોઈની લાજ રાખો. ચેતી જાવ. સાંભળ્યું નહીં તમે ? આ લોકોએ અયોધ્યામાં ગોળી ચલાવી દીધા; છતાં તમે પેલા તહમત સાથે અતૂટ જોડીની જેમ ચોટેલા રહો છો ? લોકોની વાત સાંભળી શિવચરનનો જીવ મોટા ગુંચવાડામાં પડી ગયો; જાણે તેને ધમકી આપવામાં ના આવી હોય ? જાણે કોઈ ભારે હુથોડો એમની છાતી પર ઝીકી ના દીધો હોય ! એમના મનમાં ભય પેસી ગયો.”

એ બદેકેલી હવાથી બંને મિત્રોના કાન એવા ઊભા થઈ ગયા કે જાણે કોઈ ચોપાયું એના શત્રુની આહૃત પામી ગયું હોય અને એકાધ પલકમાં તો છલાંગો ભરવા લાગે. એ દિવસથી બંને મિત્રો કાર્યોડાની જેમ રંગ બદલવા લાગ્યા. સાથે બેસ-ઊક, બોલવું-ચાલવું બધું બંધ થઈ ગયું. કેટલાક વરસોથી એક સાથે થતી જેતીની સાંદળ તૂટી ગઈ. બંનેવે નક્કી કર્યું કે તેઓ પોતાની બળદ-જોડી જુદી રાખશે.

જેઠ પોતાની જવાનીના ધમંડ પર મસ્ત હતો. આકાશમાં એકલ-દોકલ કાળાં, ભૂરાં વાદળ ઊતાં હતાં. જાણે તેઓ અખાડના આગમનની મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૧૮

સૂચના દઈ જતાં હતાં. વાદળ મેળ-મિલન કરીને પાછાં છટકી જતાં હતાં. તે માણસની જેમ જુદ્ધી નથી હોતાં. પળમાં અથડાઈ પેઠે ને પળમાં પાછાં એક થઈ જાય. આડી-અવળી તોફાની હવા વાદળોને વારંવાર તોડતી ને જોડતી રહેતી હતી; પણ સ્વતંત્ર વાદળ તૂટી, વિખરાઈનેય જોડતાં ને ઉડતાં જતાં હતાં. પણ માણસ તો જો એક વાર તૂટી ગયો તો સમજો કે એ વિખરાઈ ગયો. વાદળોની દુનિયામાંથી શિવચરન પોતાની મનુષ્યોની દુનિયામાં પાછા આવી જતા. વરસાદ પેઠે તે પહેલાં બળદોની જોડી જમાવવી પેઠે તેમ હતું નોહર નિશાળે જવા તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. શિવચરન બોલ્યા.

“બેટા ! આજે માસ્તર સાહેબની રજા લઈ વહેલો વેર આવી જજે. ગુરુવાર છે. બળદ ખરીદવા બજારમાં જવું પડશે.”

“સાંસુ” કહીને નોહર ખબે દફતર લટકાવી નિશાળે ચાલ્યો ગયો.

પિતાજીના કદ્યા ગ્રમાણે સાહેબની રજા લઈને નોહર વેર આવી ગયો. દફતર ખીટીએ લટકાવી રહ્યો હતો. શિવચરન બોલ્યા.

“જુઓ તો ખરા ! ભાગુનારા નિશાળેથી આવી ગયા; પણ અમે તો હજુ તૈયાર જ નથી થયા.”

નોહર બોલ્યો : “કાકા ! હજુ બાર વાગ્યા છે. કંડક થશે એટલે એ કંડા વાતાવરણમાં જઈશું.”

એય હૃથ-મોં ઘોઈને પિતાજી સાથે જમવા બેસી ગયો. એના માટે બાએ ખાવાનું પીરસી દીધું હતું. નોહરે પિતાજીની જેમ ભગવાને ભોજન ધરાવીને એક ટુકડો બાજુમાં મૂકી દીધો. જલાર્પણ કરીને લોટો ટનટનાલ્યો; પછી ભોજન કરવા લાગ્યો. એની નકલ જોઈ માતા-પિં હસવા લાગ્યાં.

બા બોલી. “પાકો નકલકાર છે આ ! છેવટે દીકરો કો’નો ? બાપની જેમ હમણાંથી અધ્ય કાઢવાનું શીખી રહ્યો છે.”

નોહરને ચણાના રોટલા પર ખૂબ અલાવો; તેથી પહેલાં : તો એણે મોહું મચકોડયું; પરન્તુ પિતાજીના માન ખાતર ચૂપચાપ ખાવા લાગ્યો. બાએ એના ચહેરાને વાંચી લીધો બોલી. “એના માટે ઘઉં લઈ આવજો.

મારી પિય વાર્તાઓ • ૧૧૯

ચણાનો જાડો રોટલો એના ગળે ઉત્તરતો નથી.”

નોહર શરમમાં ડૂબી ગયો. મનોમન પ્રસન્ન થયો. પિતાજી ઉપદેશ ફટકારવા લાગ્યા :

“ચણાનો રોટલો વધારે પૌષ્ટિક હોય છે. કણું છે ને ? ‘જે ખાય ચણા એના શરીરમાં ના મણા !’ ચાલો, પહેલાં બળદ ખરીદીશું; પછી બીજું જે લેવું હોય તે લઈશું અખાડ માથા પર ચક્કર મારી રહ્યો છે. જુની જોડી તૂટી ગઈ છે. નવી જોડીની વ્યવસ્થા કરવાની છે. ઉજર બળદ એકલાથી ખેતી કેવી રીતે થશે ? અણાના વખતે જ આ સાંદ્રલનેય તૂટવાનું સૂગયું !”

ભારે મનથી શિવચરન રસોડામાંથી ઉડી ગયા. ગાટર પાસે જઈ હૃથ-મોહું ધોયું. નોહર પણ ભોજન પતાવીને પિતાજીની સાથે ચાલ્યો.

ગામથી પાંચ માઈલના અંતરે અલીગંજ બજાર, જેઠના ધખતા બપોરે ગરમ લૂ હદયને સ્પર્શી જતી હતી. કામ માટે માણસ ઠંડી-ગરમી જોતો નથી. નીચે ધૂળના ગરમ ગોટા ને ઉપર સૂરજ ધખી રહ્યો હતો. ગ્રંડ જવાલાથી ધરતી ઇન... ઇન... કરી દાડાઈ જતી હતી. ફર્દું... ફર્દું... ફર્દું... ચાલી રહેલા યક્કમાં ધૂમતા વંટોળિયા ને તોફાની હવાથી ઉકી ધૂળ ગગનનેચૂમી રહી હતી. ગરમ લૂ કોમળ અંગોને દાડાઈ દેતી હતી. પગનાં તળિયાં ગરમ ધૂળમાં પડતાં દાડી જતાં હતાં. એવું લાગતું કે જાણે ચૂલામાં લાકડાં ભડ-ભડ બળી રહ્યાં હોય; અને ચૂલા પર સજેલી મારીની હંડલીમાં ગરમ ને લાલ થેલી રેતીમાં પગ પડતાં જ કાચા દાણાની જેમ તડતડ થઈ ભડલડ ઉઠી ચવાણું બનીને રહ્યા હોય એમ લાગતું હતું એમના હોક તરસની ચીમળાઈ ગયા હતા; છાતાં બાપ-બેટો મનમાં કોઈ જુદી જ તરસ લઈ આગળ વધી રહ્યા હતા.

થોડીક જ વારમાં બજારમાં પહોંચી ગયા. ગંજ-બજારમાં ઘઉં-ચણાનો ભાવ પૂછતા તેઓ બળદ-બજારમાં પહોંચ્યા. વહેપારી પોતાના બળદોને ધૂમાવી-ફેરવીને ગ્રાહકોને બતાવી રહ્યા હતા. ધરાકોને આકર્ષવા કેટલાક બળદનાં સીંગડાં નીલા રંગથી રંગવામાં આવ્યા હતાં. ગ્રાહક બળદોને ચલાવી જોતા, થાબડતા, બચકાડી ચાલવા માટે પ્રેરિત કરતા.

મારી પિય વાર્તાઓ • ૧૨૦

તો વળી પૂંછડું પકી એનું ખમીર માપતા ને અંદાજ લગાવતા કે બળદમાં કશી ખામી તો નથીને ? કોઈ ખરીદનાર બળદનાં જડબાં પહોળાં કરી દાંત ગણુતાને જાણવાનો પ્રયત્ન કરતા કે બળદ ઘરડો તો નથીને ? સારો પ્રમાણ પાડવા વેપારી બળદને કચકારી પૂંછડું આમળી દેતા. એનાથી સારા પાણીદાર બળદ ગુરુસે ભરાઈ નામી ઉઠતા. સોદો થઈ જતાં કોઈ લેનદેન કરી રહ્યું હતું. કોઈ કળી છતરી ખોલીને બળદને ભડકાવી દેતો; તેથી નવો પાણીદાર બળદ ભડકીને ચંચળ થઈ જતો. સીંગાંવાળા બળદો કરતાં સીંગાં વગરના બોડિયા બળદ વધારે સંખ્યામાં આવ્યા હતા. શિવચરનને એક દેશી બળદ ખરીદવો હતો. તેમણે જોયું તો એક દાઢીવાળો ગ્રાહક એક વાછરડાની ચરબી અંદાજ રહ્યો હતો. વાછરડાના માલિક સાથે કિમતની પૂંછપરછ કરી રહ્યો છે; સોદો નક્કી થતો નહિ. નોહરની નજર એ વાછરડા પર ખૂંપી હતી. શિવચરન પણ વિચારી રહ્યા હતા. લાડખારમાં ઊઠેલો આ વાછરડો કર્યાંક કરતલખાને ના પહોંચી જાય. એને જ ખરીદી લેવો જોઈએ. નોહર એકદમ બોલ્યો.

“કાકા ! આ વાછરડો આપણા ઉજરકાની જોડ બની રહેશે. રંગ-રૂપ ડીલ-ડોલ બધામાં નિરાલો છે. નાનું મૌંઝું, નાનું પૂંછડું અને ગ્રાંસા કાન ખરા બળદનો ઓળખ હોય છે. આવો બળદ જેતી માટે સારો રહેશે.”

એ વાછરડો બાપ-દીકરોને પસંદ આવી ગયો. શિવચરને એક તંડાથી વાછરડાની ઊંચાઈ માપી લીધી. આગળ-પાછળ નજર ફેરવીને જોઈ લીધુંકે કર્યાંક ખસી કર્યા વગરનો આખલો તો નથીને ? આવી રીતે તેમને તપાસ કરતાં જોઈ માલિક બોલ્યો.

“શું જુઓ છો દાદા ! વાછરડો બધી રીતે તંકુરસ્ત છે. હળધર ને છાશઅને પાવી નહિ પડે. માલીસ કરેલા ને બરાબર છે. જોડશો ત્યારે જાણશો.”

“એ તો છે; પણ કદાચ દાંતે મળતો નથી.”

વાછરડાનું જડબું ફાડી તેમણે તેના દાંત ગણી લીધા; પછી બોલ્યા.

“વાછરડો દાંત વગરનો, બોખલો છે ! દાંત હજ ઊંગી રહ્યા છે.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૨૧

જદ્દી દાંતે આવી જશે. વાછરડો ગમ્યો છે. કિમત બોલો.”

“કિમત ? બસો તો બોલાઈ ગયા છે. હવે ત્રણ સો લેવાના નક્કી છે.”

તો પછી આ નહીં બને. એમ કહી શિવચરને ચાલવા માંડવાની ચેષ્ટા કરી.

“અરે, તમે તો કંઈ બોલો, દાદા !”

“શું બોલું ? હું એટલા આપી શકતો નથી.”

“હુંય જાણું તો ખરો ! એટલા આપશો ? વાછરડો ઉગતા દાંતનો ને સુંદર છે.”

કિમત વધારે માગો છો. એક જ ભાવ બોલો !

એક જ ભાવ. પોણાં ત્રણસો રૂપિયા લઈશ.

દમ ઘટાડવામાં શિવચરન અનુભવી હતા. કારણ કે લોકોને બજારમાં ભાવ-તાવ કરતા તેમણે વણીવાર જોયા હતા. બોલ્યા.

“રૂપિયા આપીશા બસો, આપવો હોય તો આપો.”

“અરે ! વણી ઊંચી જાતનો છે, દાદા ! તમે તો મૂળ રકમ પર જ પાણી ફેરવી દીધું.”

“બસ હવે વધારે હિંમત થતી નથી.”

શિવચરન નિરાશ થઈ ગયા.

“રૂપિયા બસો સાઈઠ લઈશ.” માલિક દફ્તાથી બોલ્યો.

“રૂપિયા પૂરા બસ્સો આપીશા.” શિવચરન પણ એકદમ બોલ્યા.

“સારું અફીસો આપો છો ?”

“નહીં” શિવચરન ઢીલા પડી ગયા.

તો પછી ?

“જે કહી દીધાને ? બસો.”

“બસ ? એથી વધારે કાણિયો પૈસોય નહીં ?” માલિકે પાણી ચડાવવા ચાહું.

“બસોથી વધારે મારી પાસે નથી.” શિવચરન નિરાશ વદને મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૨૨

બોલ્યા.

પિતાજીને નિરાશ થતા જોઈ નોહર એકદમ બોલ્યો. “બસો તીસ રૂપિયા આપું છું. ચાલો, રિપોર્ટ લખાવો.”

શિવચરન સત્તબદ્ધ થઈ ગયા. વિચારવા લાગ્યા કે આ છોકરો બોલી પર બોલી વધારી રહ્યો છે. વધારે રૂપિયા કયાંથી લાવીશા? નોહરની આંખોમાં નજર પરોવી તે અટકળ લગાવવા લાગ્યા કે આ છોકરો સાચું બોલી રહ્યો છે કે આમ જ રમત રમી રહ્યો છે!

નોહર બોલ્યો : “હા, કાકા! નિરાશ ના થશો. મારી પાસે તીસ રૂપિયા છે.”

પુત્રની વાત સાંભળી પિતાનો ઉત્સાહ વધી ગયો. તેનો ઉત્સાહ બમણું થઈ ગયો. ગર્વથી બોલ્યા.

“આ છોકરાની વાત ખરી, બસ! ચાલો લખાપડી થઈ જાય.”

“ના, દાઢા! ધાણા ઓછા છે.” માલિક કરગારો.

“આણો કહી દીધું એટલે; નહીં તો હું તો બસો જ આપવાનો હતો.”

“સાચું બાળક છે. કયા ધોરણમાં ભાણો છે?”

“સાતમા ધોરણમાં.” નોહરે જરાક અકડાઈથી કહ્યું.

રિપોર્ટ લખાવતાં અંધારુ થઈ ગયું હતું. બળદ ખરીદીને બાપ-દીકરો ઘર તરફ આગળ વધી રહ્યા હતા. શિવચરન વાછરડાનું કોટિયું પકડી આગળ-આગળ ચાલી રહ્યા હતા. નોહર બળદને પાછળથી હાંકી રહ્યો હતો. નવો બળદ નવા રસ્તે ચાલતાં કદ્દિક ભડકી ઊઠતો. ગાડ અંધકાર થતાં તેઓ ઘેર પહુંચ્યા.

નોહરની બાએ પાણીનો લોટો ભરી વાછરડા પર ઉતાર્યો. વાછરડાને જોઈ તે પારાવાર ખુશ થઈ. બોલી. “વાછરડો તો ઘણો હસો છે. કેટલાકનો છે?”

“દામ તો જે આપ્યા તે આપ્યા; પણ કમાલ તો તમારા દીકરાએ કરી.”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૨૩

“શું કર્યું મારા દીકરાએ?” એ જરા હેરાન થઈ.

“કર્યું તો વધું સારું; પણ એક વાત હું સમજી ના શક્યો કે એની પાસે રૂપિયા આયા કયાંથી? કયાંક ચોરી-લખાડી તો કરી નથીને? કોઈ વસ્તુતો વેચી નોંટીને?”

તે ધમકાવતા બોલ્યા : “નોહર! અહીં આવ તો....”

બીતો-બીતો નોહર પિતાજીની પાસે આવી ઊભો રહી ગયો. એના બા ડરી ગઈ; કયાંક ગુર્સામાં એ પાછા મારી ના બેસે. બોલી.

“એને મારશો નહીં. મારું મને કે'છે એણે ચોરી નથી કરી. બાળક નિર્દોષ છે. હું એને પટાવીને પૂછી લઈશ.”

નોહર એકદમ ગભરાઈ ગયો હતો. બીકના માર્યાની એની વાચા ફૂટતી નોંટી. શિવચરન ગરમ થઈ રહ્યા હતા કે આ નૈડો બોલતો કેમ નથી? તે ફરીથી તાડુક્યા.

“બોલ, તીસ રૂપિયા કયાંથી મળ્યા હતા? કયાં ચોરી કરી હતી? કો'ણે તને આપ્યા હતા? શું વેચ્યું હતું? ઝટ કહે, નહિ તો મારી મારીને ચામડી ઊખેડી નાખીશ. લુચ્યો! અત્યારથી આવું બધું શીખે છે?”

એકી શાસે બોલાવેલાં આટલા બધા પ્રશ્નોની જરીથી નોહરની બોલતી બંધ થઈ ગઈ. એને કશું સૂઝતું નોંટું કે શું બોલે? તે સાચું બોલી શકતો ન હતો. એકદમ રડવા લાગ્યો. એને બીક લાગી કે હવે માર પડશે. તે પિતાજીના કોધી સ્વભાવથી પરિચિત હતો. તે વાત કબુલાવીને જ જંપતા હતા. મારથી બચવા નોહર દોડીને બાને વળગી પડ્યો. ડૂસકાં ખાતો, તીબકાં ભરતો બાને કે'વા લાગ્યો.

“બા, બા! મેં ચોરી નોંટી કરી. કશું વેચ્યું નોંટું. તું મને ફી આપતી હતી. એમાંથી જે બચતું હતું એ જ આનો, બે આના, ચાર આના બચાવીને મૂકી રાખતો હતો. ધીરે-ધીરે તીસ રૂપિયા બેગા થઈ ગયા હતા. હું નકામો બર્ચ કરતો નોંટો. મેં જોયું કે પિતાજી નિરાશ થઈ ગયા છે; ત્યારે મારાથી રહેવાયું નહિ હું મારા પિતાજીને હારતા ના જોઈ શક્યો; તેથી તીસ રૂપિયા કાઢીને આપી દીધા. મેં ચોરી કરી નોંટી.”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૨૪

પુત્રની સાચી વાત સાંભળી બાપ ગદ્ગાદ થઈ ગયો. એનાથી તેમને અપરંપાર ખુશી થઈ. બાબે તેને હળવેથી ખોળામાં ભરી દીધો. બોલ્લી.

“રામ રામ ! આને જુઓ તો ખરા ! બધાં છોકરાં લેમ-ચૂસ, ગોળી, મીઠાઈ ખાય છે; ત્યારે આ અત્યારથી સંચય કરવાનું શીખી રહ્યો છે.”

માતા-પિતાને ખુશ જોઈ નોહરે પોતાનાં આંસુ લૂધી નાખ્યાં એની બાબે તેને ઘરમાં લઈ જઈ ખાવવાનું આયું. નોહર ભાણવા બેસી ગયો.

સાંજે જ હવા ગૂમ થઈ ગઈ હતી. વાઢળોએ થોડીક જ કષ્ણોમાં ગગનના તારાઓને પોતાના ખોળામાં દબાવી દીધા. કણી ઘટા વેરાઈ આવી, એવું લાગતું હતું કે જાણે ભયંકર તોફાન આવવાનું ના હોય ? જાણે કોઈ સૂચના પાખીને હવા વખની પ્રોત્સાહિત કરવા ફરીથી પ્રવૃત્ત થઈ. હવાનો એક હળવો જોકો આવ્યો અને ધૂટી-છવાઈ બુંડા-બુંદી કરી ગયો. વાઢળ ગડગડયાં; ત્યાં જ હવાની એક જોરદાર લાપોટ સાથે પાણીનાં મોટા-મોટા ફોરાં ટય-ટય પડવા લાગ્યા. કોણ જાણે કદ્દ દિશાએથી વંટોળિયા ઉઠયો અને ચક્કવાતીય પવન સાથે છર-છર-છર-છર પાણી વરસવા લાગ્યું. બે-ત્રણ જાપું પાણી પડીને પછા થંભી ગયું. ધરતીએ રાહતનો ખાસ લીધો. રાતનો ઉકળાટ થોડોક ઓછો થઈ ગયો.

સવાર થતો-જતાં તો લોકો ખેતરે પહોંચ્યો ગયા હતા. વરાપ થઈ જવાથી ખેતી શરૂ થઈ ગઈ હતી. પોતાના નવા-જૂના બળદોને લઈ શિવચન ખેતરમાં પહોંચ્યા. હળને જોતરીને બળદોને હંંકવા લાગ્યા. એક તો પહેલી વર્ષા, બીજું નવી જોડી ને ત્રીજી વાત એક ઘણા દિવસો પછી અરે એમ કહોને કે શિવચને પહેલી વાર હળદને હાથો પકડ્યો હતો ! ઉજરકા ને મકરકાની વહેંચણી થઈ ગઈ હતી; પરન્તુ છંગૂની વહેંચણી કેવી રીતે થાય ? એ જ સવારે છંગૂ કોઈ બીજાનું ખેતર ખેડવા જઈ રહ્યો હતો. તેની સાથે મારી મુલાકાત થઈ ગઈ. મારા પૂછવાથી એ કહેવા લાગ્યો કે

“પરદેશી ભૈલા ! હું કઉ ? દહેશતના દથોડાની કારમા મારથી ઘણાં લાંબા વખતથી ચાલી આવતી જોડી તૂટી ગઈ. એ મારા હાદુરાના પૌત્રે એકબીજાનો તોડી નાખ્યો. ખેતીની હંંદલ તૂટી ગઈ. માનુષને પોતાનાં રંમ મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૨૫

ને ખુદા પર ના રયો. તે વિશ્વાસ મને એકબીજાથી નૈં; પણ પોતાના રંમ ને ખુદા પર ભરોણો ના રયો, જેને પોતાના રામ-ખુદા પર વિશ્વાસ ન રહ્યો એમને મારી ઉપર કેમ કરીને રે ? જ્યારે ઈછતા તારે કંન પકડીને બાજુમાં મૂકી દેતા. મારું મન ના માં-ચું તારે બાઈકાટ થઈ ગયો. એટલા હારુ ધનરાજ શેડને વેર ખેતીમંડો થઈ ગયો !”

હળદનો હાથો પકડી રહેલા શિવચન છંગૂને જોઈ રહ્યા; પણ એને બોલાવવાની દિંમત ના ચાલી. તેમણે જાતે જ પોતાના પગ પર કુદાડી મારી દીધી હતી. તેઓ ઉજરકાને હંંકતા ત્યારે નવો બળદ સરખું ચાલતો. ખૂબ બયકારીને બળદોને હંંકી રહ્યા હતા; પણ નવો બળદ ઘણો ભડકેલો હતો. પહેલી વાર જગામાં જોતરાં પડવાથી નવા બળદને જરા આણગમતું લાગતું હતું. નવો ખૂબ આધોપાછો થતો. ઊગતા દાંતવાળો વાઇરડો જર ખલે જૂંસરે પડવા દેતો નોંટો. શિવચન હળદને જરાક ઊંચકી લેતા તો નવો જૂંસરુ કાઢી નાખતો ! ઉજરકો નવા જોડીદાસે સારી રીતે સાથ નોંટો આપી રહ્યો. બંને બળદ ખેંચતાણ કરતા. એક જમાડી તરફ ખેંચતો તો બીજો ડાબી તરફ બળદોની આવી પજવણીથી શિવચન ઝીજવાઈ ઉઠકતા. કદીક મનમાં બળાપો કરી હળદના હાથાને જોરથી દબાવતા. હળદનું નવું ફળું જમીનમાં ઉડે સુધી ઉતરી જતું. બળદો તાણો કચેરીને હળ ખેંચતા ને જોર પડવાથી છેરતા ! નવી જોડીને હળલાકડાના સેવા કે ચરારની ખબર પડતી નોંટી. બળદો આડાઅવળા ચાલતા ને કદીક ઊંચણીને કૂદકો મારતા.

શિવચનના ખેતરેથી ચાર-પાંચ વીધાંના અંતરે તહમત પોતાનું ખેતર ખેડી રહ્યા હતા. તહમતે પણ એક ધર-ધરક બળદ ખરીદીને મકરકાની જોડી બનાવી હતી. નાકમાં નાથ પરોવેલી હોવાથી તહમતના બળદ બરાબર ચાલી રહ્યા હતા.

તે દિવસે નોહર નિશાને જઈ શક્યો નોંટો. બળદોને સરખા ચલાવવામાં તે પિતાજીને મદદ કરી રહ્યો હતો. નોહર અછોડા પકડીને બળદોની આગળ-પાછળ ચાલી રહ્યો હતો. જ્યારે બળદ થોડા સીધા મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૨૬

ચાલવા લાગ્યા ત્યારે તેણે અછોડા છોડી દીધા. ઉજરકા પોતાના જૂના મિત્ર મકરકાને જોઈ ‘અમ્ભાં...અમ્ભાં..’ એમ ઓંધૈંતો હતો. કદીક પોતાના નવા જોડીદાર તરફ આકોશ કરતો જોરથી ઓડકાર ખાતો હોય એમ ઓંધૈંડ; અને પગથી માટી ખોતરે ! શિવયરન બળદોને ખૂબ સંભાળતા. વારેવાર બચકારતા; પણ ઉજરકા કદાચ પોતાના જોડીદારને મળવા વ્યાકુલ હતો. એક વાર ઉજરકા છલાંગ મારીને સરેપટ દોડ્યો. ઉણ લઈને ખડબડ-ખડબડ દોડ્યો તે પોતાના જૂના મિત્ર મકરકા પાસે જઈને ઊભો રહ્યો. મકરકા પણ ઘણુંઘાર નાસવાની કોશિશ કરી ચૂક્યો હતો; પરન્તુ નાકમાં પરોવાયેલી નાથના કારણ તે લાચાર હતો. ઉજરકાને પોતાના ખેતરમાં ઉભેલો જોઈ તહુમતે પોતાના બળદોને બચકારીને ઉભા કર્યા. ત્યાં સુધી શિવયરન પોતાના બળદો પાસે પહોંચ્યો ગયા હતા. બંને મિત્રોની નજર મળી એમની આંખો વરસવા લાગી. એમનું મન એકબીજાને મળવા ધડકી ઉદ્ઘંસ; પરન્તુ શિવયરન પોતાના બળદોને પકડી પોતાના ખેતરમાં પાછા આવ્યા; અને બળદોને સીધા ચલાવવા લાગ્યા. તે વિયારવા લાગ્યા કે મૂંગાં પણ માણસ કરતાં વધારે સમજદાર કહેવાઈ શકે. એ પણું મન કદી મેલું થતું નથી. અમે જૂના ને પાકા ઢોસ્ટ હોયા છતાં એકબીજાને મળી શકતા નથી...; અને આ ચોપગાં પોતાના મિત્રને મળવા વ્યાકુલ થઈ રહ્યાં છે. મન તો એવું થાય છે કે જઈને તહુમતને ગળે વળગી પડું. તે મન મારીને રહી ગયા.

૧૨. ભૂતની સામે

આજથી પચીસ વરસ પહેલાં ઢાડા ગામના મારે વેરથી ગલાડિયું નાણું પસાર કરતી વખતે રાતના બાર વાગે મારા કાકાના પુત્ર યદૃનનદન એક ભૂત પહેલવાન સાથે કલાકો સુધી કુશ્ટી કરતા હતા. તે મારા સમોવડિયા હતા. તેમણે પોતાને મોઢેથી ભૂત પહેલવાનની વાત સંભળાવી ત્યારે મને ઘણું આશ્રય થયું હતું; પરન્તુ ભૂત-પ્રેત સાથે કલાકો સુધી કુશ્ટી લડનારો બહાદૂર, તાકતવાન, હષ્ઠપુષ્ટ, નીડર પુરુષ જ્યારે પરિવારના સગાં-સંબંધી એવાં સાધારણ મનુષ્યોનો સામનો કરી ના શક્યો અને એક પલાયનવાદીની જેમ સંદાને માટે કયાંક ગુમ થઈ ગયો ત્યારે એની પેલી પહેલવાન સાથે કુશ્ટી લડવાની વાત સોએ સો ટકા મને જૂઠી લાગી.

ખરું જોતાં ભૂત-પ્રેતની વાતો કરતા લોકોનો એક મોટો ઉદ્દેશ્ય હોય છે. તે એકે, બીજામાં બીક જગાડીને પોતે મોટા, શ્રેષ્ઠ બનીને બીજાઓને હરાવી કે કષ પહોંચાડીને પોતે ઉચ્ચ સ્થાન, પ્રતિજ્ઞા પામવી. ભૂત-પ્રેતની વાર્તા કરીને લોકોમાં ભય પેદા કરવો એય એક ગુનો છે, પાપ છે. તે અપ્રિય કામ એક ભણાચાર, દાનવતા, અધાર્મિકતા, કર્તવ્ય-મૂઢ્યતા છે; પણ કેટલાક લોકો જ્ઞાની, સુશિક્ષિત, વિદ્વાન હોવા છતાં પોતાની આ ખરાબ આદતથી લાચાર હોય છે. પોતાના પાંડિત્યના અભિમાનથી છકેલા તે, અશાનતા ને અંધવિશ્વાસનાં ગપાં મારી-મારીને એવી વાતોની પૂજા-પ્રશંસા કરીને પોતાના અહુંને પોષે છે. એવા ભૂત-ગ્રસ્તોનો સામનો કરવો અધરો છે; પણ અશક્ય નાણિ.

મારા મિત્ર શ્વામજી સુશિક્ષિત છે. તેઓ એક વિદ્યાલયના સંચાલક છે. તે દર વરસે ધૂળેટીના દિવસે “હોળી મુખારક” કરવા મારે વેર આવે છે. હું દર વરસે ધૂળેટીના દિવસે “હોળી મુખારક” કરવા બધાને વેર જાઉ છું. આ વખતે તે ના આવ્યા; તેથી હું તેમને વેર ગયો. તેમના માથે ચપટીક લાલ ગુલાલ લગાવી દીધું. તેમણે મારે માથે લાલ ગુલાલ લાગલ્યું. અમે એકબીજાને બેટયા. હું સોફા પર બેસીને તેમની સાથે વાતો કરવા લાગ્યો.

મારા પહેલાં તેમને ઘેર એક મીલ કર્મચારી આવ્યા હતા. તેમના માટે ખજૂર ને દાળનું ચવાણું એક રકાબીમાં ટીપોય પર મૂક્યું હતું. કદાચ વાતોમાં ડૂબી જવાથી તેઓ મને નાશતો કરવાનું કહેવાનું ભૂલી ગયા. દસ મિનિટ પહેલાં જ હું મારે ઘેરથી ગરમ ધૂઘરા અને મહિયાં ખાઈને આવ્યો હતો; તેથી ખાવા-પીવાની મને ઈન્દ્રા ન હતી. વાતો કરતા-કરતા મિત્ર ઊઠ્યા ને ફોન પર કોઈને બોલાવવા લાગ્યા.

“આપ આવો. હું મહેમાનો સાથે બેઠો છું. ટેનજી આવ્યા છે; અને કવિ પણ કવિ તરીકે મારો પરિચય આપ્યો ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું.

“કવિ કહીને મારો પરિચય તમે આપ્યો; તેથી શું દુબેજી સમજ જરો કે હું ક્યો કવિ છું? દુબેજી આવી રહ્યા છેને?”

મિત્રે કહ્યું: “હા, આપ બને બેઠકો ખાલી કરી દો; અને સામે બેસી જવ. ત્યાં દુબેજી બેસશે.”

હું સામેના સોફા પર બેસી ગયો. જોયું, શ્યામજી દુબેજીની અધીરાઈથી રાહ જોઈ રહ્યા છે. થોડાક વખત પછી કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું. મિત્ર બોલ્યા.

“તેઓ આવી જ ગયા.” પછી તેમણે બારણું ઉલાડી નાખ્યું. બે અજાણ્યાં નર-નારીને ધરમાં પ્રવેશતાં જોઈ હું ઢીલો-ઢું થઈ ગયો. મને થયું કે દુબેજીને બધલે આ તો કોઈ બીજાં જ છે! તેમનો પરિચય કરાવતાં મિત્ર બોલ્યા.

“આ રાજનાથ છે. ઉચ્ચ અધિકારી છે.”

તેમને મારો પણ પરિચય કરાવ્યો.

“આ સત્યપ્રકાશ છે. અધ્યાપક છે.” બેસતામાં જ રાજનાથ અને તેમનાં શ્રીમતી માટે ચાર-પાંચ રકાબીઓમાં ફરીથી નાશતો લાવવામાં આવ્યો. ચાર-પાંચ કપ રહ્યા લાવીને ટીપોય પર મૂકી દેવામાં આવી. બધાને રહા-નાસ્તો લેવા માટે મિત્રે કહ્યું:

“લો, આપ સૌ નાસ્તો કરો ને રહા પીવો.”

નાસ્તો કરતા-કરતા રાજનાથ પોતાની ઉપર થયેલા ભૂતના આકમણની મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૨૮

દર્દીલી કથા સંભળાવવા લાગ્યા. અમે બધા નાસ્તો કરતા-કરતા તેમનાં ભૂતોની કથા ધ્યાનથી સાંભળવા લાગ્યા; અને બધાંને ભૂતકથાની કથા કેવી લાગી એ તો હું કહી શકતો નથી; પણ મને લાગ્યું છે કે મારી સામે જીવતું-જીગતું પૂરેપુરું સાક્ષાત્ ભૂત મૌંફું ફાડીને બિલાડીના ટોપની જેમ કબર ફાડીને બણાર આવી ગયું છે!

બળપણમાં હનુમાન-ચાલીસા બોલી-બોલીને, “ભૂત-પિશાચ નિકટ નહીં આવે, મહાવીર જબ નામે સુનાવેં, જે માણસ ભૂતને કડવા મહુડા નીચે દાઢી આવ્યો હતો તેને સામે ધર-માથા વગરના ભૂતને ઉભેડીને ફરીથી રજૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે હું આશ્રયમાં પડી ગયો. એક વાર તો હું આમ તેમ ભાગવા મથ્યો. વિચાર્યું કે અહીંથી સલામત (!) નીકળી જાઉં; પણ એ જીવતા જીન પર હનુમાન-ચાલીસાની કશી અસર ના પડી. અસર પેદ્ય કેવી રીતે? ખરેખર તો એ જીવતું કરવામાં આવેલું ભૂત હતું!

એકવાર મેં ફરીથી મારા આત્મબળના બ્રહ્માસત્રનો સહારો લઈ તેની ઉપર પ્રહૃત કર્યો.

“અરે જાણો છો? પવન-પુત્ર હનુમાન રામ-ભક્ત તો હતા જ; એ સાથે તે એક સારા ઓન્નિનીયર પણ હતા! તમને ઉંડતા ચિત્તરીને લોકો તેમના અસ્તિત્વ અને મહાત્મ્યને ખલાસ કરી દેવા ઈરછે છે. જરા વૈજ્ઞાનિક દાખિથી જુઓ; અને વિચારો કે એક હુથ પર એટલો મોટો પહાડ લઈને કોઈ ઊરી શકે છે? હનુમાન પવન-પુત્ર હતા. આપને યાદ હશે કે સંજીવની બૂટી લાવતી વખતે હનુમાનજીના વિમાને ભરતજીએ વિમાનનો અવાજ સાંભળી આતંક મચાવનાર કોઈ આતંકવાદી સમજને તીર મારી પાડ્યું હતું. પહતાં જ હનુમાનજીએ રામનું નામ લેતાં ભરતને લાગ્યું છે કે આ તો કોઈ રામ-ભક્ત છે. લક્ષ્મણાના મૂર્ખિત થવું ને તેમને જીવત્ત રાખવા સૂર્યોદય પહેલાં સંજીવની બૂટી લઈને હનુમાનજીએ લંકા પહોંચિવાનું હતું.

ભરતે કહ્યું: “આપ મારા વિમાનમાં બેસો. હું ઝટ લંકા પહોંચાડી દઈશ.”

ભરતના વિમાનનો આકાર બાળના આકારનો હતો. હનુમાને કહ્યું. મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૩૦

“ના, હું મારું વિમાન ફુરસ્ત કરીને એની ઉપર જ બેસીને જઈશ.”
મારી ઉપર પ્રમાણેની વાત સાંભળીને બધાં જ આશ્રયમાં પડી ગયાં.
રાજનાથ મારી ચોટથી ઘાયલ થઈ ગયા; પછીય પોતાની ઘડ-માથા
વગરની વાતો કરવા લાગ્યા. મેં ફરી એક વાર એમને રોકીને એમના ભૂત-
પ્રવાહને સચ્ચાઈ તરફ વાળવા દીચ્છયું. કોણ જાણે કચા વૃપમાં નારાયણ
મળી જાય; એ સાચું છે. હું અઠવાડિયા પહેલાં દ્વારકાધીશનાં દર્શન કરી
આવ્યો. રાજનાથ ડરી જતાં બોલ્યા.

“કેવી રીતે ?”

મેં કહ્યું :

“સાચે પાંચ વાગે દ્વારકાધીશનાં દર્શન કરવા હું રાહ જોઈ રહ્યો
હતો. ફરી ફરીને દુકાનોએથી કેટલીક વસ્તુઓ ખરીદી રહ્યો હતો. એક
દુકાનેથી સો રૂપિયાની કિમતના ચામડાના ચંપલ લીધા; પછી બીજી
દુકાનેથી કેટલાંક રમકડાં ખરીદી રહ્યો હતો; ત્યાં જ પોણને હાથે ચંપલ
બનાવીને વેચનાર પેલો મોચ્ચો મને શોધતો મારી પાસે આવ્યો. કે'વા
લાગ્યો : “સાહેબ ! ચંપલની કિમત સો રૂપિયા હતી. આપે મને સૌને
બદલે પાંચસોની નોટ આપી દીધો; હ્યો આ સોની નોટ; મને સોની નોટ
આપો.”

મેં એને પ્રમાણિક ના કહ્યો; પણ સાક્ષાત્ દ્વારકાધીશ સમજીને તેને
નમન કરીને તેનાં દર્શન કરી લીધાં હતાં.

શ્યામજી, રાજનાથ, ટંડનજી ઘરની માલિકણ વગેરે બધાં મારા જેવા
સામાન્ય માણસને આશ્રયથી જોવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી કોઈએ અનુ
પીધી નોંટી. બધાં જ અણાં કષ પોતપોતાના હાથમાં લઈ ચુર્ઝીઓ
ભરવા લાગ્યાં. મારે વેર આવેલા મહેમાનને એક રકાબીમાં નાસ્તો અને
એક કષ અણા અપાવી દઉં છું; પણ અહીં તો ભૂતને કે કોઈ ભગવાનને
ખુશ કરવા કે પછી એમ સમજો કે ઘડ-માથા વગરની વાતો કરવા માટે
તીખો, ખારો, મીઠો ઊનબંધી જાતનો નાસ્તો રંગ-બે-રંગી રકાબીઓમાં
શણુગારીને મોટી ટીપોચ્ય પર મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. મને મનમાં થયું કે

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૩૧

માનો ન માનો આ શ્યામજીનો પૂર્વ યોજિત પ્રલાન છે. જ્યારે ખાવા-પીવા
માટે ભગવાનને વારંવાર આગ્રહ કરવામાં આવ્યો ત્યારે મને ફરીથી એકવાર
દ્વારકાધીશના મંદિરનું પેલું દશ્ય યાદ આવી ગયું. હા, છપુન જાતના ભોગ
ઘરવા છતાં ભગવાન ખાઈ રહ્યા નોંટા ! છપુન પુજારીઓએ એકી સાથે
એક કલાક પૂજા-આરાધના કરીને ભગવાનને મનાબ્યા દુતા; ત્યારે રિસાયેલા
દ્વારકાધીશ બોજન કર્યું હતું; પછી દર્શન સુલભ થયાં હતાં. મને બ્રમ થયો
કે કયાંક આ રાજનાથ તો ભૂતનાથ નથીને ? જે હોય તે; પણ આ નાથથી
શ્યામજીનો બધું મોટો સ્વાર્થ સિદ્ધ થતો રહે છે. હું તો સૂરજની સામે
આગિયા જેવો લાગવા માંડયો.

તક જોઈને મેં ફરીથી કહ્યું : “રાજનાથ, શ્યામજી, ટંડનજી, ઘરનાં
ઘણિયાણી, રાજનાં થનાં પત્ની, આપણે બધાં એક જ વૃક્ષની ડાળીઓ
છીએ. વૃક્ષની કોઈપણ ડાળ-ડાંખળી, ફૂલ-પાન, ફૂલને આધાત પહુંચ્યતા
સમગ્ર વૃક્ષ રદરો. આંસુ સારશે. વૃક્ષના દરેક ભાગમાં ભગવાન, આત્મા
વસે છે. આપણામાંથી બધાયમાં જીવ-ભગવાનનું દર્શન થઈ શકે છે.”

રાજનાથે મારી વાત સ્વીકારી લીધી : “હા, હુંય એ જ કે'વા
માગું છું. જ્યાં શ્રદ્ધા-ભાવ ને વિશ્વાસ છે ત્યાં ઈશ્વર છે; પછી ભલે તે
પદ્ધત હોય કે પદ્ધતની મૂર્તિ ! પણ મારી સગી સાળી દ્વારા મોકલાયેલા
ભૂતે મારા મોટા પુત્રનો જીવ લીધો. હતો. એના જ ભૂતે મારોય જીવ
લેવાનો પૂરો પ્રયત્ન કર્યો હતો. નોકરી પરથી આવતાં જ મને જાણે લક્ખો
થઈ ગયો હતો. રીક્ષમાંથી ઉત્તર્યો. હું ચાલી શકતો ન હતો.
પગ લાકડા જેવા થઈ ગયા હતા. મારા મરેલા પુત્રે મારા હૃદય દ્વારા કહું.”

“પિતાજ ! જે ભૂતે મને મારી નાંખ્યો હતો, એ જ તમને મારવા
આવ્યું છે.”

પુત્રનો અવાજ સાંભળી હું સાવધાન થઈ ગયો હતો. મેં પત્નીને
જણાવ્યું. પત્નીએ તરત અગરબતી સણગાવીને મારા માથા પર ફેરવી;
ત્યારે ભૂતે મને છોડી દીધો. હું તંદુરસ્ત થઈ ગયો; નહિ તો આજે હું જીવતો
ના હોત.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૩૨

બધાં નવાઈથી રાજનાથને જોવા લાગ્યા.
બીજેલાને અટકાવીને, તેની બાજુમાં બેઠેલી શિક્ષણ-સૌદર્યની મૂર્તિ
સમાન તેની પત્ની તરફ ઈશારો કરતાં મેં કહ્યું.

“જે સાણીની જીવંત બેન આપની પત્ની, દીવો-અગરબતી, ફૂલ,
લવીંગ દ્વારા એનો ભૂતનો સામનો કરી શકે છે તે ભૂત મોકલનારી આપની
સાણીનો સામનો કેમ નથી કરી શકતી ?”

પોતાના ભયપૂર્ણ શંકાસ્ત્રનું ખંડન થતું જોઈ રાજનાથ આંખો ફાડીને
મને જોઈ રહ્યા. એમને થયું હશે કે ભૂતની વાતોથી આ માણસ ઉરતો કેમ
નથી ? મારા ભૂતિયા પ્રણારનો આની ઉપર કશોય પ્રભાવ કેમ નથી પડતો ?
બાજુમાં બેઠેલી એમની પત્ની પણ જરાક સ્તબદ્ધે થઈ ગઈ; અને પછી
કાર્યોડા જેવી, જરાક ગુર્સે થઈ ને સલવાઈ બોલી.

“હા, ભૂત મોકલનારી ચૂદેલ જેવી મારી બેનનો ચોટલો પકડીને
એને લાતાડી કેમ નહિ ?”

એમની પત્નીના ચહેરા પર ઊડતા હાવ-ભાવને બધાએ સમજ
લીધો !

તેમની પત્નીને તો નહિ; પણ રાજનાથની સામે જોઈ મેં કહ્યું.
મને લાગે છે કે આપની નાભિનું અમૃત, ધન-દોલતના ધમંડનો
નશો, સૂકાઈ રહ્યું છે; પણ હું એને સુકાવા દેવા ઈચ્છતો નથી; પરન્તુ સાચું
જરૂર કહીશ કે સત્યાસ્ત્રે હુમેશાં શંકાસ્ત્રનું ખંડન કર્યું છે. થોડી વાર પહેલાં
આપે કહ્યું કે, આપનો ભાગ પચાવી પાડવા આપના ભાઈઓએ આપની
સાણી દ્વારા આપના પુત્ર ને આપ ઉપર ભૂતનો ગ્રાણધાતક હુમલો કરાવ્યો
હતો. માણસની સામે થવાને બદલે આપ ઘડ-માથા વગરના ભૂત કે જે
અદશ્ય છે, એનાથી બચવા માટે દીવો-અગરબતી કરતા રહ્યા; એટલે
અંધશ્રદ્ધાણું થઈને આપ ભૂતને જ પૂજતા રહ્યા છો. આપની આ ગેર-
સમજની વિરુદ્ધ હું એક બીજું સાચું ઉદાહરણ રજૂકરવા ઈચ્છીશ :

“મારા કકાની પિતરાઈ સાસુએ પોતાના વરના આંગણામાં રાજ
બાલિનું ધામ બનાવ્યું હતું. બાલિ શબ્દને અપભ્રંશવશ લોકો બલિ કરે
મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૩૩

છે. સુગ્રીવના ભાઈ રાજ બાલિએ પોતાનું બલિદાન આપ્યું નોંટું; પરન્તુ
જાડ પાછળ લાપાઈને રામે તેની હત્યા કરી હતી. રાજ બાલિ રામથીય
વધારે શક્તિશાલી હતા; તેથી આજના ભૂવા-જાગરિયા રાજ બાલિના
બળ ઉપર ભૂત-પ્રેતોને મદાત કરે છે; અને લોકોમાં બીક પેદા કરે છે.
હા, તો કાકા પિતરાઈની સાસુ પણ બાલિના બળ ઉપર ભૂત-પ્રેતને કાઢતી
હતી ને કોઈને વળગાડતી પણ હતી. લોકો મહાશક્તિઓનો કેવો દુરુખ્યોગ
કરે છે ! કાકાને એવું લાગ્યું કે આ ડેસલી, જે એકલી જ છે તે ભૂત-
પ્રેતની બીક બતાવી મારા સસરાની બધી સપત્તિ,- ‘ધર, બેતર, બાગ’
- પર પોતાનો હક જમાવી રહી છે. એક દિવસ કાકાએ ઘરના આંગણામાં
બનાવેલા પેલા ‘થાનક’ ને ખોટીને બહાર ફેંકી દીધું હતું ! અને એમ પોતાના
સસરાની બધી સંપત્તિ મેળવી લીધી હતી. ત્યાં ધન-દોલતને મેળવવા માટે
બે શક્તિઓ સામ-સામે હતી. છેવટે નિરાધાર ભૂત કે જે અસત્યરૂપ
કેવાય, તેની હાર થઈ; અને ગ્રમાણિક સત્યની, જીત થઈ હતી. ક્યાંક ભુવા-
જાગરિયા પૈસા કમાવા ભૂત-પ્રેતને પૂજે છે; ક્યાંક મનુષ્ય પોતાના સ્વાર્થ
માટે ભૂત-પ્રેતને પૂજે છે કે પછી તેનો વિરોધ કરે છે. હું નિઃસ્વાર્થ ભાવે
ભૂત-પ્રેતનો ઘડ-માથા વગરની વાતોનો વિરોધ કરું છું.

સત્ય ને ગ્રમાણિક દાખલો સાંભળવામાં છતાં ત્યાં બેઠાલા. લોકો
ફરીથી, રાજનાથની ભૂત-પ્રેતની વાતો સાંભળવા લાગ્યા. લોકો જૂઠી
વાતો પર હસવાને બદલે વિશ્વાસ મૂકીને રાજનાથનો આદર કરતા ભૂતની
વાતને સાચી સમજ રહ્યા ! ત્યારે સત્ય મને ફરી એક વાર હુલાવી નાખ્યો.
મેં કહ્યું.

“બે-એક કલાકથી આહીં જે ભૂતે અહો જમાવી રાખ્યો છે. તે
અત્યાર સુધી કયાં હતું ? છેલ્લાં દસ વરસથી હું આ બેઠક-ખંડમાં પચાસેક
વખત ધર્મ, રાજનીતિ, સાહિત્ય, ધર, સમાજ, શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, દેશ-
પરદેશની વાતો કરતો રહ્યો છું. સારા, પ્રતિષ્ઠિત જાણ્યા-અજાણ્યા,
પોતાની ને પારકાં માણસો સાથે આહીં, આ જ દરબારમાં મુલાકાતો થતી
રહે છે. શ્યામજને જણાવ્યા ગ્રમાણે આપ મારી સોસાયટીની સામેની
મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૩૪

સોસાયટીમાં પોતાના ઘરમાં રહો છો. શ્યામજીએ આટલા વરસોથી ભૂતને મારી પડોસમાં દાટી રાખ્યું. આજે કેમ ખોદી લાવ્યા ? શ્યામજી, એકદમ ફોન કરીને આજે દટાયેલું ભૂત ઉખેડવા એમને અહીં બોલાવવાની શી જરૂર હતી ?”

મારી વાત પર ફરીથી એક અહૃદાસ્ય થયું. હું તોઠીને ઉભો થયો. બધાંને નમસ્કાર કર્યા. આ કહેતાં-કહેતાં : “ઉઝનબંધી રકાબીઓનો નાસ્તો કરી લીધા પછી તેમને જવા દેશો; કે જેથી તે હંમેશા અલગ ચોકાવાળા રહી શકે છે. એમને ફરી દાટી ના દેશો. માણસને જીવતો રાખવો માણસનો ધર્મ છે.”

બેઠક-ખંડમાંથી બહાર નીકળી હું ચાલ્યો ગયો.

એવું લાગ્યું કે જાણો ધર-માથા વગરનું ભૂત પોતાના શંકાસ્ત્રથી ભય પેદા કરતું મારી આગળ આવીને મને નિર્ધક ટકરાવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે; અને હું બાળપણથી જ આત્મબલી ભૂતનો ગ્રહાર કરીને જીવતાં જેવાં ભૂતોને પાછળ ધકેલતો ઉજવળ ભવિષ્ય તરફ આગળ વધતો રહ્યો છું.

૧૩. કાન્તિ ને શાન્તિ

જેને આટલો મોટો પરિવાર હોય, પચાસેક શિક્ષિત સભ્યોવાળો; જમીન-સંપત્તિ પણ સારા પ્રમાણમાં હોય. જુદા રહેતા વચ્ચા ને નાના ભાઈઓને પાંચ-પાંચ લાખનાં પાકાં મકાન હોય. લાખોની મિલકત હોય, બંને કાકા ભલે જુદા જુદા રહેતા હોય તોય છેવેટે તો એમના જ પરિવરના કે'વાયને ? એક જમાનામાં જે પરિવારનાં ખેતરોમાં એક-એક વીઘું લસણ અને બટાકા વાવવાળાં આવતા હોય એવા પ્રતિષ્ઠિત પરિવારની સમાજમાં માનભરી સાખ હતી. ચારે દિશામાં ઘણો દૂર સુધી સગાઈ-સમ્બન્ધો હોય. આઈ-દસ જણા પરદેશમાં હોય. સારો પગાર પામતા હોય, ચાલીસ વીધાંનો આંબા, મહૂડા, જાંબુડાનો ફળકૂપ બાગ હોય, ત્રણે તરફ થાંભલાવાળા પાકી મોટી ઓસરીવાળા ઓરડાવાળાં મકાન હોવા ઉપરાંત ચાર-પાંચ મોટાં મકાન હોય. એવા આધેડ ઉમરના મર્દ પુરુષને પોતાનું ધર, પરિવાર, ગામ છોડી દેવા લાગ્યાર થવું પડ્યું.... લૈલા !

તે કોઈ ભારે કાન્તિ કરવા ઈચ્છાતો હતો. આ સ્વાર્થી પરિવારની બહુ મોટી જવાબદારી એના માથે હતી. એના જબરા ભાઈઓએ એને રહેવા માટે જ્યારે એકેય ઓરડી ના આપી ત્યારે તેણે ધર પાછળના નવેરામાં જ્યાં થઈને ગટરનું ગંઢુ પાણી વહેતું હતું ત્યાં થોડીક જગામાં માંડવો બાંધી પોતાના પરિવારને રહેવા માટે કાયમી વ્યવસ્થા કરી લીધી હતી. તે ઘણો સમજદાર ને હિંમતવાન હતો. એ શું જાણો કે દવા-દાર શું હોય છે ? હતાં દરેક રોગનો સામનો કરતો હતો.

એણે જોયુંકે એના શિક્ષિત પરિવારનો એક યુવક પોતાની પરણેતરને છોડીને બીજી ભણેલી છોકરી સાથે આન્તરજ્ઞાતીય લગ્ન કરીને મોટા હોદા પર પહોંચ્યો ગયો છે ત્યારે એ પોતે શા માટે નવેરાની જૂંપડીમાં પડ્યો રહેયો? એય આગળ વધવા ઈચ્છાતો હતો, તેથી તેણે આન્તરજ્ઞાતીય ગન્ધવ-વિવાહ કરીને બધાથી જુદા રહેવાનું શરૂ હતું; તેથી કે પછી કદાચ કોઈની નજર લાગી ગઈ; તેથી તેને નહિ તેના સંબંધોને મારી નાખવામાં આવ્યા.

ઉપર પ્રમાણેનું સત્ય કથ્ય જ્યારે મારી ઉદાસ-મના પિતરાઈ કકીએ મને જણાવ્યું ત્યારે હું ચિત્તામાં પડી ગયો. તેની હત્યા કરવામાં આવી હતી કે તે પોતાના મોંતે ભર્યો હતો એની કશીય સાબિતી કોઈનીય પાસે નહિ દોવાનો સંભવ છે. હત્યા માણસની હોય કે તેના સંબંધોની? ખુદ ભર્યો કે મારી નાયવામાં આવ્યો? હત્યા હોય કે મોંત. દરેક હત્યા હત્યા હોય છે. દરેક મોંત, મોંત હોય છે. માની લઈએ કે તેની હત્યા કરવામાં આવી; પણ શા માટે? એનો દોષ માત્ર એટલો હતો કે તે ગામ, ઘરથી જુદો, એક માઈલ છેટે બીજા ગામની સીમના રસ્તામાં ગ્રૂપડી બાંધી પોતાની પ્રેમિકા સાથે રહેતો હતો. ગામડાના લોકો એ પુરુષને લંપટ નાતરિયો કહે છે; જ્યારે શિક્ષિતને શહેરી લોકો પ્રેમી-પ્રેમિકા કહે છે.

કાન્તિ ને શાન્તિના પ્રેમને લોકો પ્રેમ કેમ ના માને? કદાચ એટલા માટે કે કાન્તિએ પોતાના બે તરણે કુંવારા પુત્રોનો અને ત્રણ પરિણિતા પુત્રીઓનો મોહુ ન કર્યો! એટલું જ નહિ, એક સાઈટ વર્ષીય નિરાધારા પત્નીને એકલી છોડીને પેલી કુલટા રખાત શાન્તિનો નાતરિયો મર્દ બની ગયો. ચોરી-છુપીથી પ્રેમાલાપ તો ઘણા વખત પહેલેથી આ બંને વચ્ચે ચાલતો હતો. જેતી-વાડીમાં આ બંને બે-એક વાર પકડાયાં પણ હતાં. નાતીલાઓએ એમને ન્યાત બહાર મૂકવાની જાહેરાત પણ કરી હતી; પણ કશી સાબિતી ન મળવાથી એ બંનેને માફ કરી દીધાં હતાં. એમનો પ્રેમ જાહેર હતો; તેથી સમાજ ને નાતમાં ચર્ચાસ્પદ થઈ ગયો હતો. તેની પરણેતર પત્ની તરકી શોક્ય સાથે તેમની પ્રેમલીલાની વાત પર ઘણું ખરું કાન્તિ સાથે વડતી-ઝગડતી રહેતી હતી; પણ જ્યાં સુધી સાબિતી સાથે કોઈએ તેમને કંડાં ઝાલીને પકડ્યાં ના હોય ત્યાં સુધી તેમને ગુનેગાર જાહેર કરવાં કે કશો દંડ કરવો એ અન્યાય કે'વાય. ઘર-બારના લોકો આંખ આડા કાન કરતા હતા. એય એક દોષ હતો. ગામ ને ઘરનો આબદ્ર જવાની બીકે લોકો હોઠ સીવી રાખતા હતા.

કાન્તિના મરણના ને શાન્તિ જીવતી રહેવાના સમાચાર સાંભળી મારું મન સંવેદનાથી ભરાઈ ગયું. મનમાં તો થયું કે પોક મૂકીને રહું; પણ મારી પિય વાર્તાઓ ● ૧૩૭

રી-કકળીને લોકોને બેગા કરવાનું મારાથી ના થઈ શક્યું; પણ છતાં વેદનાનો ભાર મારાથી સહન ના થઈ શક્યો. આંસુઓને તો મેં વહેતાં રોકી લીધાં પણ વેદના-શ્રસ્ત હદ્યને રોકી ના શક્યો. તે કલમની શાહી બનીને વહી નીકળ્યું. સ્વતંત્ર કલમ રોકેય કદી રોકાતી નથી; તેથી તે ચાલી નીકળી; જોકે એના જવાથી મનેય આંદં હતો. મારી ખોખરી પ્રતિજ્ઞા ભયમાં મુક્તાતી જોઈ કાન્તિને મારા માર્ગમાંથી હટાવી દેવાની દાનવતા મારાથી સહન ન થઈ. સાંભળ્યું છે કે કાકાએ અને ઘરનાં કેટલાંક માણસોએ તો એ રસ્તેથી આવવા-જવાનું બંધ કરી દીધું હતું. સંવેદનામાં હૂબેલું અશાન્ત મન પેદી કણિક કાન્તિને અસરે-અસર સજીવન કરવાનો પ્રત્યન કરવા લાગ્યું.

એના એ કાન્તિકારી પગલાથી કેટલાક લોકો હેરાન હતા. એ વિચારતા કે આ બલાને કેવી રીતે હૂર કરવી? લોકો બળીને ખાખ થઈ જતા ને એની પ્રિયતમાને રખાત કે'તા હતા. ગામની બાજુમાં એક ભજો હતો. તે પત્ની સાથે એ ભજો પર ઈંટો વહેવાનું કામ કરતા હતા. આજાદી પછી કાચાં મકાન પાડીને નવાં મકાન બનાવવાની ધૂન લોકોના મન પર સવાર થઈ ત્યારે દરેક દિશામાં એકાદ ભજો શરૂ થઈ ગયો. લોકો કે'છે કે કાન્તિની એવી મહેંદ્રા હતી કે તે ભજોની મજૂરીને બદલે ઈંટો લાવીને ઘાસ-પાંડાની ગ્રૂપડીની જગાએ પાંકું મકાન બનાવડાવશે. એના મનસૂબા અધૂરા રહી ગયા. ભજો પર ખાસ કરીને બિલાસપુરી મજૂર કામ કરતા હતા. કાન્તિ ને શાન્તિ બિલાસપુરી મજૂરો સાથે હળીમળીને દરેક કામ કરતાં હતાં. તે ઘણો મેદનતું ને દરેક કામમાં પારંગત હતો. તેણે નાતીલાઓ સાથે સંબંધ રાખ્યો ન હતો. ઘર, પરિવાર, નાત-જાત અને સંબંધીઓએ એને ભૂખ, અપમાન, અભાવ અને ગરીબી સિવાય કશુંય આપ્યું નો'તું. આવી રીતે રહેતાં એને બે-ત્રણ વરસ થઈ ગયાં. હતાં.

ગયા વરસે હું ઘેર આવ્યો ત્યારે સામેવાળી શેઠાણી આવી. મારા ભાણી મોંકું રાખ્યીને પિતાજીને કે'વા લાગી : “આ મનચિત બૈ, પરદેશથી કયારે આવ્યા?”

પિતાજીએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો : “ગઈ કાલે જ આવ્યા.”
મારી પિય વાર્તાઓ ● ૧૩૮

પડોસણ જરાક દસીને કે'વા લાગી હતી : “દાદા ! તમારે તો એક નવા વંશનો પૌત્ર પેદા થયો છે.”

પિતાજી પહેલાં તો કશું સમજી ના શક્યા. બોલ્યા : “પૌત્ર? નવા વંશનો ? તુંય શું ગમત કરે છે !”

તેની વાત પર તુંય દસી પડ્યો હતો. મને થયું કે શોઠાણી ખરેખર ગમત કરતી હશે; પણ પછી તે હોઠમાં હાસ્ય ને થોડીક નવાઈ લાવી બોલી હતી.

“કાન્નિની રખાત શાન્તિએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો છે.” પિતાજી ચિંતામાં પડી ગયા હતા. વાઢ્યા હોય તોય લોહી ના નીકળે... એવી એમની દશા થઈ હતી.

ગયા વર્ષે મને કયાં ખબર હતી કે એ કાન્નિ એની શાન્તિ ને પુત્રને છોડીને અવસાન પામશે. શોઠાણી જ્યારે ચાલી ગઈ ત્યારે પિતાજીએ કંધું હતું.

“આપણે જાણતા નોંટા કે તે આટલી ભારે કાન્નિ કરી દેશે; પણ એ કેરેય શું ? પંદર વરસ પહેલાં જ્યારે ચારેય ભાઈઓએ એને કશી મદદ કરી નોંટી. એની પુત્રીનો ચાંદલો પાછો ફર્યો ને વિવાહ તૂટી ગયો હતો. ત્યારે મેં એને મોટા ભાઈએ- ‘કાન્નિના પિતાએ’ - એક સામાન્ય સમાધાન કરીને કાન્નિને કમાવવા ને ખાવા-પીવા માટે બે વીધાં જમીન આપી દીધી હતી. એનાથી એના છ જણાના પરિવારનું પાલન-પોષણ થતું હતું. એણે ત્રણેય પુત્રીઓના લંન કરી નાખ્યાં હતાં. બે પુત્ર હજુ કુવારા છે. સીધી સાદી પત્ની પતિને સાથ આપ્તી હતી. હાય રે કિસ્મત ! કિસ્મતે એને દગ્દો કર્યો. કિસ્મતનો શો દોષ ?

ખરી વાત તો એ છે કે લોકોએ એને સાથ ના આપ્યો. લોકોએ ઈચ્છયું હોત તો તે એનું નસીબ પલટાવી શકતા હતા. થોડાક લોકોએ એને એવું કરવા વિવશ કર્યો હતો. શિક્ષિત નાના ભાઈએ કાન્નિનું બે વીધા ખેતર લઈ લઈને એના વચ્ચા ભાઈની વિધવાને આપી દીધું. મોટા ભાઈ અવસાન પામ્યા હતા. કાન્નિને થયું કે આ સ્વાર્થી જગતમાં એનું પોતાનું

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૩૮

કોઈ નથી. કેટલાક સગા સ્વાર્થી કાકાઓએ એનો જમીન પરનો હક ઝૂબાડી દીધો. પરિવારને જિવડાવવા કાન્નિ પાસે કશુંય ન હતું. કેટલોક વખત તે મહેનત-મજૂરી કરી, કરકસર કરી જેમ-તેમ ઘર ચલાવતો રહ્યો; પણ જ્યારે બબ્બે દા'ડાનો બૂખમરો થયા લાગ્યો ત્યારે તેણે મુક્કિતનો માર્ગ અપનાવ્યો. એ જ મુક્કિત-માર્ગમાં એને ભણી પર સહકર્મી થઈને કામ કરતી શાન્તિએ ખબે-ખબા મેળવીને સાથ આપ્યો.”

એટલું કહીને પિતાજી ઉઠ્યા ને ખેતરો ભણી ચાલ્યા ગયા હતા.

હું ચિંતામાં પડી ગયો. હોય ના હોય; પણ એનું કામ કોઈ ચાલાક માણસે કર્યું હશે; અને તે એટલી સાવધાનીશી કે સાપ મર્યાદા તોય લાકડી સલામત રહી ! કોઈ કે'તું'તું કે એને તાવ હતો. હરપુરના દાકતરે જ ખબર ને, કઈ દવા આપી દીધી કે...; કેટલાક લોકો ખુશ છે, કેટલાક હુઃખી, કોઈના મરવા-જીવવાથી એમનું શું બગડે છે ? કાકીએ જણાવ્યું કે કાન્નિના મરણ પહેલાં જ એની પરણેતર પત્ની તરફી મરણ પામ્યી હતી. આજે કાકીની વાત સાંભળીને મનને વિશ્વાસ બેસતો ન હતો; છતાં વરસ પહેલાં પિતાજીએ જે વાત કહી હતી એના આધારે તો કાકીની વાત અક્ષરે-અક્ષર સાચી લાગ્યો. હું ફરીથી ગઢગઢ થઈ ગયો. મારા હોઠ ફક્કડ્યા... હત્યા એક કાન્નિની ! એક ભારે કાન્નિ ચિર શાન્તિમાં પલટાઈ ગઈ. જતા પહેલાં નવા વંશનું સંતાન આપી ગઈ !

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૪૦

૧૪. એ સવાર

નથી ભુલતી એ સવાર, જ્યાં તે મળી હતી. મહુડાનાં હરિયાળાં ને રસીલાં ફૂલ વીણતી. માટું જાંબિયું ક્યાંક કોઈ જોઈ ના લે એવી બીકે હું મળસ્કે જ ખાટલી છોડીને એક છાબડી લઈ હરફર-હરફર ચાલતો મહુડિયા બાગમાં જ્યાં હજુય રાતની વેણા પ્રમાણે બુદ્ધર....બુદ્ધર, ટપ, ટપ.... કોઈ સ્વાનિલ બુંદની જેમ મહુડા એવા ચૂંધી રહ્યા હતા, જેમ આકાશના તારા જમીન પર, આવી પેઢે, ત્યાં કડવા મહુડા નીચે જઈ પહોંચ્યો.

હા, ખરેખર તારા (સ્ટાર) જેવાં રસ-ભર્યા મહુડાનાં ફૂલ જમીન પર પથરાયેલાં હતાં. હું સાચવી-સાચવીને પગ મૂકતો હતો; છતાં કોઈ ફૂલ પગ નીચે આવી જતાં જ ‘પચચય...’ દઈને ચગદાઈ જતું હતું. વીણનારા બાગમાં પહોંચ્યો ગયા હતા; પરન્તુ કડવા મહુડાની આસપાસ કોઈ નોંધતું. મહુડાની રસીલી મધુર સુગંધ બાગમાં મહુંકી રહી હતી. ચૈત્ર હતો. ગુલાબી ઢિનો ચમકારો શરીરને ધૂળાવી જતો હતો. વીણેલાં મહુડાં છાબડીમાં ભરવામાં આવી રહ્યાં હતાં; અને કેટલાક લોકો એને વહી જતા હતા. કાપનારા ચરામાં ફેલાઈ ગયા હતા. તૈયાર પાકમાં વાઠ પડયા હતા. ક્યાક ઘઉં ને તૂવેરની ગાંસડીઓ બંધાતી હતી. ઘઉં-તૂવેરની ગાંસડીઓથી ખળાં ભરાઈ રહ્યાં હતાં. આંબાના લોભામણ નાના-નાના મરવાના ભારથી આંબાની પાતળી ડાળીઓ ઝૂકી રહી હતી. પૂર્વની હવાના જ્યાંકે આંબાના મરવા ગરી પડતા હતા. બાળકો મરવા વીણુરી રહ્યાં હતાં. ચોડીક હંડક લઈને વહેતી સર્દ...સર્દ... હવા મનને કંપાવી જતી હતી.

કડવા મહુડા નીચે પેદેલાં શેત-પીળામાં રસીલાં ફૂલ કોઈ ‘ડીગાઈન’ જેવાં મનને ગમી રહ્યાં હતાં. એ ઝાડની પૂર્વમાં કરમીના મીઠા મહુડાનું તોતીંગ વૃક્ષ હતું; જેને ‘અંગિરહવા’ના નામે ઓળખતા હતા. બાગમાં દરેક ઝાડનું નામ પાડવામાં આવ્યું હતું. ઉકળાટ લાગતાં અંગિરહવા મહુડો

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૪૧

આગસ મરડી-મરડીને મોડા સુધી ટપકતો રહેતો હતો. અંગિરાહે ઝાડના મહુડાં ખાવામાં ઘણાં મીઠાં ગોળજેવાં સ્વાદિષ્ટ લાગતાં હતાં; તેથી ગામના વીણનારા વહેલી સવારે જ ત્યાં પહોંચ્યો જતા હતા; અને નાની છાબડીમાં મીઠાં મહુડાં ખાવા માટે વીણી લેતા હતા; તેથી મીઠા મહુડાની રખવાળી માટે કરમી એકલી જ બાગમાં પહોંચ્યો જતી હતી. મારા પહેલાં જઈને કરમી મીઠાં મહુડાં વીણી રહી હતી. વીણતાં-વીણતાં તે કદીક એક મુહુકુ ‘ગાપ્ય...’ દઈને મોંઢામાં ઓરી દઈ ખાઈ લેતી હતી. કડવા ઝાડ નીચે મારી છાબડી મૂકીને હું બિલ્લી-પગે અંધારે-અંધારે મીઠા ઝાડ નીચે પહોંચ્યો; અને તાજાં મહુડાં વીણી રહેલી કરમીને પાછળ જઈ બીવડાવી દીધી. એકદમ ઝરી જઈને તે એક વાર ધૂળુ ગઈ. પાછળ જોઈને કરમી ગુસ્સાથી તમતમી ઊઠી. આંખો ફાડીને તે મને જોવા લાગી કે ક્યાંક મહુડાં ચોરવા તો આ આવ્યો નથીને? તેને ખુશ કરવા નમીને હું તેની બાજુમાં બેસી ગયો; અને એક મહુકું ઉકાવીને મોંઢામાં નાખી ખાતો-ખાતો બોલ્યો.

“કરમી! તાંતું મહુકું તો ઘણું મીકું ને રસીલું છે; એને જોતાં જ મારી લાળ ટપકવા લાગી હતી ને મીકું તો એટલું બધું કે જાણે અમિરતી જલેબી ના હોય !”

બીજા વીણનારા બીજાં ઝાડો નીચે ઘણે દૂર હતા. કરમી એકલી હતી. મારી રસીલી વાતથી તે લજામણિની જેમ શરમાઈ ગઈ; અને ઝરી પણ ગઈ કે ક્યાંક આ મહુડાના બહાને મારા ઊભરતા યૌવનને જોઈ...! હું એના ચહેરાને વાંચી રહ્યો હતો; ત્યાં જ તે એકદમ બોલી.

આવી રીતે મળસ્કે ચોરી કરીને મહુડાં વીણતાં શરમ નથી આવતી? ઝાવ, તમારા પેલા કડવા મહુડા નીચે.

કરમી મારા બાળપણની સમોવડિયણ હતી; છતાં આવી રીતે તેને ગરમ થતી જોઈ એક વાર તો હું ખરેખર બી ગયો. પછી તેને જોતાં કહ્યું.

“શું હું ચોર લાગું છું? અને ચોરવા જેવું તારી પાસે છેય શું?”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૪૨

કે'તું આટલી બી જાય છે ? એક-બે મહુડાં લઈ લેવાથી તારો મહુડો થોડો ઓદ્ધો થઈ જવાનો છે ? હું તો વિચારતો હતો કે મહુડાં વીણવામાં તને મદદ કરું તો તારી છાબડી ઝટ ભરાઈ જશે. નહિ તો બાર વાગ્યા સુધી મહુડાં વીણતાં-વીણતાં તું થાકી જઈશ. મારે શું ? હું તો આ ચાદ્યો તું તારે રખવાળી કર્યા કર તારા મીઠા રસીલા મહુડાની !”

અમે બંને તેર-ચૌદ વરસનાં સમોવડિયાં. મને આવી રીતે ગુસ્સાભર્યો ઉકાતો જોઈને તે સ્તરથી થઈ ગઈ. બોલી :

“ભોલું ! મહુડાં ખાવ. હું થોડી ના પાડું છું ? પણ જોજે ખાતાં-ખાતાં છાબડી ભરવા ના લાગતો !”

કહીને તે હસવા લાગી. તેનું હાસ્ય જોઈ મારું મન પ્રસમ્મ થઈ ખીલી ઉકયું. મને લાગ્યું કે જાણો તે મને જતો રોકી રહી છે. હું ફરીથી તેની પાસે બેસી ગયો. આસપાસ જોયું, ત્યાં બીજું કોઈ ન હતું. હવા લાગવાથી હવે મારું જીંઘિયું સૂકાઈને કડક થઈ ગયું હતું; પરન્તુ અડધી બાંધનું ખમીશ ખારયું લાંબું હતું; તેથી મારી આગળનો ભાગ ખમીશ નીચે ઢંકાયેલો હતો. હું જરા તેજ થઈને બોલ્યો : “કરમી ! તું ઘણી લુચ્યી છું.” એમ કે'તાં એક મહુડું મેં મોંઢામાં ભરી દીધું.

“કેમ ?” મારા ભાડી જોયા વગર જ મહુડાં વીણતી તે બોલી.

“તું મોહું કેમ ફેરવી લે છે ? આ બાજુ જો, મારા ભાડી.”

તે થોભીને મારા તરફ જોવા લાગી. બંને નજર એક થતાં હોક ખીલી ઉકયા. આંખો હંસી પડી. તે શરમાતી બોલી :

“ધ-ત્ય... સવારના પહોરમાં જ આવી રીતે શું જુઓ છો ? અને જવાબ આંખથી કેમ આપો છો ?”

“કારણ કે હું તને ઓળખી રહ્યો છું કે રાતે તું જ મને ડરાવે છે કેમ ?”

“હું... ? રાતે ? તમને ? અરે ભૂત-પ્રેત હશે. હું બીવાની નથી.”

“બીવડાવતો નથી. સાચું કહું છું. તું રાતે મને કેમ સતાવે છે ?”

“શું બકો છો ? હું તમને રાતે .. ડે રામ..!!” તે હરી ગઈ.

“હા, તું રાતે આવી હતી. ખાટલી પર મારા પડખે કેમ સ્ફૂર્ય ગઈ હતી ?”

“તમે કોઈ સપનું-બપનું જોયું હશે.” તે નવાઈમાં ડૂબી ગઈ.

“ના, તું જ હતી મને ગલાપચી કરતી હતી. વળગી પડતી હતી; પછી ખબર નહીં, તું શું કરતી હતી ? કરમી જો, આવું રમવા-ફૂદવામાં તો સારું લાગે છે; તું મને કબડી અને સુર્ર રમવામાં ખૂબ છકાવું છું, હરાલી દઉં છું. એ બધું ટીક છે; પણ રાતે મારી પાસે આવ્યા ના કરીશ.”

ત્યાં જ કરમીની નજર મારા જીંઘિયાના આગળના ભાગ પર પડી ગઈ. હવે થોડુંક અજવાણું થઈ રહ્યું હતું. બધું જ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું તે એકદમ બોલી.

“ભોલું, ભોલું ! આ બધું શું બકો છો ? ગાંડા થઈ ગયા છો કે શું ? હમણાં કોઈ સંભળી જાય તો શું કહે છે ? પેલી રાત-બાતની વાત શું છે ? તમે ભાનમાં તો છોને ?”

વળી પાછી મારા જીંઘિયા પર નજર કસાવીને બોલી : “આ આગળ સફેદ-સફેદ ડાખ શાનો છે ? ચૂનો-તમાકું તો ખાતા નથી; કે પછી ખાવાની તમાકું તો ખાતાં શીખતાં નથીને ? ચોરી-છૂપીથી ! અત્યારથી આ બધી ટેવો સારી નહિં; કે પછી રસભર્યા મહુડાં ફૂલ પર તો બેસી ગયા નોંટાને?”

“ભકડ...! ગાંડા ! ચૂનો-તમાકું ખાય મારા દુશ્મન. હું શું કરવા ખાઉ ? હું તો વેરથી સીધો અર્હી ભાગમાં આવ્યો છું.”

જીંઘિયાનો ડાખ છૂપાવવાની કોશિશામાં હું જરા થોથવાયો. ડાખને હાથથી સંતાડવાનો પ્રયત્ન નકામો ગયો. મનમાં ને મનમાં કરમીને ઘીક્કારવા લાગ્યો. થયું કે તે ઘણી નિર્લજજ છે. જે કંઈ મોંઢામાં આવ્યું તે ભફું દઈને બકી નાખે છે ! પછી પાછું મેં વિચાર્યું કે કરમી ભલે ગમે તેવી છે, પણ

સારી છે. તે મારી વાત કોઈને કે'તી નથી; તેથી એને સાચી વાત કહી દેવામાં કશો ભય નથી. એને છંછેડતો હું ફરી બોલ્યો :

“કરમી ! આ ધોળા ડાખ રારે લીધે જ પડ્યા છે. સાચું કહું છું. હં; ખેખખર રાતે તું જ હતી. તારી વિશાળ આંખો, સારું જામેલું તારું નાનકદું શરીર....., તું પહેલાં હસી ને પછી મને વેલની જેમ વીંટળાઈ ગઈ. પેલા એક દિવસે તૂ જાડને વીંટળાઈ ગઈ હતી. અને બીજી બાજુથી એ જ જાડને હું વીંટળાઈ ગયો હતો. તારા-મારા દ્વારા એક બીજાના દ્વારથી હતા, એવી જ રીતે તું મને રાતે વીંટળાઈ ગઈ હતી; પણ ફરક એટલો જ હતો કે કાલે રાતે મારી ને તારી વચ્ચે કોઈ જાડ નો'ં તું ! હું તો નસકોરાં બોલાવતો ગીંધી રહ્યો હતો. જાંયો ત્યારે સવાર થઈ ગયું હતું. ખબર ના પડી કે તું કયારે નાસી આવી ? બોલ, તું રાતે મારે ઘેર આવી હતીને ?”

“ભક્ષ... એના દાદાનું કાળજું ફાંડું..! આ લાજ વગરનો સવારના પોરમાં આંદું-અવણું, જેમ-તેમ બકે છે ! હમણાં આવે તો મારી માને કહીશ તો તારી પતર ફિઝી નાખશે. શરમ નથી આવતી તને આવી વાત કરતાં?”
કરમી જરાક ગુસ્સે થઈ બોલી.

“કરમી, હું સાચું કહું છું. મારા જાંધિયે એ જ રાતવાળો પેલો સફેદ ડાખ છે. આ બધી વાત તારી માને ના કે'તી; નહીં તો..”

મને બીતો જોઈ કરમી જાણો ખુશ થઈ. મારું ગાંડપણ સમજુને તે હળવું-હળવું હસી; અને પોતાની જાત પર લાજુ પણ ખરી; પછી બીજી બાજુ મોંકું ફેરવી જોવા લાણી; અને એ જ અવસ્થામાં બોલી.

“ભોલું, તમે તદ્દન બોળા છો. એ રાતવાળી વાત મને નો'તી/ કે'તી જોઈતી. તમારું લળ થઈ ગયું છે. તમારી માને કાકાને કહી દો કે મારી વહુનું આણું ઝટ કરે. મને લાગે છે કે કોઈ ચૂઠેલ તમને રાતે સપનામાં સતાવે છે. એ ચૂઠેલ મારું રૂપ લઈને તમારું લોહી પીવા આવતી હશે. હવે તમે મને મળવાનું બંધ કરો. મારી મા કે'તી'તી કે સમજાડી થ્યેલી છોકરીએ

સમજણા થ્યેલા છોકરાથી દૂર રહેવું જોઈએ. તમે ગામની ભૂવોણ બાનુમતીને મળો. એને બધી વાત કહી દો. તે પેલી રાતવાળી ચૂઢેલને બાંધી-હાંધીને ગામ બહાર કયાંક ધેકેલી દેશે. તેણે ઘણા લોકોનાં ભૂત ગિતાર્યા છે.

કરમીની વાત સાંભળી હું સ્તરબદ્ધ થઈ ગયો. મારી ખાલી છાબડીને કેં ટેકવી મારા કડવા મહુડાના વૃદ્ધ નીચે ગયો; અને મહુડાં વીણીને છાબડીમાં ભરવા લાગ્યો. અડવા કલાકમાં મહુડાંથી છાબડી ભરાઈ ગઈ. હવે ભાઈ ને કાકાય મહુડાં વીણવા આવી પહોંચ્યા હતા. બાગમાં દરેક જાડ નીચે વીણાનારા મહુડાં વીણી રહ્યા હતા. મારે શાળાએ જવાનો સમય થઈ ગયો હતો. માઝે મહુડાં ભરેલી છાબડી ઉઠાવીને મારા માથે મૂકી દીધી. મહુડાં ભરેલી વજનદાર છાબડી માથે લઈ હું ધીરે-ધીરે ઘર તરફ જવા લાગ્યો. મને એવું લાગ્યું કે કરમી પેલી સવારની જેમ આજેય મારી સાથે ચાલી આવી રહી છે; અને ચાલતાં-ચાલતાં હું એને પૂછી લઈ છું કે તે રાતે સપનામાં મારી પાસે કેમ આવી જાય છે ? તે મને કેમ સતાવે છે?

ઉત્તર પ્રેદેશના ગામ રાજાપુરના મહુડાની બાગથી ગુજરાતના ગામ સુધી મારો એ પ્રશ્ન તિભો જ રહે છે. મારા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું આજેય શોધું છું; અને એક દિવસ જ્યારે હું મારા નિવાસ-સ્થાન નડિયાદની ઓક હોસ્પિટલમાં મારી તેર વરસની પુત્રીને દવા કરાવવા ડાંકટર પાસે લઈ ગયો ત્યારે બારમી કક્ષામાં ભાગનારો એક વિદ્યાર્થી દશરથ ભહુ મને મળી ગયો. કુદરતી ઈલાજના ડાંકટર હિનેશભાઈ પેટેલને મળીને હું બહાર નીકળતો હતો ત્યાં જ દશરથે મને જોતાં જ ચરણા-સ્પર્શ કર્યો. મેં પૂછ્યું.

“કેમ દશરથ ? આહીં કેમ ?”

પ્રથમ તો તે શરમાઈ ગયો; પછી બોલ્યો : “સર ! હું દવા લેવા ડાંકટર પાસે આવ્યો હતો.”

“પણ તું તો તંહુરસ્ત લાગે છે. રોજ વિદ્યાલયમાં ભાગવા પણ આવે છે; પછી દવા કયા રોગની ?”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૪૬

દશરથ થોડોક સંકોચાયો. થોથવાયો. મારી સામેથી સરકવા લાગ્યો. માણું નમાવી ધીમેથી બોલ્યો : “સર ! શું કહું ? એ એક એવું દઈ છે તે જણાવી નથી શકતો.”

“તરો નહિ. કહો શું વાત છે ? સાહેબ નહીં, એક મિત્ર તરીકે પૂછું છું. કહો, સંકોચ ના રાખો.”

એ બોલ્યો : “ના, સર ! એ કે’વા જેવું નથી.”

તે જણાવ્યા વગર સદ્વિયાર-દર્શન હોસ્પિટલના દરવાજેથી બહાર જતો રહ્યો.

એક જિજાસુની જેમ તેની માંદગી વિષે જાણવા હું ઘણો જ આતૂર થઈ ગયો. પુત્રીની દવા લઈ લીધી હતી. એને કેટલાક દિવસથી તાવ આવતો હતો. હું દશરથની દિશામાં ધીરે-ધીરે ચાલવા લાગ્યો. મનમાં વારંવાર પેલો જ પ્રશ્ન ઉભરાવવા લાગ્યો કે, હેવટે દશરથને એવી કઈ બીમારી છે, જે જણાવતાં એને સંકોચ થાય છે. હું શાક-બજાર ભણી આગળ વધતો ગયો. સદ્વિયાર-દર્શન હોસ્પિટલમાં સંતરામ-મંદિર તરફથી માત્ર બે દૃષ્ટિયામાં દરેક રોગની દવા આપવામાં આવે છે. જુદા જુદા રોગ માટે ચાર-પાંચ નિષ્ણાત દાકતરો રોગીઓની સાચી દવા કરે છે; અને સાચું માર્ગદર્શન આપે છે. લોકો સમજે છે કે સંતરામ મહારાજની કૃપાથી આ હોસ્પિટલની દવાથી બધા રોગીઓ તંકુરસ્ત થઈ જાય છે. હું યું સંતરામ મહારાજના મંદિરે જઈ દર્શન કરી આવ્યો હતો.

ચાલતો-ચાલતો હું શાક-બજારમાં પહોંચ્યો. શાકભાજ લેતાં હતાં. મેં જોયું તો દશરથ પણ શાકભાજ ખરીદી રહ્યો છે. મને જોતાં જ તે દુકાનદાર સાથે વાતો કરવા લાગ્યો. મેં એને ફરીથી છેડયો :

“દશરથ ! ત્યાં ભીડમાં બધાંની સામે વાત કરતાં તમને સંકોચ થતો હતો. હવે કહો. શું વાત છે ?”

તેણે આસપાસ જોયું; પછી જાણે હિંમત ભેગી કરીને બોલ્યો :

“સર! આપને શું કહું ?”

દુકાનથી થોડે છેટે હટીને તેણે મારા કાનમાં ધીમેથી કહું.

“હું સ્વખન-દોષથી હેરાન થાઉં છું. એના માટે જ દવા લેવા આવ્યો હતો.”

દશરથની વાત સાંભળી મારી આંખો ખૂલ્યી, તે ખૂલ્યા જ રહી ગઈ! મને થયું કે કયાંક હું જતો દશરથ નથીને ? હું ય સ્વખન-દોષનો શિકાર છું. હા, જ્યારથી સમજણો થતી ત્યારથી સ્વખન-દોષનો શિકાર થતો હતો; પરન્તુ થોડાક સમય પછી તે બંધ થઈ જાય છે. ધડામાં વધારે પાણી ભરવાથી પાણી છલકાવા લાગે છે, સમુદ્રની લહેરો ઊછળવા લાગે છે તેમ યૌવનનો ઉભરાટ કદી-કદી સૂતી વખતે ઊભરે છે. એને સ્વખન-દોષ નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. યૌવનના એક ફૂલને અણાનતાને કાણો લોકો રોગ સમજી લે છે. મેં દશરથને ફરી પૂછ્યું :

“આ દોષ તને કયારથી લાગ્યો છે ?”

તેણે કહું. “એક વરસથી.”

મેં કહું. “દાક્તરની દવાથી કશો ફાયદો થયો ?”

તે નિરાશ થઈ બોલ્યો. “કશોય નહિ.”

“મહીનામાં કેટલી વાર થાય છે ?”

મારા પૂછવાથી તે બોલ્યો : “સર ! કોઈ-કોઈ વાર રાતે સ્વખનમાં થઈ જાય છે. લગભગ દરેક રાતે થાય છે.”

મને નવાઈ લાગી. મેં ફરી કહું : “તો તો એનો પ્રભાવ તંકુરસ્તી પર પરી શકે છે; કારણ કે, વીર્ય સખલન અઠવાડિયામાં બે વાર થાય તો કોઈ ખાસ નુકશાન થતું નથી; અને દશરથ ! એમાં કોઈદવા કામ નહીં કરે. એ દોષ જ્યારે જયાંથી કેમ શરૂ-થયો હતો, ત્યાં જ એ જ કારણોથી એને મટાડવાનો પ્રયાસ કરો. એના શરૂઆતના મૂળને પકડવું જોઈશે. મેં ફરી પૂછ્યું.”

“તમે કોર્સના પુસ્તકો સિવાય બીજા કયાં-કયાં પુસ્તકો વાંચો છો?”

તે બોલ્યો : “સર ! રોમાન્સભરી નવલકથાઓ વાચવાનો મને નાનપણથી શોખ છે.”

“કયારથી વાંચો છો ?”

એ પ્રશ્નોત્તરમાં એ બોલ્યો.” “આઈમા ધોરણથી નવલકથા વાંચું છુ”

હું નવાઈમાં દૂબી ગયો. મને યાદ આવ્યું કે મૈયે આકમાં ધોરણથી જ પ્રેમ વાજપેઠ અને ગુલશન નંદાની અનેક નવલકથાઓ વાંચી નાખી હતી; અને એ જ દિવસોમાં મનેય સ્વપ્ન-દોષ થવાનો શરૂ થઈ ગયો હતો. મેં ફરી પૂછ્યું.

“તમે નવલકથા કયાં સુધી વાંચો છો ?”

તે બોલ્યો : “નવલકથા પૂરી થઈ જાય ત્યારે જ વાંચન બંધ કરું છુ.”

મને લાગ્યું છે કે દશરથની બીમારી મારી બીમારી સાથે ઘણી બધી મળતી આવે છે. એ દિવસોમાં હું ચ રસ્તે ચાલતાં-ચાલતાં, ગાયો ચારતાં, ખેતરોની રખવાળી કરતાં, ચરા, ખળાં-ખેતર, ધર-બહાર અને સ્કૂલમાં કોઈ ન કોઈ નવલકથા સાથે રાખતો હતો; અને તક મળતાં જ વાંચતો હતો. એક સરસ નવલકથા કટી પતંગ અને બીજી નવલકથા ‘ગુનાદોંકે દેવતા’ વી.પી. ઈન્ટર કોલેજ કુડવારમાં નવમા ધોરણમાં લઈ ગયો હતો. વાંચીને દફતરમાં મૂકી દીધી હતી. વિશ્રાન્તિમાં જ્યારે બહાર નાસ્તો કરવા ગયો ત્યારે મારા દફતરમાંથી નવલકથા યોરી લેવામાં આવી હતી. ત્યારથી કોઈ નવલકથા હું નિશાળે લઈ જતો ન હતો.

નવલકથા વાંચવાનો એટલો બધો શોખ હતો કે અમે કેટલાક મિત્રોએ બેગા મળીને એક પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું હતું. મિત્રોમાં શ્રીરામ

ત્રિપાઠી, રામસિંહ ઠાકુર, ભોલાનાથ તિવારી, નરેન્દ્રસિંહ, રાધવરાવ યાદવ, શ્યામબિહારી શુક્લ, પ્રેમકાશ મિશ્ર, કાશીરામ યાદવ, જગેશ્વર મોચી, ઘિસિયાવન યાદવ, રામસુખ મૌર્ય, કપિલદેવ તિવારી, સીતારામ યાદવ, લાલચંદ ગુપ્તા, સીતારામ અગ્રવાલ, નરેન્દ્રસિંહ પંજાબી, ભગવાનબલી સિંહ ઠાકુર વગેરે સામેલ હતા, જેમણે દસ-દસ રૂપિયા સભ્ય ફી આપીને પુસ્તકાલય ખોલવામાં મદદ કરી હતી. એનાથી ગામ-લોકોને પુસ્તકો વાંચવા મળતાં હતાં. પુસ્તકાલય ડોમનપુર ગામમાં ઇમ્તિયાઝને ઘેર એક ખંડમાં ખોલવામાં આવ્યું હતું. હું એનો સભ્ય હતો ને રોજ એક નવી નવલકથા વાંચતો હતો. નવલકથા આખી રાત વાંચતો હતો. સવાર થતી ત્યારે જ વાંચવાનું બંધ કરતો. નવલકથા વાંચતા રહેવાના મહિંવરાથી અમને રાતે જાગવાની ને ભાગવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. તે સામાજિક, મનોવૈજ્ઞાનિક, જાસૂસી અને રોમાન્ટિક નવલકથાઓ આજેય યાદ આવી જાય છે.

મને વિચારધીન મુદ્રામાં જોઈ દશરથ બોલ્યો : “સર ! હું જાઉ?”

“ઓઈ ! હું કયાંક ખોવાઈ ગયો. હા, જાઓ. મારેય શાકભાજી લેવી છે. દશરથ તે મને સાચી વાત જાગવીને સારું કર્યું. ચિંતા ના કરીશ. ધીરે-ધીરે બધું સારું થઈ જશે; અને સાંભળો, સૂતા પહેલાં પેશાબ કરીને તમે સૂવાનું રાખો, પેશાબ કદી રોકશો નહિં. રાતે બે-ત્રણ વાર જાગવાની ને પેશાબ કરવાની ટેવ પાડો. સ્વપ્નદોષ ખાસ કરીને સવારની વેળામાં થાય છે; તેથી તમે રાતે ચાર વાગે જાગીને પેશાબ કરીને હાથ-મૌંઢું ધોઈને ભાગવાનાં હોય એવાં પુસ્તકો વાંચ્યા કરો. રોમાન્ટિક અને સેક્સી નવલકથાઓ ના વાંચો. સેક્સી ફિલમ પણ જોયા ના કરો. આવું કરવાથી તમે સ્વપ્ન-દોષથી તો બચી જ જશો, સારો વિદ્યાભ્યાસ પણ કરી શકશો. એટલું જ નહીં, તમારી શારીરિક ને માનસિક તંદુરસ્તી પણ ઉત્તમ રહેશે. દિવસે જોયેલા સુંદર, આકર્ષક યહેરાઓને વારંવાર યાદ ના કરો. રોમાંચક

નવલક્ષયાઓના પાત્રોને મન પર સવાર ના થવા દો. શક્ય હોય તો બજરૂ સેક્સી નવલક્ષયાઓને બદલે જાહિત્યિક, સામાજિક, નવલક્ષયાઓ વધારે વાંચો. કેટલીક આધ્યાત્મિક, જ્ઞાન-વર્ધક પુસ્તકો વધારે વાંચ્યા કરો. ફિલ્મ જોયા પછી કોઈ નાઈકાનો ચહેરો મન પર છપાઈ જવો ના જોઈએ. ફિલમના દશ્યોને માત્ર કાલ્પનિક બનાવટી ચિત્ર કે પ્રતિબિંબ સમજીને ભૂલી જાવ. આ વાતને ગાડી બાંધી લો કે સ્વખનોથ એ કોઈ બીમારથી નથી; પરન્તુ ઘૌફનાં ઊભરો, ઉકાવ કે ફૂલ છે. તે એક ગ્રાફ્ટિક બેટ છે. ઈશ્વરનું વરદાન છે. પ્રસન્ન ચિત્રે એનો સ્વીકાર કરો. વધતું વીર્ય વહી જાય, એ શરીરનો તંકુસ્તી માટે કલ્યાણકારી હોય છે; તેથી તમે નિરાશા ના થશો. મનના સંતોષ માટે અંગેજ નહીં પણ આયુર્વેદિક દવાઓ લઈ શકાય છે.

દશરથ ચાહ્યો ગયો. મેં તેણે ઘણો આશ્ચર્ય કર્યો; નિશ્ચિંત રહેવા કહ્યું. હું પેલી અવસ્થામાં અશાન્ત થયો હતો. હું એ ગુપ્ત દોષને શા માટે સંતારી રાખતો હતો? પોતાનો દોષ છુપાવીને આપણે મોહું પાપ કરીએ છીએ. દોષ છુપાવીને આપણે પોતે તો રોગના શિકાર થઈએ જ છીએ, બીજાંનેય બચાવી શકતા નથી. જો આપણે આપણા દોષ બધાંને જણાવી દઈએ તો કંઈ નહિ તો બીજા લોકો એ રોગથી બચી શકે છે; તેથી મનમાં ગુપ્ત રાખેલા કે રહેલા દોષોને તરફણોને નિર્ભયતાથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપે બીજાંને કહી દેવા જોઈએ, જેથી અણિના વખતે તેમના ભ્રમપૂર્ણ રોગનો જાચો ઉપયાર થઈ શકે. છુપાવવાથી રોગ રોગ ના હોવા છતાં કોઈ ભયંકર રોગ થઈ જાય છે. ખબર નહીં, હું એ રોગથી કેવી રીતે બચી શક્યો હતો? મારી જાણ પ્રમાણે મેં સર્વ પ્રથમ એ રોગને, - 'જેને મેં અણાનવશ રોગ માની લીધો હતો' - મારી સમોવડિયણ કરમીને જણાવી દીધો હતો; એટલું જ નહિ, મારા ભ્રમને દૂર કરીને કરમી જ મને બચાવી શકી હતી પેલી સવારે હું એ સવારનો દેવાદાર છું.

૧૫. કોમ્પ્યુટરની છોકરી

પેલી જે કોમ્પ્યુટર સામે ખુરશી પર બેસીને કમ્પોઝ કરી રહી છે એના વિષે હું કશું ખાસ જાણતો નથી. બસ, એટલું જ જાણું છું કે તે મારી વાતાંઓને કમ્પોઝ કરી રહી છે. હા, 'પહુલી યાત્રા'ની તેર વાર્તાઓમાંની એક વાર્તા છે 'કુચ્ચા ધર' એ જ વાર્તાનું પ્રથમ પ્રૂફ જોઈને સુધારવા માટે તેને આપવા આવ્યો છું. બે કોમ્પ્યુટરો પર બે કમ્પોઝીટર કમ્પોઝ કરી રહ્યા છે. કોમ્પ્યુટરના માલિક ક્યાંક બહાર ગયા છે; તેથી મારે એ છોકરીને રૂબરૂ મળવું પડ્યું છે. હું એને નહીં, પણ કોમ્પ્યુટરના બટન પર ટપાટપ સ્પ્રીંગની જેમ ચાલતી એની પાતળી આંગળીઓને જોઉં છું. ભીડા જેવી પાતળી-પાતળી આંગળીઓને જોઉં છું. ભીડા જેવી પાતળી-પાતળી આંગળીઓ; તેથી અંગેજોએ ભીડાને 'લેડીઝ ફીંગર' કહ્યો હતો. વસ્તુના આકાર-પ્રકાર પ્રમાણે એનું નામકરણ થઈ જાય છે. એ જોતાં-જોતાં મને થયું કે હોય ના હોય; પણ એ પેલી ઘાસ કાપનારીની આંગળીઓ છે, જેને હું નાનપણમાં ઘણો પાછળ છોડી આવ્યા છું, આજ હાથમાં ખરપડી લઈને સુપતિ ઘાસ કાપતી હતી; અને ત્યાં જ એની આંખમાં કશું તણખલું પડી ગયું હતું. ઘાસ કાપવાનું અટકાવી તે છોકરાને કહેતી હતી :

"ભોલા, જે આંખમાં શું પડી ગયું? જરા પલકો ફાડીને કુંક મારી દે."

છોકરો કુંક મારતો ત્યારે કહેતી : "હજી નથી નીકળ્યું બીજા એક કુંક માર."

'કુચ્ચા ધર' વાર્તાનું કમ્પોઝ કરતાં-કરતાં તે આંગળીઓને કોમ્પ્યુટર પરથી હટાવી ગાલ પર મૂકી દે છે. ગાલ પર આંગળીઓનો સ્પર્શ તેને ગમવા લાગ્યો. એક વારની તેની આંગળીઓના રૂપરથી વાર્તાની નાઈકા સુપતિ ધૃતું ઉડે છે; એને મને એમ કે કોઈ જોઈ ના લે; પણ એવું માનીને કે અભોધ છોકરો કશું નહિ સમજે તે મનમાં ને મનમાં પ્રસન્ન થઈ આંગળીઓને એ જ રીતે પોતાના ગાલ પર મૂકી રાખવા હિંદુ છે. હું પ્રૂફ

જોઉ છું. બીજી વારનું મુફ જોતાં-જોતાં મેં અનુભવ્યું કે આ આંગળીઓના સ્પર્શથી પેલી છોકરીને જરૂર કોઈ નવી લાગણીનો અનુભવ થયો હશે. તેથી તો તે આજેય આંગળીઓને કોમ્પ્યુટરના બટન પરથી હટાવીને પોતાના ગાલ પર મૂકે છે; એટલું જ નહિ એને ગાલ પરથી હટાવવા ઈચ્છે છે છતાં હટાવતી નથી. કદાચ તે હદ્દયની ધડકનોનો અંદાજ લગાવે છે. જોકે ગાલ પર આવતા પહેલાં જ એક વારતો તે સ્પર્શથી ધૂળ ઉઠી હતી. તેનું ગોસું વદન ઝાણાણી ઊઠાયું હતું. એ વિચારે લજામણિની જેમ એવી તે સંકોચાઈ કે કોઈ જોઈ તો નથી રહ્યું ને? કોઈ જોશો તો ભલા માણસ, શુંકેશો? છતાં એવું માનીને કે અભોધ છોકરો કશું ઝાણતો-સમજતો નથી, તે મલક-મલક મલકાય છે તેને એ સ્પર્શ ગમવા લાગ્યો. તેના હદ્દયમાં ગલીપચી થવા લાગી. વિચારવા લાગી : મન મારું એવું કે'છે કે હું આમ જ જૂકી રહ્યું અને પેલો છોકરો પોતાની આંગળીઓ મારા ગાલ પર મૂકી મારી પહોળી થયેલી આંખોમાં પહેલા તણખલાને ફૂક્ક મારી સાફ કરતો રહે.

.... પરન્તુ બીજી જ કાણો કાશમીરી સફરજન જેવા એના ગુલાબી ગાલ એકદમ લાલ ચટક થઈ ગયા; અને તે લજવાઈને સંકોચાઈ ગઈ; અને ઉં.... હુંક... રહેવા દે, નીકળી ગયું તણખલું તું તણખલા જેવો જા, દોડ...., તારા પંડિતજી ભૂખ્યા હશે... બહુ તોડી લીધી લીલા વટાણાની સીંગો.... લઈ, જા એમને ખવડાવી દે. આવી રીતે અહીં જ્યાં-ત્યાં આંગળીઓ મૂક્યા ના કર. ચાલ હટ! કોઈ જોઈ તો નથી રહ્યુંને? એમ બોલી તે ખેતરમાં ચારે તરફ શંકિત નજરે જોવા લાગી. ઊઘડા ચરામાં કોઈ પણ આવી શકે છે. ધાસ વાઢવા કે પછી ગમે તે બહાને.

“ત્યાં આંગળી મૂકવાથી શું થાય છે?”

છોકરાના મશ્રે તેને ફરીથી ગુંચવાડમાં નાખી દીધી; તેથી તે એ વિષે વિચારવા વિવશ થઈ ગઈ. હાં, શું થાય છે ત્યાં આંગળી મૂકવાથી? ઝાણા-સમજા-વગર મેં એને શું કામ ધમકાવી નાખ્યો? ...અને વગર કશું સમજા-વિચાર્યા વગર જ પેલી છોકરીને પેલા છોકરાને ફરીથી ધમકાવ્યો:

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૫૩

“ઉં...હ! તું તદ્દન મૂરખો છું.”

પછી પ્રેમભરી નજરે તેને જોવા લાગી. છોકરાના ગાલ પર મીઠા રોષથી હુણવી ટપલી મારી ચૂટણી ખાણી મચડી નાખ્યો. ચૂંટી ભરવાથી છોકરાના કોમળ ગાલ વધારે લાલ થઈ ગયા. એના ગાલને પોતાની આંગળીઓથી પંપાળતી બોલી :

“જા, ભાણવા. મોટો થઈશ ત્યારે બધું સમજુ જઈશ.”

.... અને ભોલો ખબે દફતર ભરવી શાળાની દિશામાં ચાલ્યો ગયો હતો.

છોકરી ફરી ધાસ કાપવા મંડી. ધાસ નહીં.... હું જોઉ છું તેના હાથની ખાલી આંગળીઓ કોમ્પ્યુટરના બટન પર ચાલવા લાગી. હું વર્તમાનમાં પાછો આવ્યો. આ ખેતર નહીં ‘કોમ્પ્યુટર થિયેટર’ છે. ખબે થેલો લટકાવેલો હું ઊભો-ઊભો જોવા લાગ્યો; ત્યાં જ મારા તરફ ફરીને, જોઈને આ છોકરીએ જાણો પોતાની જવાબદારી સંભાળવાનો પ્રયત્ન કરતાં કમ્પોઝ કરેલો કાગળ મૂફ જોવા મને પકડાવી દીધો. તે ફરીથી ટપાટપ કમ્પોઝ કરવા લાગી. હું ‘કચ્ચા ધર’ વાર્તાનું બીજી વારનું મૂફ જોવા લાગ્યો.

મૂફ જોતો-જોતો જોઉ છું કે.... પેલો ભોલા નામનો છોકરો ફરીથી મારી નજર સામે આવી ગયો છે. જે થોડી વાર પહેલાં જોરામાં બટાણાની સીંગો ભરીને પંડિતજીને ખવડાવવા માટે નિશાળે ચાલ્યો ગયો હતો તે ફરી પાછો આવી ગયો છે. તે મારી આંખોમાં ડેકિયું કરીને કંઈક કહેવા ઈચ્છે છે કે ..... કે કશું બોલે તે પહેલાં છોકરી ફરી બોલી :

“સર! ઊભા કેમ છો? બેસોને!”

તેણે ખુશી તરફ ઈશારો કર્યો ને બોલી :

“સર! આપની આ ‘કચ્ચા ધર’ વાર્તા, જેનું હું કમ્પોઝ કરી ચૂકી છું, ઘણી જાનદાર ને મનને ગમી જાય એવી વાર્તા છે. કમ્પોઝ કરતાં-કરતાં હું વાર્તામાં ખોવાઈ ગઈ.”

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૫૪

પણ...”

“પણ શું ?”

મેં છોકરીને એકદમ પૂછ્યું તે હસતાં-હસતાં બોલી :

“કંઈ નહિ. પેલો મૂર્ખાશોમણિ અબોધ છોકરો ભલો ! વટાણાની સીંગો ભયડું-ભયડ ખાતો નિશાળે ચાલ્યો ગયો હતો.”

“અને વળી ?” મેં પૂછ્યું.

“પછી શું કરું ? ખરપરીથી ઘાસ વાફવા લાગી.”

એમ કે’તી છોકરી જોરથી હસવા લાગી. એના હાસ્યમાં હુંય સામેલ થઈ ગયો. અમે બંને હસતાં રહ્યાં. મેં હાસ્યને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો :

“જાણો છો એ ઘાસ વાફનારી છોકરી કોણ છે ? તે મારા બાળપણની મિત્ર સુપતિ, જે આજેય આપણાને હસાવી રહી છે. ખબર નહિ, તે ક્યાં હશે ? ”

“સુપતિ...!”

તે આંખો ફાડીને મને જોવા લાગી. જાણો કંઈક ઓળખવાનો પ્રયાસ કરી રહી ના હોય ? પછી સાચવીને બોલી.

“સર ! મારું નામ પણ એ જ છે !”

“તો-તો તમે એની રેરોક્ષ છો. એમ કહી શકાય.”

“અને ઘાસ વાફનારી...?” તે હસવા લાગી.

“હા. પણ તમે ઘાસ વાફનારી છોકરી નથી. તમે તો કોમ્પ્યુટરની છોકરી છો.”

અમે બંને ફરી હસવા લાગ્યાં. તેની આંગળીઓ ટપાટપ કોમ્પ્યુટરના બટન પર પડવા લાગી. મૂક જોઈને મેં છોકરીના બાજુમાં મૂકતા કહ્યું.

“આજે હું ઉતાવળમાં છું. કાલે ‘ફાઈનલ મૂક’ તૈયાર કરી રાખશો. એ સાથે જ હું ઓફિસમાંથી બહાર નીકળી સરક પર આગળ વધવા લાગ્યો. સરક પર આવતી-જતી છોકરીઓને જોઉં છું. ગુજરાતની આ છોકરીઓ ઘણા ખુલ્લા દિલાની હોય છે. એ જ છોકરીઓમાંથી સુપતિ પણ એક છે. સુપતિ ગઈ કાલની નહિ. બાળપણની ઘાસ વાફનારી ને આજની કમ્પોનીટરણ

મારી પિય વાર્તાઓ • ૧૫૫

છે; જે વારંવાર જાણ્યે-અજાણ્યે મળી જતી રહે છે; અને મારા ‘ભોલાપન’ ને હસાવી, ગલીપણી કરી જાય છે; પછી ગંભીર થઈને કહી દે છે.

“જા બુઝુ ! વટાણાની લીલી-લીલી સીંગો તરા પંડિતજીને ખવડાવ, બાલા, મને વિદ્યા-સંપાદન માટે ડેલતી રહી...; અને ભોલાના રૂપમાં હું ખેલે થેલો લટકાવી વટાણાની લીલી-લીલી સીંગો ભયેડ-ભયેડ ખાતો જટપટ નિશાળ ભાણી આગળ વધતો જઈ રહ્યો છે. એવું લાગે છે કે તે મારી સાથે-સાથે ચાલી રહી છે; છતાં હું એના માટે કશુંય કરી નથી શકતો. એક નહીં, એવી અનેક સુપતિઓ આજે મારા જીવનનો એક ભાગ બની ગઈ છે. એમને હું મારી આંખો સામેથી અદશ્ય નથી કરી શકતો; ત્યારે એક સુપતિથી કે જે ગરીબી અને અભાવોમાં ઘાસ વાઢીને જીવન-નિર્વાહ કરતી હતી; એટલું જ નહિ એની વિધવા માનો આધાર બની રહી હતી. આજે તેમની સંખ્યા ઓછી નથી થઈ.

મારી નવલકથા ‘દૂસરા આંચલ’ ની માયા મને ગીતા, જે મારી સાથે નવનીત પ્રેસમાં કમ્પોઝિંગ કરતી હતી. એમને હદ્ય-વિદારક કથા સાંભળીને હું સ્તરબદ્ધ થઈ ગયો. એમની સંપત્તિ પચાવી પાડીને એમની વિધવા માં સાથે મારીને ઘરમાંથી હંડી મૂકી હતી. એ બંને એમની વિધવા મા જેને એના સગા કાકાએ એની સંપત્તિ પચાવીને મારીને ઘરમાંથી હંડી મૂકી હતી તેની છત્ર-છાયામાં જીવી રહી હતી. મારા પૂછવાથી માયાએ કહ્યું કે મા રસોઈ-વાસણ કરીને ખાવાની વ્યવસ્થા કરે છે. અમે બંને બેનો પ્રેસમાં કમ્પોઝ કરીને રોજ દસ-દસ રૂપિયા પામીએ છીએ. અને મારા લગ્ન માટે જમા કરું છું.”

ચાલતાં-ચાલતાં જોઉં છું તો એકબીજુ સુપતિ કથથાઈ ખમીસ-સલવાર પહેરીને, ગળામાં સફેદ દુપણો લેપટીને સાયકલમાં પેડલ ધનાધન મારતી મારી બાજુમાંથી ચાલી જઈ રહી છે. તે રોજ સવારે આવે છે. જાણો કિરણો બનીને ગગનમાંથી ઊતરે છે; અને સૂર્ય-કિરણ બનીને દુનિયામાં ફેલાઈ જાય છે. સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી કામે લાગી રહે છે. અંધારું થતાં પહેલાં તે વેર પહોંચે છે. દિવસ આખાનો થાકેલી તે સાગરની લેહરોમાં મારી પિય વાર્તાઓ • ૧૫૬

મોંકું સંતારી દે છે. લહેરો એની માતા છે. અનેક લહેરો, અનેક તરંગો કોઈ કિનારે પહુંચવા લાગેય છે. હાથ-પગ પદ્ધતિ રહે છે- જુદા જુદા સમુદ્રી રત્નોની શોધમાં રાત-દિવસ એક કરતી રહે છે. દીકરીની ચિન્તા માને સત્તાવે છે. હજુ તેનું લગ્ન થતું નથી. તેની વિધવા માઝે તેને દસમી સુધી ભાગવી છે. મા કેટલાંક ઘરોમાં રસોઈ-વાસણું કામ કરે છે. દીકરીનું લગ્ન કરકસરથી થઈ જાય તો... પણ ફાલતું માણસોથી દહેજ વગર એની દીકરીનો હાથ પકડવા તૈયાર નથી. કોમ્પ્યુટર શીખ્યા પછી તેને નક્કી કર્યું છે કે; હું મારા બળ ઉપર જ જીવીશ. થોડાક પૈસા કમાઈને મારું લગ્ન જાતે જ કરીશ.”

હવે કમ્પ્યુટરનો જમાનો છે. ઘરડી માની કમજોરી જોઈ તેણે આગળ ભાગવાનું છોડીને એક ઓફિસમાં કમ્પોઝ કરવાનું કામ શરૂ કરી દીધું છે; પણ કમ્પોઝમાંથી એને ગણ્યું-ગાંધ્યું કામ મળે છે. ગણ્યા-ગાંધ્યા પૈસાને તે સાચવીને રાખે છે. જમાના ગ્રમાણો જો તે ખર્ચ કરે તો એ પૈસા એના સામાન્ય સૌંદર્ય-પ્રસાધનો માટેય પૂરતા નથી; તેથી તે સાઢગીથી જીવી લે છે. બચત નામની કોઈ વસ્તુની એની પાસે નથી. એની પાસે જે છે તે એનું અમૃત્યુ જીવન છે. એને જ બચાવીને તે ચાલે છે. આટલું શું ઓછું છે ?

બીજે દિવસે મેં એને પૂછ્યું : “કેટલું મળી જાય છે ?”

તે બોલી : “માસિક હજાર રૂપિયા.”

“એક દિવસમાં કેટલા પાન કમ્પોઝ કરી દઉં છું ?” મેં એને પૂછ્યું.

“ઓછામાં ઓછા તીસ પાન ! સીંગલ પ્રૂફ માટે તૈયાર કરી દઉં છું; એને તીજા પ્રૂફમાં ‘ફાઇનલ’ કરી દઉં છું.”

એને આશર્યથી જોતાં મેં કહ્યું : “એટલે કે રોજનાં દસ પાન ‘ફાઇનલ’ આપી દો છો.”

તે બોલી : “હા, એટલું તો થઈ જ જાય છે.”

એને તમારો શેડ મારી પાસેથી એક ‘ફાઇનલ પેજ’ ના દસ રૂપિયા લે છે. એટલે કે એના માટે તમે દિવસના સો રૂપિયાનું કમ્પોઝ કરી દો મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૫૮

છો; અને એ રીતે મહીને તીસ હજારનું કામ આપો છો. તીસ હજારના કામની સામે એ તમને માત્ર એક હજાર રૂપિયા આપે છે ! એ તમારું કેટલું બધું શોષણ કરે છે !”

હું એના પ્રત્યે લાગણીશીલ થયો છું; અને એના શેડ પર મનોમન ગુસ્સે થયો છું. આ શેઠિયાઓ કારીણો ને હુમરમંદોનું બેછદ શોષણ કરે છે. એનાથી વધારે તો ગામની અભણ છોકરી પેલી ઘાસ વાઢનારી આખો દા’ડો મહેનત કરીને પંદર-વીસ રૂપિયા કમાઈ લે છે. હું મારામાં પાછો આવું; અને ‘દુસરા ઓંચલ’ નવલકથાના ચેતનાવાદી પાત્ર અભિતને લલકારું છું. પળમાં હાજર થઈને તે કે’વા લાગે છે.

“શોષણનીય મર્યાદા હોય છે. આ લાચાર ગરીબોને અંધારામાં રાખીને એમનું લોહી પીવો છો ! જુઓ, એમના શરીર પરનું એક એક હાડું, કોઈ ગારી લે એવું દેખાય છે ! શરીર પર કપડાં નથી. બિચારા એક વખત ખાઈને બાળકોને ઉછેરે છે. અસરત કાકા ! અમને પૈસા કરતાં આ ગરીબો પર વધારે પ્રેમ છે. મારે પૈસા નથી જોઈતા ! ગ્રેજ્યુએટ છું. ગમે ત્યાં કમાઈને ખાઈ લઈશ. ‘ટાઈમ પાસ’ કરવા આવતો હતો; પણ હવે તો કશુંક કરવાની તમશા છે. મારું જ થવાનું હોય તે થાય; પણ આ ગરીબોને એમની મહેનતના પૈસા તમારે આપવા પડશે.”

૧૬. જમીન શિકાર થતી

તે કશુંક કહેવા ઈચ્છાતી હતી; પણ તેને બોલવાની તક જ ના આપવામાં આવી. તે વિદ્યાલયથી વેર પહોંચે એ પહેલાં જ તેના અધૂરિયા બાપના કાન ભંબેરી દેવામાં આવ્યા હતા કે તમારી દીકરીને પ્રેમાલાપ કરતાં ગામ-લોકોએ જોઈ હતી.

જોયું તો કોઈએ કશુંય નોંધું; પણ અફવાને લોકોએ સાચી માની લીધી હતી. સાચું તો એ હતુંકે જમીન પોતાની સહાધ્યાઈનીની સાથે તેને વેર જતી રહી હતી. તે શું કરવા ગઈ તી? એની એક માત્ર સાક્ષી ગોધૂલિ હતી; પણ ગોધૂલિ એકલી બ્રહ્મપુર ગામથી બે માઈલ છેટે વસેલા તેજપુર સુધી જઈ શકતી ન હથી; વળી ગોધૂલિને આ બબર થોડી જ હતી કે આટલી નાની વાતને આવવું મોટું મહત્વ આપવામાં આવશે?

બેદ તો ત્યારે ખૂલ્યો, જ્યારે બીજા દિવસે ‘ઈન્ટર કાલેજ બ્રહ્મપુર’ ના અધ્યાપકો જ્યાઝેડી કરવા લાગ્યા કે કાલે અહીંની એક છાત્રાએ આત્મહત્યા કરી લીધી; પણ જમીનના ગામના છાત્રે જણાવ્યુંકે જમીનના ગળું દ્બાવી મારી ગળું નાખવામાં આવી હતી; એટલે સહઅધ્યાપકોની વાતો દિવાકરના મનમાં પેસી ગઈ. દિવાકરને પેલા છાત્રની વાત સાચી લાગ્યો. એ દિવસે બે મિનિટનું મૌન-શોક પાળીને વિદ્યાલયમાં રજ પડી ગઈ હતી. વેદના-ગ્રસ્ત થઈ વેર જતો દિવાકર એટલો બધો દુઃખી થઈ ગયો કે એના પગ જ ઉપડતા નોંધતા. એણે ફરીને પાછળ જોયું તો એવું લાગ્યું કે જાણે જમીન એનો પીછો કરતી રહી રહી છે.

“મને પૂછ્યા વગર જ મારી ઉપજ જાતે જ વહેંચી લેવા વાળા હે માનવ! તને આટલી બધી ઉતાવળ શાની હતી? મારી બાબતાં એકલા જ કોઈ નિર્ણય લઈ લેવો એ મારી સાથે અન્યાય કર્યા બરાબર છે. કોઈ અજ્ઞાની વ્યક્તિની જૂઠી અફવા સાંભળી આવી રીતે અજ્ઞાનવશ મને મારી નાખનારા માનવ. એક વાર મને પૂછી તો જોવું હતુંકે...”

દિવાકર વધારે દુઃખી થઈ ઉઠ્યો. તેજપુર ગામના વિદ્યાર્થીએ કહ્યું
મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૫૮

હતુંકે જમીનને બચાવવાની દિંમત કોઈએ નોંધી કરી. બુદ્ધિવાળી માનવ-સમાજ સામે એક ખાસ મશ્શ છે કે તે જૂઠી દગ્ગાભરી અફવાઓને આટલી ઝટ સરળતાથી સાચી કેમ માની દે છે? બચતા, ચાલતા, દિવાકરને એની સામે કહેલી એક કહેવત યાદ આવી : ‘જેનું વન છે, તે કયાં નથી; જેનું નથી તેમણે વન વહેંચી લીધું છે.’ એક નહીં, એવી અનેક જમીન, સમાજમાં, દેશમાં છે, જેમને બોલવાની તક આપવામાં આવતી નથી. મૂંગી જમીન સાથે સદા અન્યાય જ તો થયો છે. જમીન પોતાનું દુઃખ પ્રકટ કરવા ઈચ્છ છે, પણ એનું મૌંઠું દબાવી એનો અવાજ બંધ કરી દેવામાં આવે છે.

દિવાકર વેર પહોંચ્યો. પત્ની કદાચ સામેના મંદિરમાં ગઈ હતી. બાળકો બહાર રમી રહ્યા હતાં. તેણે બારણું ઘોલીને ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્વીચ દ્બાવી દીધી. વીજળીનો પ્રકાશ બંડમાં ફેલાઈ ગયો. ખુરશી પર બેસીને લાખવા લાગ્યો; પરન્તુ એની આંખો સામે જમીન નાચવા લાગ્યો. કલમ પકડીને તે પેલી જમીનને જોવા લાગ્યો, જેને તેણે એક દિવસ પહેલાં છેલ્લી વાર જોઈ હતી. એને લાગ્યું કે જમીન પોતાની સખીઓને સમોવડિયણોથી ધૂટી પડીને કયાંક ખોવાઈ ગઈ છે.

ભૂતકાળ વર્તમાન બનીને જીવન્ત થઈ ઉઠ્યો ત્યારે એને લાગ્યુંકે જમીન જેનું અસલી નામ જૈમિની હતું તે કાળું સ્કર્ટ અને સફેદ ખમીશ પહેરીને દફનતર લઈ ચાલી આવી રહી છે. એના માથે બે લાલ ‘રીબીન’ ફૂલની જેમ હસી રહી છે. કેટલીક છોકરીઓ સાથે છે. છોકરા જુદી લાઈનમાં ચાલ્યા આવી રહ્યા છે. દિવાકરને યાદ આવ્યું... એને લાડ-ખારમાં લોકો જમીન કહીને બોલાવતા. એનું અસલી નામ તો જૈમિની હતું. તે તેજપુર ગામના એક ખેડૂત આકાશની પુની હતી. એની એક સાહેલીએ જણાવ્યુંકે જૈમિનીની મા છાતી ફૂટીને રડી રહી હતી. રાડો પાડતી કે’તી’તી કે બારણાં ખોલ્યો... માણું મને કે’છેકે મારી દીકરી નિર્દોષ છે. મને એને પૂછી લેવા દો. એ માને બધું જ સાચું કહી દેશે; પરન્તુ બાપનો ગુસ્સો ગગને સ્પર્શી ગયો હતો. તેણે અંદરથી બારણું બંધ કરી રાખ્યું હતું.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૬૦

બાપે બારણું ના ખોલ્યું તે ના જ ખોલ્યું. મા ઘરની બહાર બૂમો પાડતી રહી; છતાં નિર્દ્દિશી આકાશ જમીનને મારતો જ રહ્યો. જમીનને કશું બોલવાની કે પોતાની વાત કોઈને કહેવાની તક જ ના મળી.

વાગ બોલ્યે જ જમીન જમીનમાં મળી ગઈ. એની સખી ગોધૂલિને સાચું કહેવામાં ઘણી વાર લગાડી દીધી હતી. ગોધૂલિને એની મા પૃથ્વીને પહેલું સત્ય જણાવ્યું તો હતું જ; અને પૃથ્વીએ દિવાકરની પત્ની ચંદાને એ વાત બીજા દિવસે સવારે કહી હતી. ચંદા રડી પડી હતી; અને એ વાત ઝટપટ તેજપુર જઈને જમીનની મા ઘરતીને કહી દેવા ઈચ્છતી હતી; પરન્તુ દિવાકરે પત્નીને ના પાડી દીધી. દીવાકરે વિચાર્યું કે હવે એ વાતને કહેવા કહેવાવવાથી શો ફાયદો? જમીનની મા ઘરતી રડી-રડીને મરી જશે. ચંદાએ એ વાત કોઈનેય ના કહી. એણે વિચાર્યું કે હવે તો જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. એ સત્યને ઘરતી-આકાશ ના જાણે એમાં જ એમની ભલાઈ છે.

આપણા દેશ અને સમાજમાં કૂર પિતાઓની આ સૌથી મોટી દુર્ભાગતા છે કે તેઓ પોતાનાં સંતાનોની સાચી વાત સાંભળવા ઈચ્છતાં નથી. તેમનાં અર્નારહદ્ય સમજી શકતાં નથી. તેઓ બીજા લોકોની જૂઠી વાતો, અફવાઓને સાચી માની લઈને પોતાનાં સંતાનોને સજા કરી છે.

દિવાકરે વિચાર્યું, હુંય એ જ પિતાઓમાંથી એક છું. તે લખવાને બદલે વિચારવા લાગ્યો. પેલી જમીન એની જ કેમ? મારીય હતીને? નિર્દોષ જમીન સાથે બહું મોટો અન્યાય થયો હતો. જમીનની સહપાઠિની ઉંડ સખી ગોધૂલિ તેને પોતાને વેર ‘ફેશ’ થવા લઈ ગઈ હતી. કિશોરાવસ્થા ને તરણાવસ્થામાં છોકરીઓ શરમની મારી મનની વાત મનમાં જ દબાવી રોખ છે. તેઓ પોતાના મનની વાત કોઈને ઝટ જણાવી શકતી નથી. તેના ચહેરાને વાંચી ના શકનાર લોકો શંકા-કુશંકાને પોષી લે છે. ખરેખર તો ગોધૂલિના અણધડ બાપે એ વાત દાવાનળી જેમ ગામમાં ફેલાવી દીધી હતી. ‘ગોધૂલિના બાપ અદ્યજો એ વાત જમીનના બાપનેય રૂબરૂ મળીને

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૬૧

કહી દીધી હતી. તેણે કહ્યું હતું કે, તમારી છોકરી જમીન વિદ્યાલયથી મારે ઘેર આવી હતી; અને ખબર નેં, બારણું બંધ કરીને ઓરડામાં ઘણી વાર સુધી શું કરતી હતી? મારું તો કે'વું છે કે તમે જમીનનું લગ્ન કરી દો; નહિ તો એ હાથમાં નહિ રહે. ભણવા ના મોકલો.’'

અદ્યજોને એ ખબર નોંટી કે પેલા ખંડમાં જમીન એકલી હતી કે સાથે બીજું કોઈ હતું? અદ્યજનેય ગામના કોઈ માણસે કહ્યું હતું કે તમારે ઘેર વિદ્યાલયની કોક છોકરી આવી હતી. અદ્યજા પત્ની સાથે ખેતરેથી આવતા હતા ત્યારે જ રસ્તામાં કોઈએ તેમના કાન બંભેરા હતા. અદ્યજો શોધી કાઢ્યું કે એ છોકરી કોણ હતી? કયા ગામની? કયા ઘરની હતી? અને એ સીધા જમીનના બાપ આકાશા પાસે જઈ પહોંચ્યા હતા. અફવાને સત્યમાં ફેરફાને એવી રીતે રજૂ કરી કે આકાશને વિશ્વાસ બેસી ગયો કે અદ્યજો જે કહ્યું તે સાચું જ છે. અદ્યજને આકાશને એમ પણ કહી દીધું હતું કે જમીન કોઈ છોકરાને ગ્રેમ કરે છે.

પોતાની પુત્રી બાબતે આવી આડી-અવળી વાત સાંભળીને પિતા આકાશો ઉંડાણથી વિચારવું જોઈતું હતું. કહેનારો સાચું કે'છે કે જૂંક? એ વિષે ધ્યાન આપવું જોઈતું હતું. પિતાએ પોતાની પુત્રી પર વિશ્વાસ રાખવો જોઈતો હતો; પરન્તુ શંકાગ્રસ્ત થયેલો બાપ કોથમાં આંધળો થઈ નિરંકૂશ થઈ ગયો હતો. કોથ અને અફવા પોતાના ફંદામાં ફસાવીને આપણને ટટળાવી-ટટળાવીને ફૂતરાના મોંતે મારી નાખે છે. શંકાશીલ વ્યક્તિના મનમાં અફવાઓ કોઈ ભયંકર રોગની જેમ ઘર કરી જાય છે. પિતા પોતાની પુત્રીને ઓરડામાં પૂરીને મારતો રહ્યો ને ગામ-લોકો જોતા રહ્યા! દીકરીની મા છાતી ફૂટતી ચીસો પાડતી રહી; પણ બધું નકામું....!

દિવાકર એટલો બધો ફુઃખી થઈ ગયો કે જાણે એની છાતી પર ઘાંણ પડી રહ્યા ના હોય! ને એ તીખા મારતી ટળવળ રહ્યો હોય! એ પોતાની જાતને ધીકરાવા લાગ્યો. એને થયું કે તે પોતાની એક નિર્દોષ શિશ્યા માટે કશુંય કરી ના શક્યો. અધ્યાપકે એય ધ્યાન રાખવું જોઈએ

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૬૨

કે છાત્ર-છાત્રાઓ વિદ્યાલયની બહાર કયારે ને કયાં છે ? કેટલી વાર પછી પાછાં આવે છે ? અને એ માહિતી એમનાં માતા-પિતા સુધી પહોંચડવાની પણ આપણીય જવાબદારી છે. ખરી વાત તો એ છે કે વિદ્યાલયમાં સારી વ્યવસ્થા હોય તો કદાચ જમીનને સખીને ઘેર જવું ના પડત. જ્યારે બાળકોમાં કશું ઊગી રહ્યું હોય ત્યારે મારા જેવા અધ્યાપક અને પિતા બાળકોની મનોભાવનાઓને સમજું કેમ શકતા નથી ? બી.એડ્.ની તાલીમાં મનોવિજ્ઞાન વિષયમાં ભાણાવવામાં આવે છે કે જો છાત્ર કે છાત્રા શરમવશ પોતાની વાત કહેવામાં સંકોચ અનુભવતાં હોય તો અધ્યાપકે એમના ચહેરાના હાવ-ભાવ વાંચી લેવા જોઈએ; અને એમના મનની વાતને મનોવૈજ્ઞાનિક દિઝિએ સમજુને તેમને રજા આપી દેવી જોઈએ.

હા, અવસ્થા કોઈ બતાવવાની વસ્તુ કે રમકું નથી હોતી. કહ્યા વગર પણ એને સમજું લેવામાં આવે છે. વણ લાખ્યા ભાવોને વાંચી લેવામાં આવે છે. એવું ન કરી શકાયું તે આપણી અશાનતા છે, અશક્તિ છે. રક્ત-સ્વાવ એક સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ-દત્ત ધર્મ છે, ઋતુ-પ્રવાહ છે. આકાશમાંથી નીચે પડતા પાણીને જોઈ જાણી જવાય છે કે પાણીની વર્ષા થઈ રહી છે. બીજાંકુરને જોઈને સમજું જવાય છે કે જમીનમાં કશું ઊગી રહ્યું છે. ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે સમજણુંં થતાં સંતાન શરમ-સંકોચવશ પોતાના મનની વાત બીજા કોઈને કહી શકતાં નથી; ત્યારે એમના ચહેરા વાંચીને માતા-પિતાએ સમજું જવું જોઈએ કે બાળકોમાં કોઈ વાત બહાર ફૂટી નીકળવા હડ કરી રહી છે; પણ હોઠો પર આવી શકતી નથી. બીજી વાત છે કે વિશ્વાસની. માતા-પિતાએ પોતાનાં સંતાનો પર વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ. સંતાનો સાથે એવી રીતે રજૂ થવું જોઈએ કે સ્નેહ અને સાહૃદ્યવહાર રાખવો જોઈએ; જેથી સંતાન પણ મા-બાપ પર પૂરો વિશ્વાસ મૂકે.

દિવાકરને થયું કે એને હજુય પ્રકૃતિના માધ્યમથી સંભળાઈ રહ્યું કે ગોધૂલિની મા મારી પત્ની ચંદાને કહી રહી છે કે, ‘જમીન ગોધૂલિ સાથે એને ઘેર કપડાં બદલવા ગઈ હતી. એ વખતે ગોધૂલિનું ઘર ખાલી હતું.

માતા-પિતા ખેતરમાં હતાં. ઘરમાં ફક્ત જમીન અને ગોધૂલિ હતાં. વિદ્યાલયમાં એવી કશી વ્યવસ્થા ન હતી કે જ્યાં જમીન પોતાનાં ભીનાં કપડાં બદલે. વિદ્યાલયમાં બે અધ્યાપિકાઓ છે; પણ તે બીજાની છોકરીને પોતાની દીકરી સમજે ત્યારેને ? વળમાં પુસ્તકીય પાઠો ભણાવી દઈ અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી દેવો એ જ માત્ર શિક્ષણકાર્ય નથી. શીખવા શિખવવાની પ્રક્રિયામાં બાળકોએ આન્તર્ભાવ બંને વ્યક્તિત્વો સાથે જોડાવું પડે છે. પુસ્તકીય પાઠ તો બાળક ઘેર બેસીનેય ભાણી શકે છે. આ શિક્ષણ-સંસ્થાની આ ફુર્દુટનાથી એક બીજી વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તથાકથિતું સુશિક્ષિત અધ્યાપિકાઓ ખાસ કરીને છાત્રાઓની બાબતમાં પોતાની જવાબદારી ખરા અર્થમાં નભાવવી પામી રહી નથી.

લખતાં-લખતાં દિવાકર ફરી એક વાર અટકી ગયો. કલમ હાથમાં લઈ એ વિચારવા લાગ્યો કે ગોધૂલિએ આ વાત પહેલાં જણાવી દીધી હોત તો જમીન અફવાનો શિકાર ના થઈ જાત. દિવાકર હાથ મસળીને રહી ગયો. હવે કશું જ થઈ શકતું નથી. દિવાકર પોતાની જાતને ધીકારવા લાગ્યો. જમીન જીવતી થઈ શકતી નથી. દિવાકરને એક કહેવત યાદ આવી, જેને તેની મા બાળપણમાં કહ્યા કરતી હતી કે ગોફણથી ફેંકલું ઢેંકું પાણું નથી આવતું. કવિઅય કહ્યું કે, ‘ભૂતકાળને ભૂલી જા, ભવિષ્યની ચિન્તા કર.’ બચ્યનજીએય કહ્યું છે ‘જો રાત ગઈ, સો બાત ગઈ.’ રહીમજી પણ એવી જ વાત કરે છે :

“બીગરી બાત બને નહીં,
લાખ કરો કિન કાય;
રહિમન બીગરૈ દૂધસે
મથૈ ન માખન હોય.”

ઉપર પ્રમાણેની ઘસાયેલી કહેવતોને દિવાકર સ્વીકારી શકતો નથી. એના મતે તો બની-બનાવેલી વાતોને તો બધા પસંદ કરે છે; પણ બગડેલી વાત સુધીરવામાં મર્દાનગી છેતે દુરદુરી કે દરેક જમીન પોતાનું મૌન તોડે;

અને મનની વાત કહે. સંકોચ વગર, નિર્ભય થઈને રહસ્યનો બંડો ફોડે.
માટીમાં મળી જતા પહેલાં જમીન એક દિવ્ય કાન્નિ કરે.

“અરે, કયારે આવ્યા ? આજે મંદિરમાં ઘણી ભીડ હતી. મહા
મુશ્કેલીએ દર્શન કરી શકી.”

પત્નીનો અવાજ સાંભળી દિવાકર એની સામે જોતો બોલ્યો :

“મંદિર... મંદિર ! જ્યારે જુઓ ત્યારે મંદિર ! બાળકો તરફ કદી
ધ્યાન આપું છું.”

દીલીફક થઈ ઉભેલી પત્ની થોડીક કણો સુધી પતિને જોતી રહી;
પછી ધીમેથી બોલી.

“શું વાત છે ? આજે છોકરાં પર આટલો....?”

“બાળકોને બોલાવો. બેસાડીને કશું શિખવાડો. એમને સારા
સંસ્કાર આપો. દા’ડો આખો રમતાં રહે છે !”

તે ગુસ્સે થયો. ત્યાં જ બાળકો ઘરમાં આવ્યાં. દિવાકર બાળકો
પર ગુસ્સે થતો બોલ્યો.

“તમને ખાવા-પીવાનું ભાન નથી રે’તું કેમ ? સાંજ પડી ગઈ.
રમવામાં ગાંડાં થઈ જાવ છો.”

પિતાને ગરમ થતા જોઈ બાળકો બીકનાં માર્યા રહમસ થઈ ગયાં.
માની પાછળ લાપાવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યાં.

વગર કારણે સંતાનો પર પતિને ગુસ્સે થતો જોઈ તે પાછળ ફરીને
બોલી :

“હું એમની મા છું. તંકુરસ્તી માટે રમવું પણ જરૂરી હોય છે. જો
આવી જ રીતે, દબાયેલાં, બીકાણ બનાવતા રહેશો તો એ એમની સાચી
વાત કદી કહી શકશે નહિ. આપની વાત તેમના નાજુક મસ્તિષ્ક પર
હથોડાની જેમ જીકાય છે. આ સાંભળી-સાંભળીને મારા કાન પાકી ગયા
છે. આ તો બાળકો છે ! એમને પ્રેમથી સમજાવો. વિશ્વાસમાં લો. ત્યારે
એ આપણું કહેતું માનશો. સમજ્યા ?”

“સારું તું તો મને કોઈ મહેતીજની જેમ શિખવાડી રહી છું. ચાલો,
તું મારી ગુરુને હું તારો ચેલો, બસ ? ....પણ....”

“પણ-બણ કંઈ નહિ. જાણો છો ? આજથી નવરાત્રિ શરૂ થઈ
રહી છે. બાળકો ગરબે ઘૂમવા તો જશે જ. કોઈ બીજા ઉપરનો ગુસ્સો
બાળકો ઉપર કેમ કાઢો છો ? વિદ્યાલયમાં ચમચા-ચમચીઓ સામે બોલી
નથી શકતા, તેથી અહીં ઘરમાં નિર્દોષ બાળકો ઉપર ગુસ્સો દાલવો છો?”

પત્ની જરાક તેજ થઈને બોલી. દિવાકર થોડોક ઢીલો પડી ગયો.
વિચારવા લાગ્યો : “હા, એ ખું જ તો કહે છે ! હું તો ભૂલી જ ગયો
હતો કે આજે નવરાત્રિ છે. બાળકો ઘણા દિવસથી ડાંડિયા લાવવાનું કહી
રહ્યાં છે. પછી પોતાના પુરુષત્વનો પ્રભાવ પાહતાં બોલ્યા.”

“પણ તું મંદિરમાં આટલી વાર સુધી શું કરતી હતી ?”

“નવરાત્રિના છેલ્લા દિવસે ત્યાં ગરબા-મહોત્સવની સ્પર્ધા થશે.
ગામના નવ-યુવકો એનું આયોજન કરે છે. ઘણી ભીડ છે; તેથી વાર
લાગ્યી.”

“સારું તો ત્યાં ‘લાઈટ’ બનીને ‘ટેકોનેશન’ કરી રહી હતી.”

દિવાકરે ફરી એકવાર મીઠાસથી વ્યંગ ફટકારી દીધો.

“હા, હવે એ જ તો બાકી છે ને ? આવી જ શંકા-કુશંકાઓ
પોષતાં-પોષતાં ઉપર વીતીં જઈ રહી છે. પુરુષ છોને ? મારી જ લાઈટાં
તો ત્યાં બધું કામ-કાજ થઈ રહ્યું હતું ! હું પાછી વીજળી ખરીને? સાચવજો,
તમારીય આંખ કયાંક જંખવાઈ ના જાય ! ખાવાનું તો બનાવીને ગઈ હતી
પછી ?”

તે થાળીમાં: ભોજન પીરસવા લાગ્યી. બાળકો હાથ-પગ ધોઈને
ખાવા માટે બેસી ગયા. પત્નીને જોતો દિવાકર બોલ્યો.

“તું ખરેખર આ ઘરની રોશની છું. હું તો તને માત્ર કુલ-લક્ષ્મી
સમજતો હતો. આજથી એક બીજી ઉપમા વધારે-સ્ત્રી ઘરની લક્ષ્મી હોવા
ઉપરાન્ત રોશની પણ હોય છે. તું એની સાબિતી છું.”

આ જ ઉપમા આપતાં-આપતાં જિંદગી વીતી રહી છે. લખજો, વાંચજો ને તક મળતાં કોઈ ઉપમા આપી દેજો. હું કયાં-કયાં ધ્યાન આપું? આવી જ રીતે લખતા-વાંચતા રહેશો તો બાળકો અભ્યાસમાં કાચાં રહી જશે. સારા વિકાસ માટે શિક્ષા-દીક્ષામાં તમારોય ફાળો હોવો જોઈએ. મા તરફના એક પક્ષીય સંસ્કાર બાળકોને બહેકાવી શકે છે. આ છોકરાં મારાથી તો બીતાં જ નથી. વગર માર્યે બધું આપતી રહું છું ને ?”

“આ જ તો પ્રકૃતિનો નિયમ ને ધર્મ છે. હું જ મારા ધર્મનું ખરું પાલન નથી કરી શકતો. તમારી સાથે રહેવાથી આ બાળકો કોઈપણ અર્થમાં દુર્બલ અને પાછળ નહીં રહે. એમની ખરી શિક્ષિકા તો તમે જ છો.”

પત્ની શરમાઈ ગઈ. બોલી : “એ તો છું જ. શિક્ષિકાને કંઈ શીંગડાં કે પૂંછડાં થોડાં જ હોય છે ? મેં એમને સારા સંસ્કાર આપ્યા છે. તમે તો બસ, નામ માત્રાના બાપ બની ગયા છો. અરે, આપણી પાસે જમીન ના હોત તો તમે શું આકાશમાં બેતી કરતા ?” તે હસવા લાગી.

“આકાશની વાત ના કરો.” દિવાકર બોલ્યો.

“કેમ જમીનને જ ચેલી સમજો છો કેમ ? બધા પુરુષો જમીનને પગની જૂતી સમજે છે. ઊંઠ.... જ્યારે મન થયું, બસ ! પહેરી લીધી! મન ના થયું, ઉતારી દીધી ! સ્ત્રી કોઈ પહેરવા-ઉતારવાની વસ્તુ નથી. સમજયા ? તેના પોતાના ઢેતું હોય છે. સિદ્ધાન્ત હોય છે.”

પત્નીનું તીખું-તમતમનું રૂપ જોઈ દિવાકર સાવધાન થઈ બોલ્યો.

“તમે સાચું કહો છો; પણ ધીમે બોલો. અહીં બાળકોય છે. તેમની પર પ્રભાવ પડે છે. જમીન તો આકાશનો આધાર હોય છે. ભલે આકાશને જમીન ક્ષિતિજે મળે છે; પણ ત્યાં કોઈ પહુંચી શકતું નથી.”

“કિલોસોફી ફટકારવાનું તો તમારી પાસેથી શીખવા જેવું છે; અને...આપું વધારે અરે, આજે તો કશું ખાયું જ નથી. શું વાત છે ?” તે ઉદાસ થઈ બોલી.

ઊભો થતાં દિવાકર બોલ્યો : “પેલો આકાશ, જમીનને સમજતો મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૬૭

કેમ નથી ?”

“તમે કઈ જમીનને આકાશની વાત કરો છો ?”

“કાલે એક દુર્ઘટના થઈ ગઈ.” તે ઉદાસ મને બોલ્યો.

“દુર્ઘટના....? કેવી દુર્ઘટના....?”

મારા વિદ્યાલયની, મારા વર્ગમાં ભાગનારી એક તરણી અફવાઓની શિકાર થઈ ગઈ !

“તમે કોણી વાત કરો છો ?” તે આંખો ફાડીને જોવા લાગી.

“એ જ પેલી જૈમિની ! જેને લાડ-ખ્યારથી જમીન કે'તા હતા. ગોધૂલિ સાથે એને ઘેર ગઈ હતી.”

“હા, હા, એને શું થયું ?”

“બાપના હાથે માર ખાઈને ઉપર જતી રહી.”

“શું કહો છો ?”

“હા, એ નિર્દોષ, ભોળી, ગોળ-મટોળ અને ગૌર વાર્ણની તરણી સાથે બલું મોટો અન્યાય થયો છે.” કયાંક ને કયાંક આપણેય ઓનાં જવાબદાર છીએ. તે રોજ નિયમિત આવતી હતી. ઘણું ઓદ્ધું બોલતી હતી. વર્ગમાં પાછલી બેઠક પર બેસતી હતી. તેની વિશાળ આંખોમાં મોટાં-મોટાં સપનાં હતાં. એક દિવસ કે'વા લાગી સર ! હું લિન્દીમાં એમ.એ., કરીશ. પાછળ બી.એડ. કરીને અધ્યાપિકા બનીશ.”

કહેતાં-કહેતાં દિવાકરની આંખો ઉભરાઈ ગઈ. તે છત તરફ જોવા લાગ્યો. પત્ની પણ કુંખી થઈ ગઈ.

મીજાજ બદલીને પત્ની બોલી : “એક બાપ આટલો ઘાતકી થઈ શકે છે, એ તો મેં સ્વાનેય વિચાર્ય નો'ંતુ ! આવા લોકોને કારણે ગામ, સમાજ અને દેશમાં છોકરીઓનાં સ્વખાં માત્ર સ્વખ જ રહી જાય છે.”

“તેથી જ કહું છું કે મોટાં થઈ રહેલાં બાળકોને ખોટી અફવાઓથી બચાવો.”

દિવાકર ખુરશી પર બેસીને લખવા લાગ્યો. જમીન અને આકાશ મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૬૮

વચ્ચેનો તણાવ ને અંતરાલ ઘણો જૂનો છે. એક જમીન એ હતી, જે બાળપણમાં ગામમાં છૂટી ગઈ. અહીંની જમીન પણ પગ નીચેથી સરકતી જઈ રહી છે.

રાતના નવ વાગ્યા હતા. બહાર નવરાત્રિના મહોત્સવનું ગરબા-નૃત્ય થઈ રહ્યું હતું. માતાજીનું નગાડો (ઢોલ) વાગવાનો અવાજ સંભળાતો હતો. બાળકો ગરબે ધૂમવા ગયાં હતાં. પત્ની પણ ગરબે રમવા ગઈ હતી. લખવાનું બંધ કરીને દિવાકર બહાર નીકળ્યો; અને ગરબા-નૃત્ય જોવા લાગ્યો. એને લાગ્યું કે ગરબામાં કશો ભેદભાવ નથી. ગામના બધા લોકો ગરબે ધૂમી રહ્યા છે. જમીનના રૂપમાં અનેક છોકરીઓ ગરબા-નૃત્ય કરી રહી છે. આકાશના રૂપમાં અનેક બાળકો પણ સામેલ છે. બધા હાથથી તાણી પાડતા, પગના લય સાથે ગરબે રમી રહ્યા છે. આજે ગામ આખું એક લાગે છે. ગરબો નહિએ, જાણો જમીન ધૂમી રહી છે. સત્યનારાયણ ભગવાનની કથામાં પંડિતજી પૃથ્વીની પૂજા કરાવે છે. ‘અં પૃથિવ્યાય નમઃ સ્વાઃ’. અહીં એક જમીનથી બીજી જમીન તાલ મિલાવીને ધૂમી રહી છે. તારાઓય ધૂમી રહ્યા છે. આકાશ ધૂમી રહ્યું છે. જમીન જીવન્ત થઈ ઉઠી છે.

ડૉ. સૂર્યદીન યાદવ : સંક્ષિપ્ત પરિચય

નામ	: ડૉ. સૂર્યદીન યાદવ
જન્મ	: ૧૫ જુલાઈ વર્ષ : ૧૯૫૨
સ્થળ	: ઢાણા, જી. સુલતાનપુર (ઉ.પ.)
શિક્ષા	: એમ.એ, બી.એડ., પી.એચ.ડી.
કવિતા સંખ્યા	: “હિન્દ વાહિની” ૧૯૭૭ “ફાગુન બીતે જા રહે” ૧૯૯૩ “દૂસરી આંખ” ૧૯૯૪ (પુરસ્કૃત) “લગે મેરા ગાવ” ૨૦૦૧ “બુંદ” ૨૦૦૪ “ઉછલતો હુઈ લહરે” ૨૦૦૫ “પ્રેરણા” ૨૦૦૬ “હમ ખૂન લાલ રંગે કે” ૨૦૦૮ “રાજ” ૨૦૧૦ ઝૂંઠી વાર્તા સંખ્યા : “ચિત્રિત નવીન કહાનિયા” ૧૯૬૮ (પુરસ્કૃત) “પહુંલી યાત્રા” ૧૯૭૧ “વહ રાત” ૧૯૮૮ (પુરસ્કૃત) “દૂસરા સફર” ૨૦૦૪ “ચોપાર” ૨૦૧૦ “મેરી પ્રિય કહાનિયાં” ૨૦૧૦
નવલક્ષણ	: “દૂસરા આંખલ” ૧૯૯૧ “માં કા આંખલ” ૧૯૯૧ (પુરસ્કૃત) “મમતા” ૨૦૦૨ (પુરસ્કૃત) “અંધેરા જહાં ઊંઘા” ૨૦૦૩ “ચૌરાઢે કે લોગ” ૨૦૦૪ “પ્રેમ સ્ત્રોત” ૨૦૦૫ “જમીન” ૨૦૦૬ “એક સફર કે મુસાફિર” ૨૦૦૮ મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૭૦

- समीक्षा :** “कथाकार रामदरश भित्र” १९८७
                   “सुदर्शन मજाहिया का औपन्यासिक शिल्प” १९९८
                   (पुरस्कृत)
                   “रामदरश भित्र की कविता : सृजन के रंग” २००५
                   “रोजमर्दी की छन्दगी बनाम आज की कविता” २००६
                   “समकालीन उपन्यास : बदलते परिवेश” २०११
- निबंध :** “ग्रारंभिक रचना अने प्रेरक व्यक्तित्व” २०००
                   “जहां घेनेकी अपेक्षा माया” २००६ “धर धरौंधा” २०११
- संपादन :** “रचनाधर्म” (त्रैमासिक) २००३ थी (सहसंपादन)
                   “साहित्य परिवार” पत्रिका २००६ थी (मुख्य संपादन)
- सम्मान :**
                   हिन्दी साहित्य अकादमी द्वारा “मां का आंचल” पुरस्कृत १९९३, जैमिनी साहित्य अकादमी द्वारा आचार्यनी मानद पदवीथी सम्मानित, १९९७, हिन्दी साहित्य परिषद द्वारा दूसरी आंब तथा “नमी का पत्र” कविता पुरस्कृत, गुजरात हिन्दी विद्यापीठ द्वारा २००० मां “यित्रित नवीन कहानियाँ” पुरस्कृत, हिन्दी सा अकादमी गांधीनगर द्वारा २००० मां “वह रात” कहानी संग्रह पुरस्कृत, लेखक मंच वैतूल द्वारा (म.प्र.) २००३ मां सम्मानित, हैदराबाद द्वारा २००४ मां सम्मानित, उच्च भा. आ भष्टासंघ गुजरात द्वारा २००४ मां सम्मानित, वाराणसी द्वारा २००४ मां सम्मानित, काठम्भरी संस्था द्वारा २००४ मां भमता उपन्यास पुरस्कृत सम्मानित, ईलाहाबाद द्वारा २००४ मां सम्मानित, इ. सा.आ. गांधीनगर द्वारा भमता उपन्यास पुरस्कृत २००४, काठम्भरी संस्था द्वारा ‘जमीन’ उपन्यास २००८ मां पुरस्कृत.

સૂર્યદીન કી કૃતિઓ પર પ્રકાશિત સમીક્ષા ગ્રંથ   ઔર શોધ-પ્રબંધ-પાંડુલિપિયાં

१. કथाकार સૂર્યદીન યાદવ / 2005 સંપાદક : ડॉ. માયાપ્રકાશ પંડે, ડॉ. દયાશંકર ત્રિપાઠી	200
२. આંચલિક કથા-સર્જક સૂર્યદીન યાદવ / 2007 કાન્તિ અય્યર	150
३. લોકજીવન કે કવિ સૂર્યદીન યાદવ / 2009 સં. અરુણાકુમાર આર્ય ઔર ઈશ્વરસિંહ ચૌહાણ	150
४. જમીની અનુભવ કે કહાનીકાર સૂર્યદીન યાદવ/2011 સંપાદક : ડॉ. સુરેન્દ્રપ્રતાપ યાદવ, ડॉ. જિતેન પરમાર	150
५. સૂર્યદીન યાદવ ઔર ઉનકી જમીન / 2007 M.Fill શોધ પાંડુલિપિ સ્વાતિ ભૂટાની, હરિયાણા	150
૬. બહુમુખી પ્રીતભા કે ધની , ડॉ. સૂર્યદીન યાદવ /2010 Ph.D. શોધ-ગ્રંથ, સામત જાદવ, રાજકોટ યુનિવર્સિટી	150
૭. ડॉ. સૂર્યદીન યાદવ કે ઉપન્યાસોં મેં આંચલિતા/2010 Ph.D. શોધ જીતેન પરમાર, ભાવનગર યુનિવર્સિટી	150
૮. કથાકાર સૂર્યદીન યાદવ : એક અનુશલીન/2010 Ph.D. શોધ અમરપાલસિંહ રાજપૂત, વડોદરા યુનિવર્સિટી	150
૯. ડॉ. સૂર્યદીન કે ઉપન્યાસોં મેં સામાજિક ચેતના/2010 M.Fill શોધ દેવ મોરારી હિતેશકુમાર , રાજકોટ યુનિ.	150

ડૉ. કવિ નવરંગ ડાયાભાઈ છોટાભાઈ પટેલ

વત્તન	: ગામ-ટુંડાવ, તા. સાવલી, જિ. વડોદરા (ગુજરાત)
શિક્ષણ-સન્માન	: એમ.એમ., એસ.ટી.સી., એચ.એસ.એસ., આચાર્ય શાસ્કી, વિદ્યારત્ન, શિક્ષારત્ન, સાહિત્યરત્ન, સાહિત્ય-રત્નાકર સાહિત્યાલંકાર, સાહિત્ય-શાસ્કી, સાહિત્યાચાર્ય, વ્યાકરણાચાર્ય, વિદ્યાવાચસ્પતિ, સાહિત્ય-વાચસ્પતિ, વિદ્યાસાગર (ડી.લિટ) મહામહોયાધ્યાય..વગેરે ૨ ૧ ઉપાધિઓ
પ્રકાશન	: આદર્શ ગુજરાતી લેખન, આદર્શ હિન્દી લેખન, મહેન્દ્ર ગુજરાતી લેખન
અગ્રકટ	: મિનારા (ગુજરાતી બાળગીતો), મા તુલાજા ભવાની (ગુજ. નવલકથા), નંદના ફંદ ગોવિંદ જાણો (નવલકથા), શમણાં મારા સાજનનાં (ગુજ. નવલકથા), વાગી વાલભની વાંસળી (કાચ્ય-સંગ્રહ) પંખી મુક્ત ગગનનાં (નાટક), બાપનો માલ (પ્રહસન), ગુલશનકે ફૂલ (કિન્હી નવલકથા), કઠેવાલી (ઉપન્યાસ), પ્રતિષ્ઠિત સામયિકો, સંભોમાં સહસ્રાધિક રચનાઓ પ્રકાશિત
ગવેષણા	: “ગુજરાત કે હિન્દી નાટક” નામક અનુસંધાનમાં ઇતિહાસનું સહૃલેખન
અનુવાદ	: ૧. શ્રી દોલત ભટ્ટની ગુજરાતી નવલકથા ‘કૈકેચી’ નો હિન્દીમાં અનુવાદ. ૨. હિન્દીના પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર ડૉ. સૂર્યદીન યાદવની હિન્દી નવલકથા ‘પ્રેમ-સોત’નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ.

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૭૩

સંપાદન	: ૩. ડૉ. સૂર્યદીન યાદવ ‘મેરી પ્રિય કહાનીયાં’નો ગુજરાતી અનુવાદ : મારી પ્રિય વાર્તાઓ ‘લોકવીણા’ (માસિક) ‘અનંત’ (માસિક) અને અભબારી સંભોનું વર્ષો સુધી સંપાદન
કાચ્ય-પ્રવૃત્તિ	: કાચ્ય-પ્રવૃત્તિમાં ગ્રીત, પીડા, પ્રકૃતિ, પ્રભુ ને પુરુષાર્થના પંચામૃતનો આસ્વાદ.
દ્વાસ-પરિહાસ	: વાણી-વિલાસમાં તરંગિત દ્વાસ્ય-પરિહાસ સૃજનમાંય નિષ્પત્ર થાય છે. ઉનેક ગીતો પ્રહસન ને કથા દ્વાસ્ય-વ્યંગ-સાહિત્યનો પરિચાયક છે.
રંગ-ભૂમિ	: ‘રાજકલા-નિકેતન’ સંસ્થાના અધ્યક્ષ પદેથી રંગ-સેવા, નાટ્ય-ભવાઈનું લેખન-દિગ્દર્શનને મંચન, અભિનય કોમેન્ટ્રીને ઉદ્ઘોષણ દ્વારા મંચીય સેવા, તાલીમ-શિબિરો અને નાટ્યવિષયક શોધ પૂર્ણ ઐતિહાસિક પુસ્તક-લેખન.
સામૃત	: ગુજરાતી અને હિન્દી ફિલ્મ-ક્ષેત્રે નિર્માતા, દિગ્દર્શક, અભિનેતા અને કથા, પટ-કથા, સંવાદ ને ગીત-લેખકાદિના રૂપમાં વ્યસ્ત.
સંપર્ક	: ૪-૫, શિદ્ધપુરુંજ સોસાયટી ‘સંવાદ’ તાલીમ કેન્દ્ર પાસે, સંગમથી વારસિયાના રસ્તે હરણી રોડ, વડોદરા-૨૨ (રહે.) (૦૨૬૫) ૨૪૮૦૪૬૬ મોબાઈલ : ૯૪૨૬૭ ૬૦૩૬૩

મારી પ્રિય વાર્તાઓ • ૧૭૪

“કથાકાર સૂર્યદીન યાદવ” માંથી

સંકલિત અંશ

સૂર્યદીન યાદવજીની “દોસ્તી” વાર્તામાં લોટામાં ફસાયેલી એક બિલાડીનો તરફડાટને ગભરામણ માત્ર નથી; પણ તત્કાલીન બાળ-કથાકારના પૂરા પરિવારની અકળામણનો ચિત્રણ છે. પ્રકૃતિને સૃષ્ટિની તમામ રચનાઓ સંવેદનશીલ મનને સ્પર્શની પ્રભાવિત કરી જાય છે. સંવેદિત થવું અને એ સંવેદનાના અંતિમ પડાવમાં પેલા જીવના રક્ખણાર્થે ‘સ્વ’ ને સમર્પિત કરી દેવાની ચેષ્ટા આ વાતને ગતિ ને સૌંદર્ય પ્રદાન કરે છે.

“લેરવા” “વાછરડો” વાર્તા પશુ અને મનુષ્ય વચ્ચે ગ્રગટેલા પવિત્ર પ્રેમ ને પોતીકાપણાની સુંદર ચિત્રશાલા છે. એક શિશ્યનો બીજા શિશ્ય તરફ પ્રદર્શિત પ્રેમ હુદયને રસમય બનાવે છે. આ વાર્તા મહાદેવની વર્મની સંસ્મરણા-કથા “ગિંદ્લૂ” ની યાદ તાજ કરાવવાનો સમર્થ છે.

- સુરેશચંદ્ર શર્મા

‘પ્રથમ યાત્રા’ ની જન્મ-કથા ઘણી સારી છે. ‘પોતાનાં માણસ’ વાર્તા પણ પકડી રાખે છે. પછાત જાતિઓએ ધીરે-ધીરે કેવી રીતે શક્તિને સંન્માન પેઢા કર્યા અને ડાકોર-કકરણાં નિવીર્ય થયાં એનું દર્શન થાય છે. શામલીની “ખારી જમીન” ની પીડા, કરુણા અને ફરી પાછી એની સુખદ સમાપ્તિવાળો અંત મનને તૃપ્ત કરે છે.

- શિવમૂર્તિ

સૂર્યદીનની વાર્તાઓ વાંચવાથી ખબર પડે છે કે આ સંગ્રહ ઘણા કામનો છે. વર્તમાન સમાજનો દસ્તાવેજ છે. નગર અને ગામની યથાર્થ દશાને રજૂ કરે છે. ભાષા-શૈલી આંચાલિક ને સામાજિક બને છે. મારા જાણવા પ્રમાણે સૂર્યદીન યાદવ આજના સારા વાતાવરોમાંથી એક છે.

- ડૉ. અનુજ પ્રતાપસિંહ

‘કાફી કુછ’ ‘ઘણું બધું કંઈક’ વાર્તા સૂર્યદીન યાદવના સંકોચપૂર્ણ સર્જનાત્મક વ્યક્તિત્વની ઓળખ છે. સંકોચનાત્મક, સંવેદના ‘કંઈક ઘણું બધું’ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. એના નાયકને બેટની ભૂખ કરતાં સાહિત્ય-સૃજન માટેની સામગ્રી પામવાની ભૂખ ને દીર્ઘકાંકા છે.

- ડૉ. માયામકારા પટે

સૂર્યદીન યાદવની “એ રાત” વાર્તા પ્રતીકાત્મક છે. આજે બદલાતા પરિવેશમાં નારી પોતાના અધિકારો માટે લડી રહી છે. એ જ વસ્તુ ‘એ રાત’ માં પ્રકટ થઈ બતાવે છે કે ગામડામાં દંજ કજોડાં લગ્ન થયા કરે છે.

- રાજેન્નરસિંહ યાદવ